

Щоб не забули

Пам'ять
про тоталітаризм
в Європі

ЧИТАНКА ДЛЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ
В УСІХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ

РЕДАКТОР ДЖИЛІАН ПЕВЕЗ

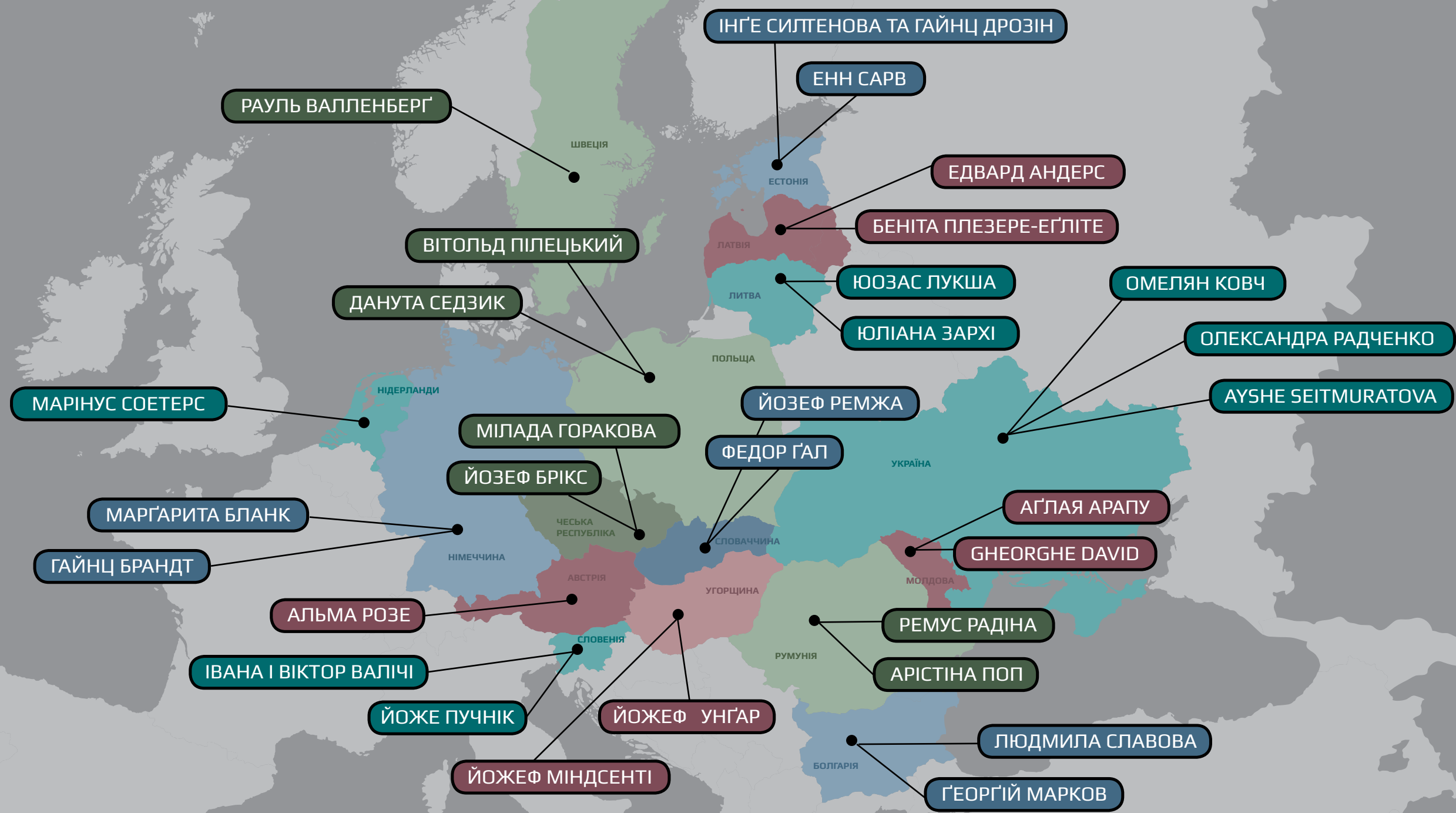

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПАМ'ЯТІ

PLATFORM
OF EUROPEAN
MEMORY AND
CONSCIENCE

Щоб не забули

Пам'ять
про тоталітаризм
в Європі

**ЧИТАНКА ДЛЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ
В УСІХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ**

Редактор Джиліан Певез

УКРАЇНСЬКИЙ
ІНСТИТУТ
ДЕМОКРАТІЇ
І ПРАВОСУДНОСТІ

PLATFORM
OF EUROPEAN

*Оригінальні видання цієї книжки англійською,
німецькою та французькими мовами були підтримані
Європейською комісією через Програму «Європа для громадян».*

Видання українською мовою підтримане Українським інститутом національної пам'яті.

ПРО ЦЮ КНИЖКУ

Цю книжку створено в рамках спільного проекту організацій та установ, що працюють разом у Платформі європейської пам'яті та сумління – некомерційному об'єднанні державних і приватних юридичних осіб – національних інститутів пам'яті, архівів, музеїв, меморіалів та неурядових організацій, що вивчають тоталітарне минуле Європи. Платформу засновано в Празі 2011 року. Її діяльність схвалено резолюцією Європейського Парламенту про європейське сумління і тоталітаризм 2009 року і Радою ЄС 2011 року. Станом на травень 2015 вона об'єднує 51 учасника з 13 країн ЄС, Молдови, України, Ісландії, США та Канади.

Метою партнерів проекту було створення читанки, що приверне увагу нинішньої європейської молоді до недавньої історії Європи, силоміць розділеної лише одне покоління тому. З цією метою партнери зібрали 30 дивовижних історій людей з 16 європейських країн, що зазнали тоталітаризму. Це розповіді про сміливців, які протистояли тоталітаризмові та загинули, а також про тих, кому пощастило вижити. Це історії дітей, студентів і дорослих, жінок і чоловіків, людей різних занять – селян, робітників, учителів, лікарів, інженерів, письменників, художників, політиків, військових, партизанів і священиків. Це історії людей різних віросповідань і культур – католиків, протестантів, юдеїв, циган, мусульман і атеїстів. Ці розповіді сповнені надзвичайного суму через незмірні страждання, що їх завдали фанатичні орударі, поборники та підсобники тоталітаризму таким же людям, як і вони. Але водночас вони оспівують любов до свободи, людську гідність, несхитність, сміливість, віру та відданість головним людським цінностям.

У цій унікальній збірці ви знайдете різноманітні розповідні стилі, зокрема й свідчення від першої особи. Ви побачите різноманіття мов, культур і культурних традицій. Короткі передмови до кожної країни мають допомогти учням зрозуміти розповіді в історичному контексті. Інформаційні вставки в тексті пояснюють деякі факти і теми загального інтересу. Будь ласка, зважте на те, що, хоч ми й намагалися уникнути надто жорстоких картин, через неминучі описи насильства ця книжка призначена для підлітків старшого віку (16 років і старших).

Ми сподіваємося, що цей читач сприятиме встановленню поваги і порозуміння між громадянами, колись розділеними на Схід і Захід, і поглибленню інтеграції у вільній і демократичній Європі. Ми сподіваємося, що ця читанка стане за додатковий інструмент історичної освіти в європейських класах, допоможе розповісти про жахи тоталітаризму та навчити, як важливо розвивати демократію, права людини, європейські цінності та верховенство права в усій Європі.

Ми присвячуємо цю міжнародну читанку пам'яті тих мільйонів і мільйонів невинних європейців, що пали жертвами тоталітаризму, що чинили опір і боролися за відновлення вільного демократичного суспільства.

*Ніла Вінкелманн-Гейровська,
директор
Платформа європейської пам'яті та сумління,
Прага, Чеська Республіка*

ПОДЯКА

Платформа європейської пам'яті та сумління висловлює подяку державному музеєві і меморіалові «Аушвіц-Біркенау» в Польщі, а також Інституту національної пам'яті Словаччини за розповіді про Альму Розе та Йозефа Ремжу, відповідно. Інститут з вивчення тоталітарних режимів висловлює подяку Європейській комісії, Європейській мережі пам'яті та солідарності, Інституту з розслідування комуністичних злочинів і пам'яті румунської еміграції, Європейському інституту спадщини Голокосту та Міжнародному вишеградському фондові за люб'язну підтримку публікації читанки.

ЗМІСТ

Про цю книжку

Подяка

Тоталітарні й авторитарні режими

Вступ

Трагічна пам'ять про європейські тоталітарні режими (Стефан Куртуа)

ШВЕЦІЯ

Рауль Валленберг. Розповідь про велику мужність (Пенні Шрайбер)

ЕСТОНІЯ

Енн Сарв. Боротьба проти двох тоталітарних режимів (Тоомас Гііо)

Інге Силтенова і Гайнц Дрозін. Історія кохання (Мееліс Маріуу та Лукаш Пржибіл)

ЛАТВІЯ

Едвард Андерс. Рятуючись від Голокосту (Едвард Андерс та Вальтерс Ноллендорфс)

Беніта Плезере-Еґліте. Раптом – Сибір (Беніта Плезере-Еґліте та Вальтерс Ноллендорфс)

ЛИТВА

Юозас Лукша. Життя партизана (Даріус Юодіс)

Юліана Зархі. Поламане життя (Вілма Юозевічуте)

ПОЛЬЩА

Вітольд Пілецький. Доброволець в «Аушвіці» (Яцек Павлович)

Данута «Інка» Седзик. Юна сміливиця (Ґжеґож Берендт, доктор наук)

НІМЕЧЧИНА

Маргарита Бланк. Портрет (Бірджит Зак, доктор наук)

Гайнц Брандт. Опір націонал-соціалізму та сталінізму (Берт Пампель і Зіґфрід Райпріх)

АВСТРІЯ

Альма Розе. Арештантка № 50831 (Лукаш Мартиняк)

НІДЕРЛАНДИ

Марінус Соетерс. Военні спогади (Марінус Соетерс)

ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА

Мілада Горакова. Жінка, що не зрадила своїм принципам (Зора Дворжакова)

Йозеф Брікс. Втечі Йозефа Брікса (Людек Навара)

СЛОВАЧЧИНА

Йозеф Ремжа. Трагічна доля на шляху до свободи (Доктор Любомир Морбахер)

Федор Гал. Моя коротка довга подорож (Федор Гал)

HUNGARY

Кардинал Йозеф Міндсенті. Сумління Угорщини (Тамаш Старк)

Йожеф Унгар. Борець антикомуністичного опору (Дороття Бачоні)

СЛОВЕНІЯ

Івана і Віктор Валічі. Життя за трьох тоталітарних режимів (Доктор Андрея Валіч Звер)

Йоже Пучнік. Історія дисидента (Андрея Валіч Звер, доктор наук)

РУМУНІЯ

Арістіна Поп Сейляну. Карусель терору (Ромулус Рузан)

Ремус Радіна. Нормальний чоловік в ненормальному світі (Ромулус Рузан)

БОЛГАРІЯ

Людмила Славова. Квітка в пекельній машині (Ангел Філчев)

Георгій Марков. Голос Болгарії (Джиліан Певез). Наш власний фашизм (Георгій Марков)

МОЛДОВА

Аглая Арапу. Єдина вціліла (Ігор Касу, доктор наук)

Георге Давід. Жертва каральної медицини (Ігор Касу, доктор наук)

УКРАЇНА

Омелян Ковч. Життя і смерть священика Омеляна Ковча (Володимир Бірчак, Володимир В'ятрович)

Олександра Радченко. Репресована за пам'ять (Володимир В'ятрович)

Айше Сейтмуратова. Історія народу, який відмовився вмирати (Алі Хамзін)

Перегорнути сторінку історії тоталітаризму на європейському рівні

Європейське сумління і тоталітаризм

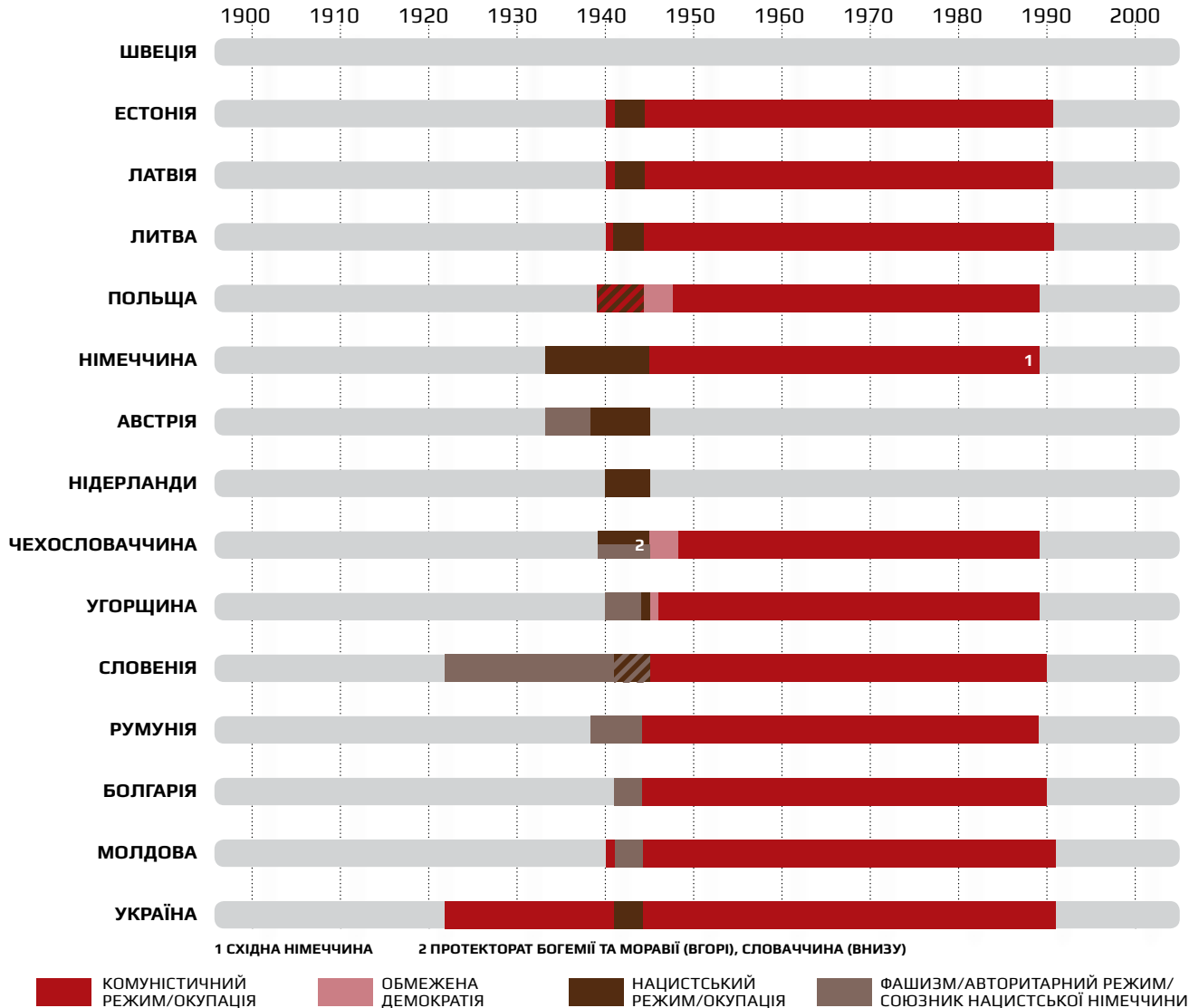
Абревіатури

(Не)подоланий тоталітаризм. Український урок (Володимир В'ятрович)

Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»

ТОТАЛІТАРНІ Й АВТОРИТАРНІ РЕЖИМИ

Ця спрощена картина показує часові рамки авторитарних і тоталітарних режимів ХХ століття, про які ви прочитаєте в розповідях, надрукованих у читанці. Типи недемократичних режимів позначено кольором.

ТРАГІЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО ЄВРОПЕЙСЬКІ ТОТАЛІТАРНІ РЕЖИМИ

У ХХ сторіччі Європа пережила дві великі трагедії. Першою була війна 1914–1918 рр., яку розв'язали країни давньої цивілізації та високої культури. Збурені агресивним націоналізмом, вони втяглися у люте протистояння, що тривало чотири довгі роки і спричинило загибель у битвах мільйонів солдатів. Ми можемо зауважити, що війни сягають найдавніших часів античності – варто згадати хоча б оповідь Гомера про Троянську війну – і що протягом Першої світової законів війни здебільшого дотримувалися: військовополонених не вбивали, не було масової різанини мирних жителів, і кожна країна могла вшанувати своїх мертвих. Крім того, цей конфлікт привів до краху чотирьох великих європейських імперій, що дозволило багатьом народам налагодити незалежне життя в безпечних кордонах, а також створити демократичні та парламентські системи різної міри глибини.

Натомість у 1920–1930 рр. виник досі незнаний політичний феномен, тоталітаризм, який призвів до найбільшої трагедії в історії Європи, що залишила помітні й досі глибокі сліди в пам'яті кожної з наших країн.

Тоталітаризм народився в Росії внаслідок заколоту в Санкт-Петербурзі¹ 7 листопада 1917 року, організованого екстремістською революційною партією більшовиків на чолі з Володимиром Леніним. Ми можемо вважати датою його народження 18 січня 1918 року², коли більшовики жорстоко розігнали першу вільно обрану майже 40 мільйонами виборців конституційну асамблею. Новий режим устанавлювався з допомогою диктатури, терору і громадянської війни, заклавши підґрунтя тоталітарної системи – потрійну монополію однієї партії на політичну владу, систему цінностей і засоби виробництва та розподілу матеріальних благ. Таку потрійну монополію, що начебто революціонізувала суспільство і створювала «нову людину», можна було нав'язати, тільки використовуючи масовий терор як урядовий інструмент.

Ленін помер у січні 1924 року і владу незабаром захопив Йосип Сталін, який розширив і систематизував тоталітарні принципи, встановлені Леніним. Після руйнівної громадянської війни 1918–1922 рр. з мільйонами смертей, з 1929 року Сталін розкручує маховик тоталітаризму, вдавшись до колективізації сільського госпо-

¹ На момент згаданого заколоту – м. Петроград, з 1914 до 1924 р. – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

² 18 січня 1918 р. У Петрограді скликано Всеросійські установчі збори задля визначення засад державного устрою Російської імперії після повалення самодержавства і для вироблення конституції країни. 19 січня о 5-й годині ранку збори розігнали більшовики. – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

дарства, кульмінацією якої став масштабний голод, організований урядом у 1932–1933 рр. проти українського селянства, коли за кілька місяців померло від голоду кілька мільйонів людей. Українці називають його Голодомором – термін, еквівалентний Голокостові для євреїв. Паралельно Сталін створив широку систему концентраційних таборів, названу ГУЛАГ, і в 1936–1937 рр. розпочав спрямований на певні соціальні групи і національні меншини Великий терор³, що вбив понад сімсот тисяч людей.

Тоталітарну комуністичну модель швидко скопіювали два інші тоталітарні лідери: Беніто Муссоліні в Італії з 1922 року і Адольф Гітлер у Німеччині в 1933 році. Однак до 1939 року фашистський і нацистський диктатори ще не виявили цілком злочинного характеру своїх тоталітарних режимів. Саме союз між Гітлером і Сталінінм у серпні – вересні 1939 року спустив курок Другої світової війни, що стала другою великою європейською трагедією ХХ століття і далеко перевершила першу.

Польща була перша жертва вбивчого виверження нацистського та комуністичного режимів. Вони не тільки зруйнували Польську державу протягом декількох тижнів, але й намірились знищити польську еліту, про що свідчить, з одного боку, табір біля Освенціма, який нацисти створили 1940 року, щоб ув'язнювати і вбивати борців польського опору, а з другого – розстріл польських офіцерів у Катині навесні 1940 року політичною поліцією Сталіна⁴. Від самого початку війна розв'язала тоталітарним режимам руки для вчинення таємних масових убивств цивільних осіб і колективних депортацій груп населення відповідно до ідеологічних критеріїв: для нацистів – расових, спеціально спрямованих проти євреїв, ув'язнених у гетто, а для комуністів – соціальних, спрямованих проти економічних еліт, яких у СРСР депортували разом із сім'ями. Поки армії Гітлера та Сталіна не стикалися зі значним опором, з вересня 1939 по червень 1940 року, якийсь час реальним здавався найгірший сценарій: від Атлантики до Тихого океану і від Північного Льодовитого океану до Середземного моря, стародавній цивілізації Європи, колиці християнства і демократії, загрожувала небезпека бути розчавленою між двома гігантськими тоталітарними системами.

Розпад тоталітарного союзу і напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 року поклав початок найгострішій фазі масового вбивства. У липні 1941 року нацисти взялися до «остаточного розв'язання єврейського питання» – систематичних убивств спочатку радянських євреїв, а потім поширили геноцид на всю Європу, знищивши понад п'ять мільйонів євреїв. Це призвело до фактичного зникнення єврейської спільноти в Центральній та Східній Європі. Водночас, нацисти проводили також політику знищення слов'ян, почавши з того, що всупереч усім законам війни прирекли мільйони радянських полонених на голодну смерть. Радянський режим не відста-

³ 1936 р. НКВД очолив Микола Єжов. Саме з його іменем пов'язують «Великий терор» – найменування періоду в історії СРСР 1937–1938 рр., за якого сталінські репресії сягнули свого апогею. – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

² Розстріл польських офіцерів у Катині навесні 1940 р. Виконали органи НКВД СРСР за наказом ЦК ВКП(б). – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

вав у жорстокості до полонених, а в 1944–1945 рр. депортував цілі народи з півдня Росії – чеченців, кримських татар та інших – і виселив усіх німців зі Східної Пруссії.

Ця крайня жорстокість, здавалося, повернула війну в ХХ столітті назад до дикості античних воєн, коли переможених систематично вирізали або забирали в рабство, а цілі міста й народи зникали назавжди. Дивний «поступ цивілізації», який залишив неусувні позначки й рубці, як і раніше, помітні сьогодні по всій Європі. Ось чому так важливо, щоб молоді покоління, народжені в об'єднаній та мирній Європі, зрозуміли ці аспекти пам'яті та історії.

Після воєнної поразки нацистської Німеччини та фашистської Італії та громадського і офіційного осуду нацистського режиму і його злочинів на Нюрнберзькому процесі в 1945–1946 рр. прийшов час жалоби та трагічної пам'яті про жертви. У грудні 1948 року під керівництвом польського правознавця Рафаеля Лемкіна, який запровадив у вжиток слово «геноцид», Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, що засуджує цей масовий злочин і визнає виняткову природу Голокосту. Сьогодні ніхто в Європі, крім декількох негативістів і маргінальних неонацистських груп, не шанує пам'ять про нацизм чи фашизм.

Натомість з довоєнних часів, а головню з 1945 по 1980-і роки, Європа широко вшановувала пам'ять про комунізм, завдяки суттєвому внескові Червоної армії у перемогу над нацистською Німеччиною, участі комуністичних партій в антифашистському русі опору після 22 червня 1941 року і, зрештою, через міф про «визволення» советами країн Центральної та Східної Європи у 1944–1945 рр. Це «визволення» вилилося в советизацію чи комунізацію дванадцяти раніше незалежних європейських країн, в яких установилася комуністична тоталітарна диктатура. Після 1945 року посилене звеличчування комунізму розвинулося в СРСР і різних так званих «народних демократіях», а також під впливом потужних комуністичних партій і в Західній Європі, особливо в Італії та Франції. Перемогу над нацизмом спритно поєднували з тріумфом комуністичної політичної та соціальної моделі.

І лише після падіння Берлінської стіни та всіх комуністичних режимів у Східній Європі в листопаді 1989 року, а також внаслідок розпаду СРСР в грудні 1991 року, справжнє обличчя комунізму почало вимальовуватися завдяки голосам незчисленних жертв комуністичних режимів, відкриттю комуністичних архівів і роботі істориків. Публікація в листопаді 1997 року «Чорної книги комунізму» (перша спроба дати загальну оцінку злочинам комуністичних режимів) та її переклад більшістю європейських мов супроводжувалася широкими громадськими дебатами, що дуже сприяло публічному відкриттю трагічної правди про комунізм. Як наслідок, кожен мав змогу оцінити, яке провалля в пам'яті про ХХ століття пролягло між Східною та Західною Європою, що були розділені залізною завісою з 1945–1946 рр. і почали возз'єднуватися з 1989–1991 рр.

Здавалося, що падіння комунізму та возз'єднання Європи мало б сприяти спільним прагненням щодо історії та пам'яті про «нашу Європу» та «інакшу Європу». Однак і через двадцять з гаком років після падіння Берлінської стіни Європа наражається на живучість трьох різних форм пам'яті про комунізм, особливо щодо Другої світової війни. Значна частина Східної та Західної Європи, зокрема Балтійські держави і Західна Україна, зберігають трагічну пам'ять про комунізм, в якій закарбувалися вторгнення Червоної армії, масовий терор і сорок п'ять років диктатури, цензури та ізоляції.

Натомість у Західній Європі, що з 1945 року мирно процвітала завдяки захистові Америки, часто культивують захоплені спогади про комунізм, основою яких служить «універсальна зваба Жовтневої революції», за означенням Франсуа Фюре, антифашизм 1930-х років (Народний фронт, громадянська війна в Іспанії тощо) і активна участь комуністів в опорі нацистській та фашистській окупації після 22 червня 1941 року. Півстоліття потужна комуністична пропаганда працювала над створенням перебільшеного образу свого антифашизму, який комуністи прагнули монополізувати, водночас навіюючи амнезію про радянсько-нацистський альянс і, загальніше, про тоталітарну сутність комуністичних режимів. Гаряча полеміка, що розгорнулася у Франції та в усій Європі після публікації «Чорної книги комунізму», несподівано викрила це явище.

Щодо Росії, її пам'ять двоїста, трагічна й звеличувальна водночас. З одного боку, пам'ять про терор, ГУЛАГ і диктатуру зачіпає все суспільство, одна частина якого належить до жертв, друга – до урядовців або виконавців, а іноді до обох разом. З другого боку, посткомуністичні правителі взялися переробляти російську ідентичність на основі пам'яті про «Велику Вітчизняну війну» та перемогу 1945 року над нацистською Німеччиною, замовчуючи масові злочини громадянської війни та 1930-х років, із такою ж спритністю, як і ті, хто у 1939–1940 рр. і потім у 1945–1953 рр. керували анексією та советизацією багатьох народів, які президент Володимир Путін публічно назвав «визволенням».

Водночас важливий крок на шляху до об'єднання пам'яті зроблено 25 січня 2006 року, коли Парламентська асамблея Ради Європи, під головуванням шведського депутата Горана Ліндблада ухвалила резолюцію про засудження злочинів комуністичних режимів. Показово, однак, що багато депутатів проголосували проти резолюції, засвідчивши складність визнання трагічної пам'яті про незліченні жертви комуністичних режимів.

Європейський Парламент зробив наступний крок зі своєю резолюцією від 2 квітня 2009 року про європейське сумління і тоталітаризм. Значна більшість депутатів підтримали сімнадцять пунктів, що мають на меті дати чесну оцінку і узгодити ставлення до спільного європейського тоталітарного минулого.

Ще одним позитивним знаком стала організована 14 жовтня 2009 року Європарламентом конференція в Брюсселі з нагоди 70-ї річниці радянсько-німецьких пактів 23 серпня і 28 вересня 1939 року, що призвели до розв'язання Другої світової війни. Як символічний знак примирення, конференція проходила під головуванням поляка Єжи Бузека, президента Європейського Парламенту, за участю його попередника на цій посаді, німця Ганса-Герта Петтерінга, а також першого президента некоммуністичної Литви Вітаутаса Ландсбергіса і колишнього прем'єр-міністра Естонії Марта Лаара, і багатьох істориків. Так радісна річниця падіння Берлінської стіни (1989) – не затьмарила іншу, значно трагічнішу.

Сьогодні більшість європейських країн політично, юридично та економічно об'єднані в Європейському Союзі. Але ми все ще далекі від єдиної європейської пам'яті, що однаковою мірою міститиме трагедії, спричинені обома великими тоталітарними системами – нацистською та комуністичною. Саме тому така важлива і цінна ініціатива Платформи європейської пам'яті та сумління видати для всієї європейської молоді різними мовами книжку з іменами чоловіків і жінок з різних європейських країн, які, ризикуючи життям, протистояли тоталітарному гнобленню заради збереження великих ідеалів – найкращого, що Європа може запропонувати світові. Толерантність, свобода думки, заперечення екстремізму і культура демократії та парламентаризму – тільки це може забезпечити внутрішній та міжнародний мир. Треба, щоб молоді покоління усвідомили свій привілей, якого були позбавлені їхні дідуся та бабусі: життя в об'єднаній, мирній та демократичній Європі. Вони повинні розуміти, що за збереження цього привілею слід боротися щодня. Ніщо не дається без зусиль.

*Стефан Куртуа,
історик, науковий директор Національного центру наукових досліджень,
автор «Чорної книги комунізму»,
Париж, Франція*

ШВЕЦІЯ

ДЕМОКРАТИЧНА КРАЇНА

Швеція була нейтральна у Першій та Другій світовій війні. У Зимовій війні між Радянським Союзом та Фінляндією у 1939–1940 рр. Швеція, щоб зберегти свою нейтральність, відхилила прохання Фінляндії про військову допомогу, але тисячі шведських добровольців билися у Фінляндії з Радянським Союзом.

Під час Другої світової війни Швеція постачала до Німеччини залізну руду, сталь і деталі машин, але водночас підтримувала норвезький рух опору і 1943 року допомогла врятувати данських євреїв від концентраційних таборів.

Під час німецької окупації Данії та Норвегії Швеція стала раєм для тамтешніх біженців. Багато фінських дітей жили під час війни у Швеції. У 1944–1945 рр. десятки тисяч естонців, латишів і литовців тікали до Швеції від радянської окупації.

Після Другої світової війни Швеція продовжувала дотримуватися політики нейтралітету, залишаючись поза НАТО, а до ЄС приєдналася тільки після завершення холодної війни, з 1 січня 1995 року. Швеція постійно приймала і досі приймає біженців з різних регіонів, що втікають через порушення прав людини.

РАУЛЬ ВАЛЛЕНБЕРГ народився у заможній шведській родині 4 серпня 1912 року. Батько помер за три місяці до його народження. У ранньому дитинстві хлопчик жив з мамою та бабусею.

Мати одружилася знову 1918 року і мала ще двох дітей, що росли з Раулем, як близькі рідні. Юнак здобував освіту у Франції та США, працював у Південній Африці та Палестині. 1944 року Рауль дістав унікальну можливість допомогти угорським євреям уникнути нацистської пекельної машини.

В рамках операції, до якої долучилася шведська амбасада в Будапешті та американська Рада з питань біженців війни, він зробив усе, щоб урятувати якомога більше євреїв, що залишалися в Угорщині.

Були врятовані десятки тисяч життів, ймовірно, навіть до ста тисяч.

У середині січня 1945 року Валленберга захопили совети, і більше його ніхто не бачив.

з приватної колекції
НІНИ ЛАГЕРГЕН,
ФОТО: КАРЛ ГАБОР

Рауль Валленберг

Розповідь про велику мужність

Пенні Шрайбер¹

Батьки Рауля Валленберга походили з відомих у Стокгольмі початку ХХ століття шведських сімей. Його батько, якого також звали Раулем, був молодим морським офіцером, коли наприкінці 1911 року одружився з Май Візінг, дочкою знаменитого нейробіолога. Цей багатонадійний союз рано спіткала трагедія. Рак вкоротив життя молодого офіцера, і він помер за три місяці до народження сина.

Рауль Валленберг народився 4 серпня 1912 року у вікторіанському комфорті літнього будинку бабусі у Капптсі, поруч зі Стокгольмом. Перші роки свого життя він провів з мамою та бабусею.

Сім'я Валленбергів була знана і в Швеції, і за кордоном. Раулів тато був офіцером шведських військово-морських сил, а дідусь Густав служив послом Швеції в Японії. Раулеві дядьки, Якоб і Маркус Валленберги, були успішні банкіри і створили в Швеції банк «Енскілда». Інші Валленберги були дипломати і єпископи лютеранської церкви. Мати Рауля, Май, також походила з шанованої сім'ї. Її батько Пер – перший у Швеції професор неврології. Прадід Май, єврей на ім'я Бенедікс, свого часу поселився у Швеції, зробився ювеліром, а згодом – фінансовим радником короля.

1918 року, коли Валленбергові було шість років, Май знову одружилася, з Фредеріком фон Дарделем, який незабаром очолив найбільший шведський госпіталь «Каролінска». Подружжя мало двох дітей, Ніну та Гі, що зростали разом з Раулем, як близькі рідні.

Валленберг дуже тепло ставився і до матері, і до вітчима, який від самого дитинства надавав йому незвичну свободу. Дід Густав був його вірником і вихователем. Дипломат, який багато мандрував, Густав хотів вирвати Рауля з вузького світу шведської буржуазії і зробити з нього громадянина світу.

Дід опікувався освітою Валленберга, сподіваючись, що він продовжуватиме сімейну традицію шанованих банкірів, дипломатів і політиків. 1930 року Рауль Валленберг закінчив середню школу з найвищими оцінками з російської мови та малювання. Одразу ж потому він пройшов обов'язковий дев'ятимісячний військовий вишкіл. Після служби Густав Валленберг відправив Рауля на рік до

¹ Скорочено; друкується з люб'язного дозволу Комітету Валленберга, Мічиганський університет. – Прим. до англ. вид.

Франції, до університету в Пуатьє, вдосконалити французьку мову. Тоді він уже вільно говорив англійською, німецькою та російською.

УНІВЕРСИТЕТСЬКЕ ЖИТТЯ

Густав Валленберг захоплювався завзяттям і практичністю американців і хотів, щоб його схильний до художньої творчості онук вивчав обрану галузь – архітектуру – в Америці. Вони з Раулем відхилили «Лігу плюща»² як надто снобістську і зупинили свій вибір на Мічиганському університеті, через дуже авторитетну школу архітектури, а також за його репутацію державного університету де збиралися талановиті студенти, що не могли собі дозволити престижніші східні заклади.

Коли Рауль хотів вступати до Стокгольмської школи економіки, Густав сказав «ні», наполігши на тому, щоб онук поїхав учитися за кордон. Густав Валленберг не приховував своїх справжніх мотивів. Він побоювався, що пронозливі стокгольмські жінки занапащать його інвестиційний проект. Він жорстко застеріг онука, щоб той не дозволяв «гієнам» упіймати себе в пастку і не «обтяжив себе сім'єю», доки вони не здійснять свої плани. Презирство – занадто м'яке слово, щоб описати ставлення Густава Валленберга до жінок. «Зваблюючись чарівністю молодої жінки, ніколи не забувай, що жіноча краса не більш ніж жир, більш-менш вдало розподілений під шкірою», – написав він одного разу онукові.

Витяг зі статті Інґрід Карлберг для газети «Дагенс нигетер».

«Я надзвичайно вражений Америкою, – писав Рауль дідусеві через два роки після приїзду до США, – Люди тут щирі та привітні, вони гостинні та з ними легко мати справу». Сестра Валленберга, Ніна Лагергрєн, описувала його як «антисноба», що «любив читати, любив коміків Чапліна та братів Марксів». Він їв готдоги, носив спортивне взуття і волів, щоб його називали «Руді». Один з його однокурсників, Фредерік Ґрагам, розповідав Лілліан Стаффорд для статті до збірки «Випускники Мічиганського університету» 1985 року, що Валленберг не вступав до студентських організацій, бо «це відокремило б його від деяких прошарків студентів».

² Об'єднання восьми приватних найстаріших університетів, розташованих у східній частині США, що відрізняються високою якістю освіти, відбору під час вступу, елітністю. До складу Ліги входять Браунський, Гарвардський, Колумбійський, Корнельський, Сельський, Пенсільванський, Принстонський університети та Дартмутський коледж. Спочатку вона вважалася спортивним об'єднанням навчальних закладів. Термін став загальноприйнятним з 1954 р. З часом назва поширилася на різні сторони життя університетів. Походить вона від рослини плюща, пагони якого обвивають старі будівлі цих університетів. – Прим. наук. ред. укр. вид.

На канікулах Валленберг мандрував автостопом Сполученими Штатами, Канадою та Мексикою. У листі дідові наприкінці першого літа за кордоном він дав розлоге пояснення, чому віддає перевагу автостопові. «Коли мандруєш, як бродяга, усе інакше. Треба весь час бути напоготові. Ти весь день тісно контактуєш з незнайомими людьми. Мандруючи автостопом, ти вправляєшся в дипломатії й такті».

У лютому 1935 року Валленберг здобув ступінь бакалавра з архітектури. Він закінчив з відзнакою і дістав срібну медаль Американського інституту архітектури, якою нагороджували найуспішніших у навчанні студентів.

ДОСВІД У БІЗНЕСІ

Після закінчення університету Валленберг півроку жив і працював у Південній Африці, потім поїхав до Палестини, де його взяв до учнем дідів друг, єврейський банкір з Голландії. Густав усе ще сподівався, що онук пов'яже своє майбутнє з сімейною фінансовою імперією.

У своїй книжці «Валленберг: зниклий герой» угорська журналістка Каті Мартон зауважує, що це учнівство стало для нього джерелом різноманітної освіти. Колись успішний єврейський середній клас з Німеччини стікався до Палестини, «перетворившись на злидених жебраків через Нюрнберзькі закони³».

Рауль зустрічався з багатьма єврейськими біженцями у кошерному пансіонаті, де тоді мешкав, а також завдяки своєму голландському навчителеві. Він чув їхні розповіді про те, як німецький Райх позбавив їх усіх прав і зробив з них «nonpersons». Мартон вважає, що «враження, яке справила на нього ця принижена частина людства, не минало».

³ Нацистські расистські закони, ухвалені райхстагом у 1935 р., про громадянство Райху, охорону німецької крові та честі. Цими приписами нацисти заборонили німцям одружуватися з «неарійцями», громадянські права закріплювалися тільки за тими, хто документально підтвердив своє «арійське» коріння. Закони були скеровані передусім проти євреїв і послугували підставою для Голокосту. – Прим. наук. ред. укр. вид.

Рауль Валленберг, приблизно 23 рік

з приватної колекції Ніни Лагергрєн, фото: Карл Габор

Навесні 1937 року Густав Валленберг раптово помер. Рауль втратив людину, яка не тільки заступила йому батька, а й напутника, що формував його професійну кар'єру. Після смерті діда, як пише Каті Мартон, «у суспільстві, де все ще потрібні були піклувальники, у Рауля Валленберга, вихованого для успіху, їх не було». Наступні чотири роки Валленберг безпорадно борсався. Його американський диплом не давав йому права працювати архітектором у Швеції. Він почав два бізнеси, але безуспішно.

Доля євреїв у нацистській Німеччині і далі глибоко турбувала його, він підтримував контакти з біженцями, що дісталися Швеції, та анонімно давав гроші на їжу одній нужденній сім'ї.

1941 року Якоб Валленберг, Раулів дядько і хрещений батько, звів його в Стокгольмі з Калманом Лауером, угорцем, власником експортно-імпоротної фірми, що вела торгівлю між Стокгольмом і Центральною Європою. Як євреєві, Лауерові ставало дедалі важче їздити до Угорщини, головного ринку збуту його фірмової їжі. Рауль Валленберг очолив закордонний підрозділ компанії. Зі своїми дивовижними здібностями до вивчення мов Рауль був для Лауера неоціненною знахідкою. Він став часто навідуватися до Будапешта, міста, яке швидко полюбив.

Угорське посвідчення водія, 1944 р.

З ПРИВАТНОЇ КОЛЕКЦІЇ НІНИ ЛАГЕРГРЕН, ФОТО: КАРЛ ГАБОР

БУДАПЕШТ І ГЕРОЇЗМ

Єврейське населення Будапешта було в облозі. До весни 1944 року всі інші великі єврейські спільноти в Європі знищили, і Адольф Айхманн⁴ прибув до Угорщини налаштований до кінця війни завершити гітлерівське «остаточне розв'язання». Він щодня невпинно відправляв до газових камер по десять-дванадцять тисяч євреїв. Американський уряд запізнало намагався зупинити його. Тієї весни президент Рузвельт відправив до Стокгольма Івера Олсена, як офіційного представника Американської ради з питань біженців війни.

Олсен шукав людину, що погодилася б поїхати просто в пащеку нацистської машини смерті, людину, яка говорила б угорською і німецькою, когось із самостійним характером, хто не потребуватиме особливого нагляду чи керування. Один з тих, кого Олсен зустрів у Стокгольмі був Калман Лауер.

⁴ Німецький офіцер, гестапівець, безпосередньо відповідальний за масове винищення євреїв. – Прим. наук. ред. укр. вид.

Він одразу ж порекомендував Рауля Валленберга, свого молодого партнера у бізнесі. Валленберг не міг відмовитись від пропозиції Олсена, це було для нього нагодою зробити щось по-справжньому важливе. Він погодився їхати до Угорщини, куди прибув потягом у липні 1944 року.

Технічно Валленберг був пов'язаний зі шведською амбасадою в Будапешті, але він наполіг, щоб його звільнили від звичних обмежень, якими керуються дипломати. У своїх діях протягом дальших шести місяців він виявив зухвальство, проникливість, надзвичайну винахідливість і безмірну мужність.

Валленберг швидко створив у Будапешті офіс і «винайняв» чотириста єврейських добровольців працювати в ньому. Він одразу наказав своїм працівникам зняти жовті зірки, які ті носили як євреї, оголосивши їм: «Відтепер ви під дипломатичним захистом Швеції». Так почалася його місія з порятунку вцілілої частини угорської єврейської спільноти.

Валленберг вигдав спеціальний шведський паспорт, «шутцпас» (Schutz-Pass). Це був яскравий, показний документ, на вигляд, як офіційний. Не питаючи дозволу ні в кого, він оголосив, що паспорт надає його власникові імунітет від відправлення до табору смерті. Валленберг роздавав свої шутцпаси направо й наліво. Тільки завдяки цьому паспортів він урятував життя двадцятьом тисячам євреїв.

Використовуючи американські гроші, він вишукував у місті будинки, щоб орендувати. Він знайшов зрештою тридцять два будинки, які оголосив «екстериторіальними будівлями», захищеними шведським дипломатичним імунітетом. На заняттях з архітектури в Мічиганському університеті Валленберг дістав оцінку «відмінно» за проект дешевого житла, який міг вмістити 4500 людей у шістнадцяти міських кварталах. У Будапешті він знайшов спосіб «розмістити 35000 людей в будівлях, де за проектом мали жити менш ніж 5000».

Валленбергові «безпечні будинки» врятували життя тисячам євреїв, зокрема й майбутньому професорові Мічиганського університету Ендрю Нагі та його матері. Нагі, якому було тоді чотирнадцять років, завжди пам'ятатиме різдвяну ніч 1944 року, коли нацисти витягли з ліжок мешканців сусіднього з їхнім безпечним будинком, погнали на берег Дунаю і розстріляли. Євреїв часто ставили на березі Дунаю, зв'язавши по троє. У середнього стріляли і всі троє падали і тонули в крижаній воді. Жінка з Валленбергового офісу згадала випадок, коли Валленберг почув, що нацисти саме розстрілюють на річці жінок і дітей. Він спитав, хто зі співробітників уміє плавати. «Ми пішли – була холодна ніч – і стрибнули в Дунай – вода була крижана». Тоді врятували п'ятдесят чи шістдесят приречених.

У Будапешті Валленберг постійно працював, спав лише по чотири години вночі. Він надихав швейцарських і шведських нейтралів, які виконували подібні гуманітарні місії, Червоний Хрест і тих, хто працював поруч із ним. Та, можливо, найважливішою була його здатність відживляти надію в тих, хто вважав себе приреченим.

Нацисти добре знали Валленберга, він невтомно підкупував їх, маніпулював ними, чіплявся до них і набридав. Айхманн називав його «юдособака Валленберг». З настанням зими життя Валленберга наражалося на дедалі більшу небезпеку. Одного дня його машина вибухнула. Він почав почувати щонаочі в іншому місці.

З наближенням радянських військ нацисти посилили терор проти єврейського населення. В останні дні окупації німецькі війська разом з угорськими нацистами зібралися довкола єврейського гетто, готуючи масову бійню. Довідавшись про цей план, Валленберг з'явився до нацистського командувача і став переконувати, що коли той дозволить напад на гетто, Валленберг певен, його повісять після війни за злочини проти людства. Наляканий нацист, який знав, що Гітлер уже майже програв війну, скасував штурм. Життя сімдесяти тисяч євреїв були врятовані.

Загроза не минула з відступом нацистів. Коли німці почали тікати з Будапешта, на вулицях запанували нацисти угорські, вбиваючи євреїв навмання. Колись гарне місто перетворилося на пекло.

Протягом двох місяців Валленберг чув постріли радянської зброї на околицях Будапешта. Знаючи, що армія незабаром увійде в місто, він почав практикувати свою забуту російську. Він сподівався зустрітися з радянськими керівниками, щоб почати планувати відновлення зруйнованого будапештського суспільства.

Ранком у середині січня 1945 року двадцять радянських військових з'явилися на порозі Валленбергового будинку. Поганою російською він пояснив їм свою місію порятунку євреїв і попросив про зустріч з найвищим радянським керівництвом. Цю ніч він провів у штабі радянських військ у Будапешті. Наступного дня він повернувся додому з ескортом, щоб зібрати свої речі. Друзі описували, що він був спокійний, але голос його дзвенів. Рауль запевняв їх, що повернеться десь за тиждень. Друзі й рідні більше ніколи його не бачили.

ЗНИКНЕННЯ І НЕВІДОМА ДОЛЯ

Чому совети заарештували Валленберга? Однією з причин може бути те, що Івер Олсен, американець, який найняв його, був одночасно агент американського Управління стратегічних служб, попередника ЦРУ. Совети добре знали це і були вельми параноїдні. Радянські шпигуни, що проникли в Червоний Хрест у Будапешті, невідступно стежили за Валленбергом. Його гуманістичні мотиви видавалися їм просто незрозумілими. Вони дійшли висновку, що Валленберг був подвійний агент, який працював на американців і на німців. Зайнявши Будапешт, вони не захотіли мати справу з таким небезпечним невідомим.

Валленберг довіряв комуністам хіба на децицію більше, ніж нацистам. Але він дозволив їм узяти себе, бо сподівався, що совети дозволять йому залишитися в Угорщині та взяти участь в повоєнному відродженні суспільства.

У той час, коли Валленберга захопили, світ ще не знав про його героїзм. Швеція – близький сусіда Росії, і шведський уряд значно більше цікавило збереження добрих відносин з Радянським Союзом, ніж з'ясування долі одного шведського громадянина, найнятого Сполученими Штатами. У квітні 1945 року Аверелл Гарріман, діючи від імені Державного департаменту США, запропонував шведському урядові допомогу в з'ясуванні долі Валленберга. Його пропозицію ввічливо відхилили. Лише в червні 1946 року, під тиском громадськості та міністерства закордонних справ, шведський посол у Москві, зрештою, запитав про зустріч із радянським диктатором Йосипом Сталіним, щоб поговорити про Валленберга. І хоча Міністерство закордонних справ Швеції мало докази того, що Валленберга тримали в ув'язненні у Москві, посол поспішив заявити, що, на його особисту думку, великого гуманіста вбили в Будапешті. Сталін не заперечував.

Змова мовчання тривала одинадцять років. Найближчі члени родини Валленберга ніколи не втрачали надії знайти його і, відколи він зник, не припиняли наполегливих пошуків. Та совети перервали свою офіційну мовчанку про долю Валленберга тільки 1957 року, під час політичної відлиги по смерті Сталіна. Вони визнали, що він пережив війну, і навіть те, що Сталін утримував його у в'язниці 1946 року, коли зустрічався зі шведським послом. Але заявили, що Валленберг – на момент викрадення здоровий 32-річний чоловік – помер у в'язниці від серцевого нападу за два роки потому. Це залишалося офіційною версією до осені 2000 року.

Тридцять п'ять років історія Валленберга була невідома за межами Швеції. І тільки 1980 року Елеонор Лестер у згодом знаменитій статті для «Нью-Йорк таймс мезезін» привернула увагу світу до цієї історії. Наступного року президент Рейган зробив Рауля Валленберга почесним громадянином США – відзнака, якою раніше вшанували тільки Вінстона Черчилла.

Schutz-Pass

З ПРИВАТНОЇ КОЛЕКЦІЇ НІНИ ЛАГЕРГРЕН, ФОТО: КАРЛ ГАБОР

Запізніле визнання подвигів Валленберга поставило руба питання про його долю. Попри намагання Росії закрити справу, ті, хто не припиняв пошуки Валленберга, вимагали інформації про нього. Неможливо було знехтувати переконливим свідченнями того, що він лишався живий ще багато років по війні. Тільки публікації в міжнародній пресі про те, що Валленберга бачили в ГУЛАГу колишні радянські в'язні відкрили справу для шведської громадськості.

2000 року Американський єврейський комітет надрукував буклет, в якому Вільям Корей ретельно підсумував усю історію Валленберга. Наприкінці своєї сумної гнітючої розповіді Корей згадав про те, як постійні зміни російської політики і цілковита недоступність важливих документів КГБ завадили роботі російсько-шведської комісії. Комісія, створена 1990 року братом Валленберга по матері Гі фон Дарделем, шукала інформацію про нього в архівах російських в'язниць.

Корей сподівається, що американський уряд ще може добитися більшого. «Доля Валленберга обговорювалася на нижчих дипломатичних рівнях між США та Росією і широко в контексті Гельсінського процесу, мета якого – інформувати громадськість про значні порушення прав людини, а не негайний помітний результат», – писав Корей. «Видатний «почесний громадянин» Америки заслуговує на більше».

У квітні 2001 року Американський комітет Рауля Валленберга опублікував «Хронологію справи Рауля Валленберга» на вісім сторінок. До «Хронології» внесено деталі кожного повідомлення, починаючи з 1945 року, про те, що Валленберга бачили, і про зустрічі з ним в ув'язненні. Останнє, з табору для полонених за 150 км від Москви, датоване 1987 роком.

На початку XXI сторіччя незаперечним видається той факт, що російський уряд продовжує приховувати від світу правду про те, що сталося з Раулем Валленбергом після 17 січня 1945 року.

Кінцевий розділ у розповіді про долю Валленберга ще не написано, тим часом визнання того, що він зробив в Угорщині зростає. В Ізраїлі його вшановано в меморіалі жертвам Голокосту «Яд Вашем», як найвидатнішого «Праведника світу».

Виступаючи 1985 року з нагоди сорокової річниці арешту Рауля Валленберга, посол США в ООН Джин Кіркпатрік сказала, що «Валленберг став більшим, ніж людина, навіть більшим, ніж герой. Він символізує головний конфлікт нашого часу: як перед лицем тиранії залишатися людиною, вільною і турботливою. Те, що Валленберг уособлював у Будапешті – це ніщо інше, як сумління цивілізованого світу».

ФАКТИ ПРО СПРАВУ ВАЛЛЕНБЕРґА

Інґрід Карлберг

1945: 17 січня видано ордер на арешт Валленберґа. 6 лютого його вкинуто до московської в'язниці на Луб'янці.

1947: Радянський Союз у дипломатичній ноті Швеції заявляє, що Рауля Валленберґа «нема в Радянському Союзі» і що «він нам не відомий».

1957: Внаслідок переконливих свідчень німецьких військовополонених Радянський Союз визнає, що Рауля Валленберґа утримували в Радянському Союзі. Тепер заявлено, що він помер від серцевого нападу 17 липня 1947 року.

1989: Брата і сестру Рауля Валленберґа по матері запрошують до Москви, де КҐБ передає їм дерев'яний ящик, в якому поруч з іншими речами були братів дипломатичний паспорт, записник з адресами і календар на 1944 рік.

2009: Архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації (ФСБ) оприлюднює заяву, що такий собі «в'язень №7», якого допитували 22 і 23 липня 1947 року «був, ймовірно,» Рауль Валленберґ. Попри це, офіційна російська позиція залишається такою ж, як 1957 року: Рауль Валленберґ помер від серцевого нападу 17 липня 1947 року.

- ПОДАЛЬШЕ ЧИТАННЯ: Ingrid Carlberg. There Is a Room Waiting for You Here, the Story of Raoul Wallenberg, Norstedts förlag, ШВЕЦІЯ, 2012.

З ДОПОМОГОЮ ІНСТИТУТУ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ЗЛОЧИНИ КОМУНІЗМУ

ЕСТОНІЯ

Естонія проголосила незалежність після розпаду царської Росії у лютому 1918 року та змогла відстояти її у війні з радянською Росією 1918–1920 рр.

КОМУНІСТИЧНА ОКУПАЦІЯ

Відповідно до таємного протоколу до Пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року Естонію віднесли до радянської «сфери впливу», і Радянський Союз окупував її в червні 1940 року. Одразу ж почалася примусова советизація та політичні арешти. Кульмінацією першого року під советами стала масова депортація близько десяти тисяч чоловіків, жінок і дітей в червні 1941 року. Понад 30 000 естонських чоловіків мобілізували до Червоної армії влітку 1941 року, перш ніж Німеччина окупувала Естонію з липня по жовтень 1941 року.

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Під німецькою окупацією нацисти та їхні місцеві поплічники знищили до 8 000 естонців, зокрема всіх євреїв, яких залишалося в Естонії близько тисячі. До 70 000 чоловіків, переважно мобілізованих, служили в різних частинах німецьких збройних сил, зокрема і в естонському підрозділі СС.

КОМУНІСТИЧНА ОКУПАЦІЯ

Червона армія знову захопила країну восени 1944 року, і до весни 1945 року ще 20 000 естонців мобілізували до війська. Радянські репресії з 1944 року продовжилися. У березні 1949 року проведено масову депортацію 20 000 осіб. Після депортації припинився активний збройний опір «лісових братів». Після смерті Сталіна політичні репресії ослабли, але режим залишався деспотичним до кінця 1980-х років. Естонія знову здобула незалежність у серпні 1991 року внаслідок «співочої революції».

ЕНН САРВ народився в сім'ї лікаря 1921 року. Він був членом естонського національного руху опору за радянської та нацистської окупації, молодим активістом, що підтримував політику пошуку «третього шляху» між советами та нацистами. Обидва режими кидали його до в'язниці між 1944 і 1956 роками, а потім він потрапив до ГУЛАГу. Після звільнення Енн зумів закінчити навчання у вищій школі та зробив успішну професійну кар'єру. Після того, як Естонія знову стала незалежною 1991 року, він зробився впливовим лідером. Енн Сарв помер у березні 2008 року. Науковці часто цитують його роботи з безперервності естонського права.

З КОЛЕКЦІЇ
СІМ'І САРВ

Боротьба проти двох тоталітарних режимів

Тоомас Гію

ПОЧАТОК ЖИТТЯ ТА ЮНІСТЬ НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Енн Сарв народився в сім'ї лікаря. Його батько Ніколай (1884–1950) належав до першого покоління естонців з університетською освітою. Під час навчання в Тартуському університеті, перед Першою світовою війною, він став членом найстарішого естонського національного студентського братства, Естонського студентського товариства. Після участі у Першій світовій війні та війні за незалежність у 1920–1940 рр. Він працював міським лікарем у Таллінні. 1920 року одружився з Ельфріде Сталінською, дочкою польського унтер-офіцера царської армії, що після закінчення служби залишився в Таллінні. Енн був їхній перший син.

Енн, своєю чергою, належав до першого покоління естонців, що всю шкільну програму вивчали естонською (у 1890-х роках мову навчання в гімназіях і в Тартуському університеті поміняли з німецької на російську. Тартуський університет став естономовним з 1919 року). Він відмінно закінчив одну з найкращих середніх шкіл в Естонії, вільно говорив німецькою та французькою; у шкільній програмі були також латина і грека. В останньому класі школи брав участь у змаганні, організованому французьким дипломатичним представництвом у Таллінні, та дістав у нагороду двотижневе стажування у Франції влітку 1939 року. Відвідини Європи напередодні Другої світової війни, особливо повернення через Берлін, що гарячково готувався до війни, справили сильне враження на юнака. Представник католицької церкви в Естонії, знаючи його через контакти в нечисленній естонській католицькій громаді, запропонував Еннові, як одному з найкращих у країні випускників середніх шкіл, стипендію на навчання у Ватикані. Енн відмовився. Його хрестили в лютеранській церкві, та головна проблема для нього, як він казав пізніше, була обов'язкова безшлюбність католицьких священників. Отож, восени 1939 року він почав навчання на юридичному факультеті Тартуського університету і також, як і батько, вступив до Естонського студентського товариства.

Багато студентів університету були невдоволені деякими проявами естонського авторитарного режиму, особливо обмеженнями в громадському житті, хоч і не надто суворими проти інших

авторитарних держав Східної Європи. Чимало членів Естонського студентського товариства були відданими прихильниками Яана Тиніссона (1868–1941, страчений советами), почесного члена товариства, лідера демократичної опозиції. Енн Сарв також до кінця життя поділяв політичні погляди Тиніссона, що можна окреслити як національні та демократичні. Студенти виявляли свою опозиційність переважно під час святкувань та інших подій, граючи скетчі, в яких висміювали провідних політиків та інших діячів, зокрема й керівництво університету. Вони постійно обговорювали політичні питання і політичний вибір країни, як роблять і сьогодні студенти будь-де.

Війна вже почалася. Становище Естонії, як і інших східноєвропейських держав між Німеччиною та Радянським Союзом, було загрозливе, навіть безнадійне. Швидка поразка Польщі у вересні стала шоком. У жовтні 1939 року Естонія, під загрозою військової агресії, мусила погодитися на вимоги Радянського Союзу і підписала угоду про ненапад. В Естонії розмістили радянські військові бази і 25 000 солдат Червоної армії. Коли почалася Зимова війна¹ між Радянським Союзом та Фінляндією, Естонія мусила, за угодою з советами, лишатися нейтральною. Відтоді естонці відчувають за це сором. Фіни – найближча до естонців нація; фінські добровольці воювали за естонську незалежність двадцять років тому. Ба більше, Радянський Союз грубо порушував естонський нейтралітет – повітряні сили використовували естонські аеродроми, щоб бомбити Фінляндію.

ПЕРША РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ

У червні 1940 року Радянський Союз розпочав остаточне захоплення Балтійських країн. Естонію, Латвію та Литву примусили прийняти радянський ультиматум з вимогами про зміну урядів. Червона армія окупувала Балтійські держави. Совети намагалися подати окупацію як результат внутрішнього розвитку, так звану «соціалістичну революцію» за марксистсько-ленінською догматичною теорією. Тому члени нового уряду, підібрані радянськими представниками, але призначені президентом Петсом, були здебільшого громадські діячі, вже відомі своїми лівими симпатіями. Радянська секретна поліція², що вступила в Естонію разом з радянськими військами, негайно вдалася до політичних арештів.

Через три тижні після остаточної окупації совети організували «вибори» в один вихідний в Литві, Естонії та Латвії. Начебто на основі попереднього законодавства, вибори в Естонії були, однак, сплановані за радянським сценарієм – з одним кандидатом у кожному виборчому окрузі. Всіх кандидатів добирали радянські емісари з допомогою місцевих колаборантів. Естонський національний рух

¹ Листопад 1939 – березень 1940 рр. – *Прим. до англ. вид.*

² Йдеться про НКВД СРСР (з часом – МВД СРСР, МГБ СРСР, КГБ СРСР) – центральний орган державного врядування в СРСР з забезпечення державної безпеки. Став головним органом масового політичного терору. – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

спробував перешкодити планам советів, висунувши власних кандидатів у кожному виборчому окрузі. Енн Сарв долучився до пошуків людей, готових взяти участь у виборах проти кандидатів від советів. Він підтримував з ними зв'язок і виконував інші практичні завдання. Це було небезпечно – радянська таємна поліція контролювала все суспільство і заарештувала багато національних активістів. За кілька днів до виборів верховний радянський представник в Естонії, Андрій Жданов, член сталінського вузького кола, наказав зняти з виборів усіх національних кандидатів. Вибори пройшли за радянським сценарієм, і відповідно до сфальсифікованих результатів їхні кандидати дістали 90% голосів. Більшість національних кандидатів незабаром були заарештовані та відправлені до ГУЛАГу. Втім, ця кампанія була перша спільна акція проти советизації; вона об'єднала антирадянські кола в Естонії та дістала широку підтримку населення.

Протягом року радянської окупації естонську державність зруйнували, приватну власність і власність на землю скасували. Тисячі естонців заарештували за політичними мотивами і до 10 000 естонців, чоловіків, жінок і дітей, вивезли до Радянського Союзу під час масової депортації в червні 1941 року, подібної до тих, що пройшли також у Латвії та Литві.

СИСТЕМА ГУЛАГУ

● Термін ГУЛАГ – це акронім від російського «Главного управления исправительно-трудовых лагерей и колоний». У Радянському Союзі так називався підрозділ Народного комісаріату (тобто міністерства) внутрішніх справ, який керував системою таборів для ув'язнених. Термін ГУЛАГ став синонімом радянського політичного терору і стоїть в одному ряду з німецькими концентраційними таборами. Створювали табори переважно на віддалених східних і північних окраїнах Радянського Союзу, щоб у важких кліматичних умовах експлуатувати працю ув'язнених. Терміни ув'язнення були тривалі – часто 10 років, а після Другої світової війни – до 25 років. Часто всередині табору верховодили професійні злочинці. Кримінальників і політичних в'язнів, а також чоловіків і жінок розподілили по різних таборах тільки наприкінці 1940-х років. Мільйони в'язнів згинули в таборах ГУЛАГу через насильство, брак медичного догляду та їжі, важку небезпечну працю.

Перший табір системи ГУЛАГ започатковано 1918 року³. Більшість політичних в'язнів ГУЛАГу, що вижили, звільнили в другій половині 1950-х років, по смерті Сталіна⁴.

³ 1918 р. видано інструкцію про створення системи місць примусової праці як міри покарання. – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

⁴ Офіційно ГУЛАГ у СРСР скасували 25 січня 1960 р. – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

НІМЕЦЬКА ОКУПАЦІЯ – ПЕРШЕ УВ'ЯЗНЕННЯ

Енн Сарв з дружиною Карін та першим сином Лауром у Воркуті, 1954 рік

З КОЛЕКЦІЇ СІМ'Ї САРВ

Німецькі війська почали захоплювати Естонію в липні 1941 року. Попри історичні антинімецькі настрої (що посилювалися внаслідок німецької окупації 1918 року), естонці вітали просування частин Вермахту як визволителів. Рік радянських репресій відчутно змінив настрої людей. Базові дискусії про майбутнє Естонії одразу ж почалися між тими небагатьма з естонських політиків, хто пережив радянські репресії. Колишні чиновники та політики авторитарного періоду президента Петса разом з колишніми праворадикалами стояли за так зване «естонське самоврядування» під німецькою окупацією. Початкові сподівання людей, що німці відновлять естонську незалежність, швидко згасли. Члени колишньої демократичної опозиції почали шукати «третій шлях» між союстами та нацистами. Підписання в серпні 1941 року Атлантичної хартії між президентом Франкліном Рузвельтом і прем'єр-міністром Вінстоном Черчиллем, яка обіцяла після війни повернути свободу всім окупованим народам, стала наріжним каменем їхніх сподівань.

Енн Сарв зумів уникнути мобілізації до Червоної армії до першого відступу совєтів 1941 року. Під час німецької окупації він продовжував навчання і водночас працював у новинарні базованої в Таллінні радіостанції. Він належав до молодих активістів, які підтримували політиків «третього шляху». Через Фінляндію та Швецію вони передавали інформацію колишнім естонським дипломатичним представникам, що перебували за кордоном (у Швеції, Фінляндії, Великій Британії), які, своєю чергою, намагалися поширювати відомості про Естонію та її завдання між дипломатами західних союзників. Поміж іншого, Енн Сарв із друзями розповсюджували буклети та підпільні газети і допомогли близько трьом тисячам естонців утекти до Фінляндії від німецької мобілізації, що почалася навесні 1943 року. Ці чоловіки вступили до фінської армії, в якій сформували естонський полк.

У лютому 1944 року створено Національний комітет Естонської Республіки, підпільний виконавчий орган естонської держави з обраним керівництвом. У ньому вдалося зібрати більшість уцілілих естонських політиків, що ставили за мету відновлення після війни естонської держави та її

міжнародне визнання. Енн Сарв, як один з молодих активістів комітету, працював зв'язковим і поширював інформацію. Він також був автор кількох підпільних бюлетенів про ситуацію в Естонії, що їх таємно надсилали естонським представникам у Фінляндії та Швеції.

Німецька служба безпеки (СД) та естонські колаборанти давно стежили за діяльністю національного підпілля. У квітні 1944 СД заарештувала кілька сотень активістів підпілля, зокрема й Енна Сарва. Його справу розслідували, доки німецькі війська не залишили Естонію у вересні 1944 року. Багато абсурдних речей набували значення за тоталітарних режимів. Так, Еннові Сарву інкримінували спочатку не націоналістичну діяльність, а начебто єврейських родичів його матері-польки та «неестонську» зовнішність, і СД склала всю його генеалогію. В останні дні німецького відступу, в вересні 1944 року, багатьох в'язнів просто відпустили естонські охоронці в'язниці. Але декого, з ними й Енна Сарва, перевели до концентраційного табору «Штуттгоф» у Польщі. Тут йому пощастило вижити, як і під час убивчого «маршу смерті», коли табір евакуювали взимку 1945 року. Сарва зрештою звільнила Червона армія, коли вже зараженого тифом його разом з іншими в'язнями залишили вмирати в спеціальних бараках для інфікованих.

Колишнім в'язням концентраційного табору, хоча й звільненим советами, загрожувала небезпека. За них взялася радянська таємна поліція, декого заарештували, декого силою репатріювали до Радянського Союзу. Енн Сарв підтримував близькі контакти з одним з однотабірників, і десь у Польщі вони разом вступили «добровольцями до червоної кавалерії маршала Рокоссовського», як він пізніше з іронічною гордістю згадував. Після тифу він був надто слабкий, щоб без сторонньої допомоги залізати на коня, але якось управлявся.

ДРУГЕ УВ'ЯЗНЕННЯ І ҐУЛАҐ

Енн Сарв демобілізувався з Червоної армії в жовтні 1945 року, повернувся до Естонії та продовжив перерване навчання в зсоветизованому Тартуському університеті. Однак у січні 1946 року його заарештувала радянська таємна поліція за участь у національній опозиції під час радянської окупації 1940–1941 рр. та німецької окупації. За вироком, він дістав сім років ҐУЛАҐу за шпигунство і відбував свій термін у Воркутинському таборі. Батька Енна депортували разом з іншим членами сім'ї в ході масової депортації з Балтійських країн у березні 1949 року; наступного року він помер у спецпоселенні в Східному Сибіру.

Енна Сарва звільнили з табору в 1953 році, по смерті Сталіна, але без дозволу повернутися до Естонії. Чотири роки він працював у Воркуті гірничим інженером зі статусом так званого «спецпоселенця». 1953 року його дівчина приїхала до нього у Воркуту, вони одружилися, і перший син народився у них там 1954 року. У 1955–60 рр. він «студент-заочник» гірничого факультету Ленінградського полі-

технічного інституту⁵. 1957 року він звільнився зі спецпоселення і повернувся до Естонії. Заробляв на життя перекладами (російська, німецька, французька); зокрема, разом з майбутнім президентом Естонії Леннартом Мері⁶ переклав естонською «Один день Івана Денисовича» Олександра Солженіцина.

У 1961–1964 рр. Енн Сарв вивчав математику в Тартуському університеті, який закінчив з відзнакою. За радянським законодавством, повний час навчатися могли тільки студенти, молодші від 35 років; решта мали змогу вчитися заочно, водночас повний день працюючи. Енн Сарв пішов до ректора університету і посяв на заяву радянського керівництва, зроблену після смерті Сталіна, що всі колишні в'язні ГУЛАГу, звільнені й відновлені в правах, мають право повернутися до останнього перед арештом заняття. Енн Сарв був студентом, коли його заарештували, і стверджував своє право продовжити навчання. І він дістав на це дозвіл.

Попри формальне відновлення громадянських прав, колишнім політичним в'язням доводилося долати численні перепони в особистому та професійному житті. Сам факт арешту чи депортації з політичних причин викликав у влади підозри, і не тільки щодо особи колишнього в'язня, але й до його чи її дітей. Деякі професії та заняття були закриті для них, їм не дозволяли жити в певних регіонах (залежно від вироку), вони наражалися на величезні труднощі, коли хотіли поїхати за кордон тощо. Та Радянський Союз був уже інфікований непокорю. Правила вже ніколи не стануть такими суворими, як за сталінських часів. Більш-менш нормальне життя, звісно, тільки в рамках норм і правил за «залізною завісою», було можливе й для колишніх політичних в'язнів. З 1965 по 1988 роки Енн Сарв працював інженером і завідувачем відділу в інститутах Академії наук Естонської РСР.

НЕФОРМАЛЬНИЙ ЛІДЕР У ВІЛЬНІЙ ЕСТОНІЇ

Від початку руху за відновлення незалежності, з 1987 року, і до смерті Енн Сарв був активний учасник різних громадських організацій колишніх репресованих (Союзу колишніх політичних в'язнів, Союзу національних і демократичних сил та інших). Він був один з перекладачів на естонську мову «Чорної книги комунізму» Стефана Куртуа (вийшла 2000 року). До останнього дня писав статті, переважно про права репресованих і на тему естонської правонаступності. Він також брав участь у розробленні низки правових актів Естонської Республіки, зокрема Акта про осіб, репресованих окупаційними режимами (2003).

Дослідження і ствердження концепції естонської правонаступності стало справою його життя. Сполучені Штати та багато інших західних країн ніколи не визнавали приєднання держав Балтії до Радянського Союзу. 23 липня 1940 року перший заступник держсекретаря Самнер Веллс оприлюднив за-

⁵ Ленінград – сьогодні Санкт-Петербург. – Прим. до англ. вид.

⁶ 1929-2006; разом з батьками депортований до Сибіру, де жив у 1941–46 рр. – Прим. до англ. вид.

яву, в якій уряд Сполучених Штатів засуджував «ліквідацію політичної незалежності та територіальної цілісності» Балтійських держав. Це поклало початок так званій політиці невизнання. Весь період окупації Естонія мала свої закордонні представництва, і провідні західні держави визнавали видані ними паспорти як проїзні документи. Після Другої світової війни у Швеції сформовано уряд у вигнанні.

1991 року естонську незалежність відновлено за принципом правонаступності. За цим принципом, естонська державність виникла не внаслідок розпаду Радянського Союзу 1991 року, сьогоднішня Естонія – це та сама держава, Естонська Республіка, що народилася 1918 року. Це важливо не тільки з погляду правової теорії, міжнародного права та національної ідентичності, але й з деяких дуже практичних міркувань. Естонська політика громадянства і законодавство про власність базується на цій концепції. Воно дуже допомогло запобігти впливові на естонську політику демографічних змін (спричинених напливом, починаючи з кінця 1940-х, сотень тисяч робітників зі «старого» Радянського Союзу). Тільки ті, чий батьки або вони самі були громадянами Естонії станом на червень 1940 року, могли автоматично відновити естонське громадянство; всі решта мали звертатися по натуралізацію. У Радянському Союзі не було приватної власності, годі й казати про власність на землю. Тому реформу власності було легко проводити, спираючись на принцип відновлення прав власності 1940 року. Попри гарячі громадські дискусії на ці теми у 1990-х роках, таку політику успішно проводили.

Енн Сарв завершив своє дослідження естонської правонаступності в праці, опублікованій 1997 року. Її назву можна перекласти так: «Ніхто не може заперечувати закон – естонські обставини та міжнародне право». Він написав вступну статтю до збірки документів Національного комітету Естонської Республіки та естонського уряду у вигнанні (2004). 2012 року опубліковано його листування 1990–1992 рр. з Гейнріхом Марком, останнім прем'єр-міністром естонського уряду у вигнанні.

Енн Сарв помер у березні 2008 року. Його нагороджено Орденом Державного герба, найвищою нагородою Естонії. Його роботи з естонської правонаступності часто цитують науковці.

**З ДОПОМОГОЮ ЕСТОНЬСЬКОГО ІНСТИТУТУ
ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ**

**Прийняття у Президента Естонії
на День незалежності, 24 лютого 2008 року
Зліва направо: Епп Сарв, онука Енн Сарва;
Енн Сарв; Томас Гендрік Ільвес, Президент Естонії;
пані Евелін Ілвес, помічниця Президента.**

ОФІС ПРЕЗИДЕНТА ЕСТОНІЇ

ГАЙНЦ ДРОЗИН був офіцер СС,
комендант концентраційного табору
«Ереда» в Естонії. Коли до табору прибув
транспорт з єврейськими жінками
з Чехії та Німеччини, він закохався
в чеську арештантку ІНГЕ СИЛТЕНОВУ.

Вона мала
неймовірну владу
над ним, змусивши
його змінити
звичне брутальне
ставлення до в'язнів,
і домоглася кращого
поводження з ними.
Їхній роман тривав
три місяці. У лютому
1944 року, коли
керівництво виявило їхні
стосунки, Гайнца замінили
новим комендантом, а він
зник. Інґе втекла через три
дні. Двоє втікачів, на жаль,
не змогли здійснити свій план
втечі з Естонії до Скандинавії.
Їх швидко впіймали і стратили
в лютому чи березні 1944 року,
хоча дехто каже, що вони
разом вкоротили собі життя.

АРХІВ
ЛУКАША ПРЖИБІЛА

АРХІВ
ЛУКАША ПРЖИБІЛА

Інге Силтенова і Гайнц Дрозін

Історія кохання

Мееліс Маріпуу та Лукаш Пржибіл

ЕСТОНІЯ В ЛЕЩАТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Напередодні Другої світової війни Естонія опинилася на перетині зон впливу двох найбільших європейських сил, Радянського Союзу та Німеччини. Втім таємний протокол до Пакту Молотова – Ріббентропа, підписаний 23 серпня 1939 року, напевно вніс Естонію до зони впливу Радянського Союзу. Користуючись фактично союзницькими відносинами з Німеччиною в першій фазі війни, Радянський Союз у червні 1940 року окупував Естонію, Латвію та Литву, погрожуючи цим країнам війною, тоді як увага світу була прикута до французької кампанії Гітлера. Новий етап Другої світової війни почався 22 червня 1941 року, коли вибухнула війна між Німеччиною та Радянським Союзом. Німецька армія сунула на схід відповідно до плану операції «Барбаросса» і поміж інших захопила території Балтійських країн. Німці вдерлися до Естонії в липні 1941 року і захопили всю територію за три з половиною місяці.

Радянський терор, який панував в Естонії цілий рік і прирік на смерть тисячі людей, швидко змінився терором націонал-соціаліс-

ПАКТ МОЛОТОВА – РІББЕНТРОПА (ПАКТ ГІТЛЕРА – СТАЛІНА)

● Ця угода про ненапад між Німеччиною та Радянським Союзом, підписана 23 серпня 1939 року міністрами закордонних справ Йоахімом фон Ріббентропом і В'ячеславом Молотовим, була передумовою розв'язування нацистською Німеччиною Другої світової війни. Пакт забезпечив невтручання Радянського Союзу у війну в Європі.

Угода містила таємний протокол, що розділив Східну Європу на «сфери впливу». Відповідно до протоколу та пізніших додатків до нього, Радянський Союз визнав німецькі інтереси щодо західної частини Польщі, а Німеччина визнала інтереси советів у Східній Польщі, Фінляндії, Естонії, Латвії, Литві та румунській Бессарабії.

Війна почалася у вересні 1939 року. Польщу поділили згідно з протоколом. У Зимовій війні 1939-1940 рр. Радянський Союз не здолав Фінляндію. Влітку 1940 року Радянський Союз захопив Балтійські країни та Бессарабію.

Територіальні зміни в Східній Європі (крім Фінляндії), передбачені таємним протоколом, лишалися чинними аж до розпаду Радянського Союзу, який визнав існування таємного протоколу тільки 1989 року.

тичного режиму. Німецькі підрозділи – айнзацгрупи (Einsatzgruppe) просувалися вперед у тиловій зоні фронту, зводячи рахунки з політичними і расовими ворогами режиму. Зондеркоманда 1а прибула в Естонію зі складеним заздалегідь списком тих, хто насамперед підлягав арештові, серед них – політичні лідери Естонської Республіки, а також провідні постаті періоду радянської окупації. Здебільшого цих людей було годі шукати, бо радянський режим уже заарештував провідників Естонської Республіки і вислав їх на схід, а більшість комуністичних діячів самі втекли до Радянського Союзу разом з Червоною армією.

РЕПРЕСІЇ НІМЕЦЬКОЇ ВЛАДИ

В Естонії почалися широкі репресії, що проводили німецька поліція безпеки (зіпо) та служба безпеки (СД). Протягом першого року німецької окупації в Естонії заарештовано приблизно

19 000 людей. Близько 7 500 з усіх заарештованих звільнили протягом року, понад 5 500 відправили до концентраційних таборів і понад 5 500 стратили, з них тисячу євреїв, які ще залишалися в Естонії. На пізніше визнаній ганебній Ванзейській конференції, у січні 1942 року, Естонію оголошено першою і єдиною країною, вільною від євреїв. Із наближенням лінії фронту три чверті з приблизно 4 000 естонських євреїв завчасно втекли до Радянського Союзу. Лише жменька з тих, хто залишився, зуміли сховатися. Протягом усього періоду німецької окупації в 1941–1944 рр., поліція безпеки в Естонії заарештувала і тримала в ув'язненні довший чи коротший період від 21 000 до 25 000 людей, 8 000 з яких стратили.

Заарештовані були переважно місцеві мешканці, звинувачені в політичних та інших злочинах (діяльність на шкоду економіці воєнного часу, спекуляції або щось таке і, меншою мірою, кримінальні порушення). Для утримання ув'язнених поліція дістала в своє розпорядження загалом 17 різних пені-

тенціарних установ і тимчасових концентраційних таборів, на службу в яких мобілізували місцевих мешканців. Улітку 1942 року проведено реорганізацію, внаслідок якої чотири центри утримання

ВАНЗЕЙСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

● Ванзейська конференція – таємна зустріч 15 високопосадовців Третього Райху, що представляли службу безпеки, розвідку, уряд, нацистську партію та адміністрацію окупованих територій, з метою узгодити «остаточне розв'язання єврейського питання». Конференція відбулася 20 січня 1942 року в маленькому берлінському передмісті Ванзее. Головував на зібранні Райнгард Гайдріх, керівник Головного управління імперської безпеки і водночас заступник протектора Богемії та Моравії; за секретаря на конференції був Адольф Айхманн, один з головних організаторів Голокосту. Зібрання обговорювало різні аспекти політики щодо євреїв, а також методи і форми «остаточного розв'язання єврейського питання в Європі». Протокол засідання знайшли в 1947 році і опублікували на доказ того, що нацисти планували знищення євреїв.

ув'язнених дістали назву виправно-трудоих таборів (Arbeits- und Erziehungslager), решту назвали поліційними центрами утримання (Polizeiliche Haftanstalt). Місцеві мешканці відбували покарання переважно в місцевих центрах утримання. В'язнів масово не відправляли до концентраційних таборів у Німеччині до весни 1944 року, коли виникла небезпека повернення в Естонію Червоної армії. Вище описано тільки один розділ з репресивної політики німецької окупаційної влади на території Естонії, обмежений переважно першим роком окупації.

ЄВРЕЇ З ІНШИХ КРАЇН В ЕСТОНІЇ

Вивезення євреїв з інших країни до Естонії – тема для окремої розповіді. Три ешелони євреївгуртом відправили до естонських відділів зіпо та СД. Близько тисячі чеських євреїв з Терезінського гетто прибули першими на початку вересня 1942 року, наприкінці місяця прибув другий ешелон і привіз близько тисячі євреїв з Франкфурта і Берліна. На залізничній станції з прибулих відібрали 400–500 молодих людей і відправили до табору «Яагала» у Північній Естонії. Решту, близько 1 600 в'язнів, стратили в день прибуття на військовому артилерійському полігоні Калеві-Лііва поруч із табором. З близько 2000 євреїв, привезених до Естонії у вересні 1942 року, відомо 74, які пережили війну.

У червні 1944 року, коли перед німцями постала перспектива відступу з Естонії, тут наклали життям близько 300 французьких євреїв. Вони були частиною так званого «конвою №73», який відправили для страти на схід з концентраційного табору «Дрансі» під Парижем. Більшість ешелонів з Дрансі відправляли до Польщі, але невелика частину транспорту, відправленого до Литви, прибула до Естонії. Деякі арештанти померли в дорозі через спрагу і спеку. У наступні 2–3 місяці серед в'язнів, що добралися до Таллінна, періодично відбирали й убивали слабкіших. У вересні 1944 року, коли в'язнів і табори евакуювали через наближення фронту, 34 ще живі французькі євреї прибули з Естонії до табору «Штуттгоф».

На території Естонії не створювали великих таборів смерті, як у Польщі, але від трудових таборів не було порятунку. Через поразки на Східному фронті німці залишилися без кавказької нафти, на яку вони сподівалися, і дедалі більший брак бензину та оливи зробили естонську хімічну промисловість з виробництва сланцевої нафти найважливішим військовим підприємством у країнах Балтії. Щоб задовольнити потреби промисловості в робочій силі, влітку 1943 року в Естонії під орудою райхсфюрера СС Гайнріха Гімлера створили концентраційний табір «Вайвара», а також мережу підпорядкованих останньому 20 таборів. Мережа таборів «Вайвара» залишалася єдиною в Естонії під юрисдикцією головного адміністративно-господарського управління СС (SS Wirtschafts-Verwaltungshauptamt).

Адміністрація таборів складалася з есесівських командирів, відряджених до Естонії, на чолі з комендантом гауптштурмфюрером СС Гансом Аумаєром, який з 1939 року служив у концентраційних таборах. Він прибув до Естонії з «Аушвіца», де командував табором попереднього ув'язнення. Після Естонії продовжував службу в Норвегії. Разом з 20 іншими злочинцями, членами адміністрації «Аушвіца», Аумаєра повісили 1948 року в Кракові, у в'язниці «Монтелюпіх». Поліційні батальйони, сформовані з естонців і росіян та німців з Організації Тодта, використовували для охорони таборів. Робочу силу становили євреї, яких зібрали в новому таборі здебільшого з гетто, розташованих у Литві та Латвії, всього близько 10 000 протягом одного року функціонування табору. Це був насамперед трудовий табір, і тих ув'язнених, що ставали непрацездатними, відправляли з Естонії для «одужання», зокрема в «Аушвіц», де їх, ймовірно, стратили.

Ситуація змінилася наприкінці літа 1944 року, коли під загрозою наступу Червоної армії Німеччина неспроможна була евакуювати всіх в'язнів. Німці почали страчувати в'язнів на місці. Найвідоміший приклад – страта майже 2000 євреїв 19 вересня 1944 в таборі «Клоога», останньому, що діяв на той момент.

За роки німецької окупації в Естонію завезли близько 12500 євреїв з інших країн. За різними оцінками від 7500 до 7800 з них загинули або були страчені в Естонії. Близько 4600 в'язнів у кінці війни знову перевезли з Естонії до інших таборів. Після відступу німецьких військ в Естонії вціліли близько 100 євреїв.

ДЕГЕНЕРАЦІЯ ЛЮДСЬКОСТІ⁷

Інге Силтенова була молода чеська єврейка, одна з тієї тисячі нещасних, яких німецька влада депортувала з позірної безпеки Терезінського гетто. Вони прибули до Естонії зі змішаними почуттями і без жодного уявлення про те, що на них чекає. Вони вірили, що їх привезли до Естонії працювати, навіть після того, як старших людей і сім'ї з дітьми відділили від молоді та повезли в автобусі, начебто до табору з кращими умовами життя, бо насувалася осінь. Насправді їхній земний шлях обірвався за кілька кілометрів звідти, в піщаних дюнах артилерійського полігону Калеві-Лііва. Інге з двома сотнями її супутниць розмістили в таборі «Ягала», де вони залишалися кілька місяців, віддані на милість поліцаїв, мобілізованих з естонського населення. Вони відмовлялися вірити в смерть своїх убитих супутників навіть після розповіді місцевих мешканців, які бачили тіла жертв.

⁷ Історія базується на статті Лукаша Пржибіла під назвою «Die Geschichte des Theresienstädter Transports 'Be' nach Estland», опублікованій в «Terezín Studies and Documents» (8/2000). Автор створив також 2009 року документальний фільм на цю тему: «Забутий транспорт до Естонії». Див. www.forgottentransports.com. – Прим. до англ. вид.

Після вивезення з гетто табір був наступним кроком у низхідній спіралі їхніх життєвих обставин. Становище було суперечливе. Їм усе ще вдавалося зберігати якусь частину людської гідності; їм дозволяли носити власний одяг, робота була неважка (переважно сортування одягу та особистих речей страчених), а завдяки слабкому наглядові вони також час від часу залишали територію табору, щоб позбирати в лісі ягоди й іншу поживу та дістати додаткове харчування від естонців, що мешкали поблизу. Втім багато залежало від примх охоронців і насамперед табірної адміністрації. Комендант табору Александер Лаак страчував хворих і непоступливих в'язнів за власною забаганкою, в тому числі тих, кого силою робив своїми коханками.

Далі Інге з її товаришками відправили до Талліннської центральної тюрми. Життя, обмежене сирими тюремними камерами і важкою фізичною працею на будівництві в місті та в морському порту стало ще одним кроком униз. І все ж жінки ще мали змогу якось підтримувати особисту гігієну в своїх камерах, навіть одягати нічні сорочки та ходити на роботу у власному одязі без жовтих зірок Давида. Виходячи на роботи в Таллінні, їм навіть легше було вступати в контакт із людьми за межами в'язниці: з естонськими, німецькими та голландськими моряками, що, попри всі обставини, намагалися полегшити умови життя ув'язнених. На перший погляд, здається неймовірним, що деякі молоді панянки, нехтуючи правилами, встановленими для місцевих робітників-чоловіків, примудрялися ходити в супроводі охоронців з місця роботи в місто зустрітися і пообідати зі своїми новими знайомими або навіть навідатися до перукарні.

У середині жовтня 1943 року чеських і німецьких єврейок з табору «Ягала» відправили далі, до трудового табору «Вайвара», підпорядкованого СС, в північно-східну частину Естонії. Для жінок, які вже зазнали життя в гетто і в таборі, це, однак, стало справжнім шоком, моральним і фізичним. Це був їхній перший справжній концентраційний табір. Умови побуту й праці стали незрівнянно жорстокішими проти їхнього попереднього досвіду. Молодим жінкам доводилося цілоденно виконувати важку фізичну працю в снігу та на морозі, під пильним наглядом есесівців. Неможливо було добути їжу поза табором, бо її бракувало. У цій промисловій зоні було повно євреїв та військовополонених,

Єврейські жінки з транспорту на роботі в Талліннському порту

АРХІВ ЛУКАША ПРЖИБЛА

усіх їх змушували важко працювати, й усі були готові вхопитися за найменшу можливість, щоб добути їжу.

Втім група чеських і німецьких єврейських жінок помітно відрізнялася від іншої маси євреїв переважно з Польщі, Литви та Латвії. Вони трималися разом і намагалися якомога підтримувати одна одну. Фізично вони були ще у відносно хорошій формі, старалися прибирати і досі носили свій чистий, пристойний особистий одяг. Назагал, вони, швидше за все, походили з верхніх соціальних груп і, знаючи німецьку, могли вільно спілкуватися з таборним персоналом. Це сприяло тому, що німці, які працювали на заводі, а іноді навіть деякі співробітники табору вважали їх швидше за рівних, а не за «другосортних» євреїв, що також відбивалось на їхньому поведженні і спілкуванні з ув'язненими.

АНГЕЛ-ОХОРОНЕЦЬ

Інге Силтенова потрапила до «Ереди», одного з таборів мережі «Вайвари», разом з чеськими та німецькими єврейками. Тут людські стосунки всередині табору розвинулися надзвичайно несподівано. На залізничній станції, куди привезли нову партію в'язнів, молода арештантка Інге Силтанова впала в око начальникові табору «Ереда», унтершарфюрерові⁸ Гайнцові Дрозіну. З цієї миті їхні життя радикально змінилися, хоч вони цього спочатку й не відчували. До цього часу начальник табору Дрозін нічим добрим не вирізнявся в очах табірних мешканців. Він був «звичайний брутальний есесівець». Коли Інге прибула до нового табору, вона була хвора, і її спочатку помістили до табірної лазарету.

Начальник одразу ж навідав її, висловивши занепокоєння, чи не мерзне молода дівчина.

Тепер ми не можемо знати, що Інге спочатку подумала про таку увагу з боку Дрозіна. Можливо, згадала табір «Ягала» та його начальника Александра Лаака, що добирав собі «коханок» поміж арештанток, а пізніше страчував їх. Хоч там як, та Інге вирішила використати інтерес до неї начальника на загальну користь ув'язнених. Дівчина відповіла, що мерзне не більше за інших і не

Інге з братом Піром, матір'ю Мелані та сестрою Рут

АРХІВ ЛУКАША ПРЖИБІЛА

⁸ Військове звання представника СС, відповідне десь званню сержанта. – Прим. наук. ред. укр. вид.

прийме запропоновану їй ковдру, якщо іншим також не видадуть ковдри. Так само вона повелася і щодо їжі, та це був тільки початок. Особливі стосунки між Інге та начальником табору від самого початку стали загальновідомими і робилися дедалі неймовірнішими. Інге переселилася до будинку, де жив начальник табору, і офіційно зробилася його особистим кухарем, хоча роботу кухаря виконувала інша арештантка.

Той факт, що жінка-в'язень використовує інтерес до неї начальника табору, щоб поліпшити умови життя чи домогтися особливого статусу для себе чи своїх товаришів, не надто вражає. Але Інге здобула безпрецедентний вплив на Дрозіна, що демонструвала відкрито. Вона швидко стала янголом-охоронцем для всього табору, створюючи ситуації, неймовірні для звичайного табірною життя в ті часи. Наприклад, вона прилюдно вихопила з його рук батіг, коли він хотів покарати в'язня, і заборонила так поводитись у подальшому. І начальник табору, що раніше, не вагаючись, карав арештантів батогами, справді підкорився. Повертаючись з віддаленого місця роботи, в'язні якимось потрапили в хуртовину, і дехто з них не зміг самостійно дістатися табору. Інге врятувала їхні життя (принаймні цього разу), змусивши начальника відправити за ними запряжені кіньми сани.

УТЕЧА І ПОЛОН

Невдовзі всім очевидцям стало зрозуміло, що стосунки між Інге та Дрозіним – щось значно більше, ніж звичайна примха коменданта табору щодо жінки-арештантки. Комендантова кухарка розповідала, як лише через два тижні після їхнього знайомства Дрозін зірвав погони з форми і сказав, що більше не хоче бути в СС. Насправді він, звісно, продовжував виконувати свої офіційні обов'язки, живучи дивним подвійним життям, свідком якого ставали інші німецькі посадовці, працівники Організації Тодта та інші, дотичні до життя табору. Неймовірно, що таке відносно відкрите подвійне життя могло тривати аж три місяці, поки не втрутилося керівництво «Вайвари». Новим тимчасовим начальником «Ереди» призначили Еріха Шарфеттера, що був відомий серед в'язнів як винятковий садист. Керівництво разом з новим комендантом прибуло з інспекцією в лютому 1944 року, вочевидь, за чийось доносом. Дрозіна тоді не було в таборі. Інге, що не ходила на роботу з іншими в'язнями, знайшли в досить розкішних для арештантки умовах. Її били й допитували. Незабаром Дрозін на недовго з'явився в таборі, але, вочевидь збагнувши ситуацію, одразу зник без жодного слова. В'язні, опитувані новим начальником, заперечували, що бачили Дрозіна, і він більше не з'явився. Через три дні Інге також зникла з табору. Її допомогла давня товаришка, Гізела Данцігерова, що служила в Дрозіна кухаркою. Разом з іншою молодою арештанткою вони зробили підкоп під дротяною загорожею табору, й Інге втекла.

У таборі тривали допити ув'язнених. Вони знали, що Інґе і Дрозін втекли разом, але не знали, де ховаються втікачі. Кухарка Гізела Данцігерова, яка бачила життя незвичайної пари ближче за будь-кого іншого, розповідала, що молоді люди були закохані та, живучи в таборі, зовсім забували, де перебувають. План, який вони розробили для втечі з Естонії до Скандинавії, на той момент був доволі нереалістичний, хоч і не зовсім нездійсненний, бо в навігаційний сезон човни таємно курсували до Фінляндії та Швеції. Щоб знайти когось, хто міг би їх перевезти, потрібні були надійні зв'язки з місцевими мешканцями. Декілька німців знайшли таких. Але взимку 80 км по замерзлій Фінській затоці треба було йти пішки або на лижах. Кільком місцевим пощастило втекти в такий спосіб, але жоден з наших героїв, звісно, не був готовий до такого. Вони, мабуть, розраховували сховатися і шукати шанс втекти навесні, коли крига на морі скресне.

Утікачів упіймали доволі швидко, хоча точні обставини затримання невідомі. Схоже, закохана пара в останній момент вдалася до самогубства, хоч є й свідчення, що їх застрелили одразу ж, як упіймали. Есесівці закопали їхні тіла в сусідньому лісі, точне місце поховання залишилося невідомим, на відміну від самої історії.

Ця, на перший погляд, неймовірна історія дійшла до нас передовсім через живі спогади в'язнів, товаришок Інґе. Самопожертва одного есесівця, його навернення до людських цінностей і те, що він побачив людину в арештантці, не могли, звичайно, змінити систему. Це була тільки коротка перерва, і товариші Інґе зазнали подальшого погіршення умов життя. Становище вцілілих стало ще гіршим після евакуації з Естонії влітку 1944 року до концтабору «Штуттгоф», хоч взаємодопомога і почуття спільності додавали їм сили. Ймовірно, Інґе спочатку вбачала у відносинах з Гайнцом просто можливість поліпшити власне становище і становище товаришів у таборі, але їхні відносини, без сумніву, розвинулися у взаємне кохання. Це кохання стало живим доказом для всіх довкола, що есесівці та євреї насамперед люди, з їхніми сильними і слабкими сторонами, і що життя ніколи не буває чорно-білим.

З ДОПОМОГОЮ ЕСТОНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

ЛАТВІЯ

Латвія проголосила незалежність у листопаді 1918 року. Країна відстоювала свою незалежність у боротьбі з радянською Росією та німецькими добровольчими підрозділами в 1918–1920 рр.

КОМУНІСТИЧНА ОКУПАЦІЯ

Відповідно до таємного протоколу до Пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року, Латвія потрапила до радянської «сфери впливу» і була окупована Радянським Союзом у червні 1940 року. Одразу ж почалася примусова советизація та політичні арешти; у червні 1941 року понад 15 000 людей депортували.

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Вермахт захопив Латвію в червні – липні 1941 року. Латвійська столиця Рига зробилася центром Райхскомісаріату Остланд, до якого входили Латвія, Естонія, Литва та Білорусь. Під німецькою окупацією десятки тисяч громадян і мешканців Латвії, зокрема понад 60 000 латвійських євреїв втратили нацисти та місцеві колаборанти. Понад 100 000 чоловіків, переважно мобілізованих, служили в різних німецьких підрозділах, поміж них дві латиські дивізії СС.

КОМУНІСТИЧНА ОКУПАЦІЯ

Совети повернулися до Латвії влітку 1944 року і негайно почали політичні репресії, кульмінацією яких стала масова депортація понад 40 000 людей у березні 1949 року. Після депортації активний опір «лісових братів» поступово згас. По смерті Сталіна політичні репресії ослабли, але режим залишався деспотичним до кінця 1980-х років. Латвійський Народний фронт, який прагнув незалежності, переміг на виборах 1990 року, і Латвія відновила незалежність у серпні 1991 року.

ЕДВАРД АНДЕРС (раніше Едуардс Альперовічс) народився 1926 року в латвійському місті Лієпаї в єврейській сім'ї. Його батько Адольфс був експортер зерна. Едвард з матір'ю Ерікою пережили Голокост завдяки вигаданому твердженню, що вона була знайда арійської крові, яку виростили єврейські батьки. Але батько Едварда, брат і багато інших родичів загинули. Едвард з Ерікою два роки трималися за цю вигадку, перебуваючи в напівлегальній невизначеності, постійно боячись викриття. Коли Червона армія повернулася до Латвії 1944 року, Едвард з матір'ю втекли до Німеччини, а 1949 року емігрували до США. Едвард згодом став професором хімії, відомим фахівцем у галузі хімії метеоритів. Тепер він на пенсії, мешкає в Каліфорнії.

ЕДВАРД АНДЕРС

Едвард Андерс

Рятуючись від Голокосту

Едвард Андерс (колишній Едуардс Альперовічс)
текст курсивом – Вальтерс Ноллендорфс

П'ятнадцятирічний Едуардс із братом Георгом стояли в перелиюдненому тюремному дворі. «Geht», – сказав їм німецький поліцай, «ідіть». Це слово вберегло їх від долі 2749 євреїв портового латвійського міста Лієпай, вбитих нацистами у наступні дні. Їхнього батька Адольфса Альперовічса застрелили кількома днями раніше. Це була його ідея: врятувати сім'ю з допомогою вигаданої історії про те, що його дружина Еріка була німецька знайда, а отже двоє їхніх синів – тільки наполовину євреї. Допомогло те, що ні мати, ні хлопці не скидалися на євреїв за нацистськими стандартами. Допомогло також і те, що ті латиші, хто знав правду, помагали їм приховувати її, а ті, хто не знав, ніколи не дізналися. Георг помер від черевного тифу та дифтерії. Еріка з Едуардсом єдині з родини врятувалися від Голокосту. Це історія Едуардса Альперовічса, нині відомого як Едвард Андерс. У розповіді вживаються англійські версії імен.

Рано-вранці 22 червня 1941 року нас розбудила низка вибухів. Радіо повідомило про причину: нацистська Німеччина напала на СРСР!

Ми зраділи. Рік тому СРСР окупував і анексував Латвію, перетворивши нашу вільну країну на колонію радянської поліційної держави. Людей заарештовували посеред ночі, вбивали чи висилали до Сибіру. Будинки й підприємства конфіскували – не лише експортне підприємство мого батька, а й найдрібніші крамнички. Житлову площу ущільнили, примушуючи багатьох людей брати пожильців. Лише вісім днів тому, 14 червня 1941 року, радянська таємна поліція депортувала до ГУЛАГу чи на постійне вигнання до Сибіру понад 15 000 людей. Нам також наказали пакувати речі та чекати, коли нас заберуть. На щастя, наш пожилець, молодий латвійський робітник, став майором радянської прикордонної служби і, трохи пожартувавши щодо цього, погодився вилучити нас зі списків.

Ми знали про антисемітизм Гітлера і мали б дуже занепокоїтися. Але ми довіряли німцям. Німецькі аристократи століттями панували на значній частині Латвії, німецькою говорили багато освічених людей, а під час Першої світової війни Латвія три роки перебувала під окупацією дисциплінованого, цивілізованого німецького війська. Після року владарювання советів нам здавалося, що Німеччина

буде меншим злом. Те саме думали і єврейські втікачі з нацистської Німеччини. Ніхто не очікував Голокосту; щонайменше – примусової праці та деякого обмеження громадянських прав.

УБИВЧИЙ 1941-Й

Німецькі війська захопили моє рідне місто Лієпаю 29 червня 1941 року, через тиждень після початку війни. Центральна частина міста була переважно зруйнована. Вулиці перетворилися на обуглені руїни, порубцьовані вирвами від бомб і посічені розбитим склом.

За лічені години все стало дуже погано. Ми не знали, що на початку 1941 року Гітлер вирішив під час навали вбивати всіх євреїв у Радянському Союзі. Це мали робити спеціальні ліквідаційні загони, що йшли одразу за армією, чотири так звані «айнзацгрупи» (Einsatzgruppen), по 600–900 чоловіків у кожній, підготовлених для «остаточного розв'язання єврейського питання». Вони організовували погроми та вбивства, інсценовані так, щоб це мало вигляд спонтанних акцій помсти місцевого населення «жидо-більшовицьким» гнобителям. Айнзацгрупа А дістала призначення в Балтійські держави, і одна з її команд прибула до Лієпаї вже в перший день окупації. Вони одразу розстріляли кількох євреїв, серед них мого брата в перших Алію, і зорганізували латвійські добровольчі сили «самозахисту», щоб ті розшукували комуністів і служили допоміжною поліцією.

Нацисти негайно взяли під контроль латиську пресу, в якій винували євреїв у всіх гріхах радянської окупації. Багато латишів, особливо тих, хто особисто був знайомий з євреями, відкидали цю пропаганду. Але меншість повірила їй, принаймні частково – про те, що євреї винні в радянських депортаціях, тортурах і вбивствах – і

зробилася ворожою до них.

Командувач німецьких військово-морських сил видав набір правил для євреїв, якими змушував їх носити жовті клапті на грудях і спині, встановлював комендантську годину, забороняв їм користуватися пляжами, парками, пішохідними доріжками та громадським транспортом, чоловікам від 16 до 60 років наказував щодня з'являтися на Пожежну площу для примусової праці. Євреїв хапали щодня, мордували, а тоді забирали. Свідки незабаром розповідали, що тих приводили десь у парк чи на пляж, наказували

Перший день окупації Лієпаї, 1941

АРХІВ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГОЛОКОСТУ, США

копати собі могилу і розстрілювали. Кілька євреїв спробували врятувати своє життя квапливим наверненням на християнство, та це не допомогло.

У цій безнадійній ситуації мій батько Адольф придумав план для порятунку, принаймні своєї дружини й двох синів, скориставшись з нашої арійської зовнішності. Моя мати Еріка мала заявити, що вона не біологічна дитина своїх єврейських батьків, а християнська дитина, залишена в них на ганку. Це мало перетворити мене і мого брата Георга на напівєвреїв, які хоч і були громадяни другого ґатунку, та все ж не підпорядковувалися більшості правил, встановлених нацистами для євреїв.

Якби ми знали, що війна триватиме ще чотири роки, ми б ніколи не наважилися на цей батьків план. Забагато людей з 60 000 мешканців нашого містечка знали, що ця історія – вигадка. Та як виявилось, люди, що знали про це, не хотіли нас занапастити, а ті, що хотіли, – не знали.

Тепер нам треба було змусити нацистів повірити в нашу історію. На щастя, у 1930-х роках Еріка листувалася з християнською сектою «Братство Розенкрейцерів» у Каліфорнії щодо свого здоров'я та проблем зі свекрухою. Здоров'я? Вони надіслали їй рецепти салатів з селери і таке подібне. Негаразди зі свекрухою? Вони порадили підставляти іншу щоку і вірити в Ісуса Христа. Тепер це могло допомогти підтвердити її християнське спрямування.

Повправлявшись розповідати казку про знайду, Еріка з Георгом пішли до німецької поліції безпеки (СД). Завдяки красі, чарівності та акторському талантові, Еріка переконала шефа СД не поширювати на них правила, встановлені для євреїв. Надані СД перепустки врятували нас від арешту й страти. Ми дістали їх дуже вчасно: щодня відбувалися масові вбивства єврейських чоловіків, кульмінацією яких стало полювання на людей 22–25 липня, під час якого вбили 1100 євреїв.

Нам з Георгом пощастило зберегти влітку наші робочі місця, та коли робота закінчилася, нам не дозволили повернутися до школи, і ми не змогли знайти іншу роботу. Наш батько Адольф працював наймитом на віддаленій фермі, це врятувало його від полювання на людей, але після

Сім'ю Грінфельд та інших ведуть на страту 15 грудня 1941 року. Цієї страшної долі в останню мить уникли Едвард Андерс з братом, коли їм того ж ранку сказали: «Йдіть». Справа наліво: Рубен-Арон Грінфельд (15) у темній сорочці, його мати Іта-Байл (38) та сестри Естер-Лібе (13) і Циля (9, видно тільки її ногу та спідницю).

АРХІВ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГОЛОКОСТУ, США

збору врожаю фермер більше не мав для нього роботи. Тепер Адольф мав з'являтися на роботи на Пожежну площу, та це було дуже небезпечно для помітних євреїв через убивства. Тому він вирішив сховатися в нашій квартирі. Ми влаштували схованку в комірчині за стосом дров. Щоразу, коли лунав дзвінок у двері, він мусив перелазити через дрова і ховатися.

Та все було марно. Двірник у підвалі чув батьків голос і доніс на нього поліції. 2 грудня, коли я прийшов додому після чергових марних пошуків роботи, я почув, як дрова розсипаються по підлозі та голос німця, що кричить на Адольфа. Він відповів: «Але ж я не злочинець». Це були останні його слова, що я чув. Дев'ять поліцаїв на чолі з німецьким сержантом обшукували квартиру і вже збиралися йти ні з чим, коли одному з них спала думка зазирнути за дрова.

МИ ДУМАЛИ, ЩО ВЖЕ СИРОТИ

Поліція забрала обох моїх батьків. Ми з Георгом думали, що вже стали сиротами, але за тиждень двері відчинилися, і увійшла Еріка з попелясто-сірим обличчям. Її звільнили, але сказали, що Адольфа розстріляють.

Як потім виявилось, за шість днів його однаково розстріляли б. Очільник СС Гімmlер наказав прискорити Голокост у Балтійських державах, то ж після того, як наприкінці листопада – на початку грудня вбили 25 000 ризьких євреїв, Лієпая була наступна.

15 грудня о четвертій ранку мене розбудило світло в спальні. Два латвійські поліцаї стояли на порозі з гвинтівками на плечі. Вони наказали нам з Георгом вдягатися і йти за ними. Розумію-

чи, що нас ведуть до спільної могили, ми протестували і показали наші перепустки. Але ці талісмани раптом втратили силу. Втім поліція не забрала Еріку, яка просилася піти з нами.

Дві з половиною години йшли ми до жіночої в'язниці, розташованої лише за десять кварталів від нас. Майже через кожен квартал ми мали ставати обличчям до стіни. Кілька поліцаїв з гвинтівками стояли позаду, охороняючи нас, а решта обходили будинки, зганяючи єврейські сім'ї, переважно жінок і дітей.

Ми продовжували звертатися до наших охоронців, заявляючи, що наші перепустки звільняють нас від таких арештів. Один моло-

Ворота жіночої в'язниці

АРХІВ МЕМОРІАЛЬНОГО МУЗЕЮ ГОЛОКОСТУ, США

дий поліцай дуже розсердився, вилаяв нас і просив сержанта дозволити застрелити нас на місці, на пострах. Ми не чули відповіді сержанта, та молодик заспокоївся на якийсь час.

Прибули до в'язниці одними з останніх і дістали наказ вишикуватися уздовж воріт обличчям до стіни. У цей час було ще доволі темно, але двір яскраво освічували прожектори. Там стояли близько 500 євреїв, уважно дослухаючись, як німецький поліцай проводив перевірку. Коли ми прибули, він дійшов уже до літери «К».

За кілька хвилин наблизилися латвійці, що нас арештовували, їх вів німецький поліцай. Пояснюючи йому, чому ми протестували проти нашого арешту, ми сказали, що наша мати німкеня, і показали свої перепустки. Він вдивлявся в нас довгі п'ять секунд, певно, звіряючись зі своїм списком расових характеристик єврея, а тоді відпустив нас єдиним словом «*geht*» (ідіть), махнувши охоронцеві на воротах, щоб той випустив нас.

Ворота відчинилися, ми ступили на вулицю і наштотували на нашу матір. Вважаючи нас мертвими, вона намагалася пробитися до тюрми, щоб розділити нашу долю. Досі, всі три з половиною години, що минули від нашого арешту, ми трималися дуже спокійно, хоча й знали, куди нас ведуть. Але тепер, коли ми були вільні, нас пройняв мороз.

Три дні жертв гнали чи везли маленькими групами до колишнього стрільбища латвійської армії «Шкеде», за 11 км від в'язниці, де за офіційними даними німців розстріляли 2749 євреїв.

Ми вислизнули з пазур смерті завдяки миттєвій забаганці німецького поліцай. На щастя, ми не знали, що війна триватиме ще 1240 днів. Бо як нам доведеться дізнатися, щоб вижити, знадобилося кілька чудес, багато удачі та правильних рішень у критичні моменти – інстинктивних, випадкових чи усвідомлених.

ВИГРАТИ ЧАС

Невдовзі після грудневої різанини СД відібрала наші перепустки і сказала нам владнати свій статус в офісі німецького окружного комісара Курземе¹. Чинивник, що займався цими справами, пан Буттгерайт дав нам перепустки на три місяці для того, щоб моя мати: 1) розлучилася з батьком, 2) дістала два письмові свідчення на підтвердження своєї історії про знайду від людей, які знали її задовго до війни, і 3) знайшла свідоцтво про хрещення, що підтвердило б її християнське походження. Так почалися наші 90-денні перегони.

Розлучитися було нескладно, адже мого батька вбили за місяць до того. Свідчення, на щастя, також знайшлися: дві сміливі латвійські жінки – Герта Карклінш та Софія Зівертц – погодилися на-

¹ Курляндія – історичний регіон Латвії. – Прим. до англ. вид.

писати вигадані історії на підтримку нашої версії. Жодна з них не взяла грошей, хоч вони й знали, що ризикують життям.

Зі свідоцтвом про хрещення було складніше. Буттгерайт вважав, що церковні книги записів балтійських німців перевезли до архіву в Познані в 1939–41 рр., коли більшість балтійських німців (яких іноді ще називають німецькими балтами) переселили на колишні польські землі. На початку 1942 року пошта йшла від чотирьох до шести тижнів у кожен бік, то ж наприкінці тримісячного терміну ми мали тільки листа, в якому говорилося, що церковних записів за тією адресою, куди ми спочатку написали, не було. Пан Буттгерайт дав нам ще три місяці, та коли ми знову не змогли йому показати нічого певного, неохоче продовжив перепустки ще на три місяці, втім попередив, що це востаннє.

Незабаром ми довідалися, що записи були в Ризі, у відділі реєстрації актів громадянського стану, але він був тепер зачинений. Коли тримісячний термін добігав кінця, ми, не сподіваючись більше, що Буттгерайт продовжить наші перепустки, почали прощатися з життям.

Однак, коли моя мати з братом прийшли в призначений день до Буттгерайтового офісу, виявилось, що того перевели. Його наступник, пан Пузілл не знав нашої передісторії, то ж Еріка з допомогою Георга подавала історію в позитивному світлі та дістала нове продовження.

Ця тактика спрацювала принаймні ще раз, коли й Пузілла перевели. Тим часом ризький РАГС знову відкрився, і влітку 1943 року ми виявили, що навіть не одна, а дві дівчинки були похрещені з ім'ям Еріка за три місяці перед материним днем народження (днем, коли її начебто знайшли її названі батьки). Але новий призначенець в офіс гебітскомісара (окружного комісара), Гутшмідт, був достатньо розумний, щоб зрозуміти, що такий пошук, особливо, якщо вона сама його веде, може тривати вічно. Наприкінці 1943 року він відмовився продовжити наші перепустки.

Чекаючи, коли впаде дамоклів меч, ми вгадували, де нас заарештують, удома чи на роботі, і якщо вдома, то вдень чи вночі. Але нічого того не сталося. З невідомих нам причин, можливо, не бажаючи мати кров на руках, Гутшмідт не сповістив службу безпеки. І місцеві антисеміти, які неодноразово доносили на нас поліції в 1941–42 рр., також, схоже, припинили, гадаючи, що ми маємо зв'язки у верхах, та ще й які – відповідно до однієї з чуток, що дійшла до нас, поміж працівників Германна Герінга!

Чому з усіх людей саме Герінг, друга людина після Гітлера? Ці чутки могли породити те, що Еріка неповний день працювала діловодом у крихітному офісі, штат якого складався з чотирьох людей, з пишномовною назвою «Ostland Eisenhandels-gesellschaft GmbH der Reichswerke “Hermann Göring”» (Остландське товариство торгівлі залізом райхпідприємства «Германн Герінг»). Це була тільки закупівельна фірма, що спрямовувала продукцію місцевого дротяного заводу до гігантського промислового комплексу в Німеччині, названого на честь Герінга. Але пересічний латиш, бачачи, як Еріка входить і виходить з приміщення з такою вивіскою, був вражений дуже вагомим німецьким

іменем і міг подумати, що вона має прямий стосунок до Герінга. Я б хотів подякувати тому, хто пустив ці чутки, бо сам я ліпше б не придумав.

З погіршенням ситуації на фронті у 1942–43 рр. німці зробилися охочішими приймати допомогу від зневажених етнічних груп. У липні 1941 року Гітлер казав, що між Німеччиною та Уралом тільки німці можуть носити зброю. Та це правило почали обходити вже наприкінці 1941 року, коли Гімлер узявся створювати «Добровольчі латиські поліційні батальйони». Більшість їхніх членів були мобілізовані, та слово «добровольчий» давало змогу обійти Гаазьку конвенцію, що забороняла призов цивільних на окупованих територіях. У лютому 1943 року, невдовзі після Сталінграда, Гітлер наказав створити «Латиський добровольчий легіон СС», де термін «добровольчий» знов-таки слугував фіговим листком.

У листопаді 1943 року Георга призвали до 20-го латиського поліційного батальйону. Як «напівеврея», його призначили до «трудової компанії» расового непотребу, таких як цигани, українці, литовці чи поляки. Через п'ять тижнів німецький офіцер зв'язку батальйону вирішив, що напівеврей не може служити у військових підрозділах, пов'язаних з німецькою поліцією, і звільнив Георга. Він повернувся додому, але зліг з черевним тифом і дифтерією, і помер. Цей удар був для нас страшніший, ніж смерть усіх 24 наших родичів у 1941 році. Тепер залишилися тільки я та моя мати Еріка.

НА ЗАХІД

Ситуація на фронті для німців дедалі гіршала. Західні союзники висадилися в Нормандії 6 червня 1944 року, а 23 червня совети почали свій літній наступ. Червона армія перетнула латвійський кордон 18 липня. Війна прусувалася до нас.

З поверненням советів на латвійську землю німці запропонували благонадійним біженцям «тимчасовий» притулок у Німеччині, доки не настане очікувана «остаточна перемога». Я зрозумів, що це для нас єдиний шанс бути визволеними західними союзниками, бо американці чи британці не встигнуть в Ліспаю раніше за Червону армію. А одного року під Сталіним було досить!

Потенційні біженці мали дістати політичне схвалення, щоб до Німеччини потрапляли тільки надійні люди, з незаплямованою репутацією. А ми не мали

Едварду 80 років, з дружиною Джоаною,
2006 рік

ЕДВАРД АНДЕРС

Плакат з оголошенням про виступ Едварда Андерса в Каліфорнії, США, 2012 року
ЕДВАРД АНДЕРС

більше перепусток, що звільняли нас від законів проти євреїв, і в мене не було паспорта, хоч за правилами мусив бути, бо 1942 року мені виповнилося 16 років. І все ж я подав заявку.

Вочевидь, права рука в них не знала, що робить ліва, і ми дістали схвалення. Мій дозвіл скасували гумовим штампом, за яким, як чоловік віком від 16 до 60 років, я не мав права їхати. Та принаймні ми могли тепер подати заявку на мою матір.

Децю раніше я трохи підправив материн паспорт відповідно до арійських вимог, вивівши її гебрійське друге ім'я Рахіль з допомогою гіпохлориту натрію. Реактив вибілів чорнила, але світлив і блідо-блакитне тло. Тоді я помастив гіпохлоритом увесь нижній правий кут, щоб виглядало, наче кавова пляма. Я був типовий безтурботний підліток і не переймався, хоч і знав, що мого однокласника Георга Спектора з сім'єю розстріляли 1941 року за такі маніпуляції. Але в паспорті залишалось подвійне дівоче прізвище матері (Шефтеловічс-Левенталс), перша частина якого звучала дуже по-єврейському або по-словянському, а друга – для латвійця, ймовірно, скидалася на єврейську, але для німця не дуже, бо він може й не розпізнав би в ній латвійську транскрипцію дуже

єврейського прізвища «Льовенталь». Але для серйозніших виправлень я був недостатньо кваліфікований підробник документів.

В окружному комісаріаті я вибрав найтупішу з чотирьох конторниць, перейшов до неї в чергу і легко переконав її прибрати «Шефтеловічс», а в розділі расового походження написати «фольксдойче» (етнічна німкеня). Її начальник, який мав підписувати документ, насварив дівчину за те, що вона написала «фольксдойче», хоч Еріка й не була належно зареєстрована. Але виплеснувши гнів, він не помітив, що дівчина також не записала Шефтеловічс. Тепер ми мали належне «арійзоване» посвідчення для Еріки.

На початку жовтня заборону на виїзд чоловіків ненадовго скасували, і ми одразу подали заяву на виїзд. 15 жовтня 1944 року, разом з 2000 інших біженців, ми виїхали до Гданська на закишлому блохами паромі. По прибутті німецька митниця поставила штамп з нацистським орлом на наші посвідчення, легітимізувавши так мій сумнівний замітник паспорта: неофіційне посвідчення від заочної школи в Потсдамі.

Потяг довів нас до міста Старгарда у Померанії, де нас помістили в тимчасовий табір. Я зліг з дифтерією – щасливий випадок, як я пізніше зрозумів. Через три тижні ми заселялися в готель

і заповнюючи реєстраційну форму для поліції, я дійшов до питання, чи був я наполовину або на чверть єврей. Навчений батьком говорити правду, я збирався написати «так», коли мені сяйнула думка, що тут мене ніхто не знає. Я написав «німець», розірвав усі документи, що свідчили про наше єврейське минуле, і змив їх в унітаз.

За кілька днів ми сіли на потяг до Комотау (Хомутова²) в Судетах, де сім'я колишнього квартиранта, залізничного службовця на прізвище Фішер, запросила нас зупинитися в них. Нас радо приймали, доки лишався наш латиський бекон. Після цього, видаючи себе за етнічних німців, ми дістали кімнату в квартирі.

Скоро я захворів на міокардит – поширене ускладнення дифтерії в дорослих, і провів два місяці в лікарні. Державна служба зайнятості надсилала мені повідомлення з вимогою з'явитися на роботу – я мав працювати озброєним наглядачем за слов'янськими робітниками та військовополоненими. Поки я був у шпиталі, то міг не з'являтися за тижневими повістками, але виписавшись, мав з'явитися до лікаря бюро з працевлаштування. Після кількох присідань мій пульс підстрибнув до 200 ударів на хвилину, що переконало лікаря звільнити мене від роботи до 15 травня 1945 року. На щастя, війна закінчилася 8 травня.

Лише 2% латиських євреїв пережили нацистську окупацію. Близько 90% розстріляли 1941 року; вбереглися головню кваліфіковані майстри з сім'ями. Подальший відбір прирік літніх людей, дітей до 12 років та інших «непотрібних» євреїв, залишивши решту близько 4%, яких депортували до німецьких концентраційних таборів восени 1944 року. Надзвичайно жорстокі умови в таборах і під час «маршів смерті» пережили до кінця війни тільки 1,5% найсильніших, і ще 0,5% сховали милосердні латиші.

Одну науку дістав я з Другої світової війни – не робити образливих узагальнень щодо жодної етнічної чи релігійної групи, а судити людей тільки як індивідуумів. Я зустрів під час війни достатньо шляхетних, гідних і сміливих латишів, німців і росіян, щоб дістати щеплення проти упереджень.

Едвард з матір'ю Ерікою емігрували з Німеччини до Сполучених Штатів у 1949 році. Він змінив своє прізвище на Андерс і згодом став професором хімії, відомим науковцем у малознаній галузі хімії метеоритів. Тепер він на пенсії, мешкає в Каліфорнії.

● Скорочено й адаптовано за книжкою автора «З латвійцями під час Голокосту», Музей окупації Латвії, Рига, 2011.

З ДОПОМОГОЮ МУЗЕЮ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

² Тепер у Чеській Республіці. – Прим. до англ. вид.

Одинадцятирічну БЕНІТУ ПЛЕЗЕРЕ депортували разом з сім'єю з Латвії до сибірського міста Омська 1949 року, бо її батька вважали «куркулем» (незалежним землевласником). Вона малювала картинки виселення, переїзду потягом до Сибіру та свого життя там і відправляла їх як поштові листівки своїй тітці до Риги. Тітка зберегла їх, і тепер вони стали дорогоцінним надбанням Музею окупації Латвії. Пізніше Беніта надала описи до малюнків. Після смерті Сталіна Беніті з сім'єю дозволили повернутися із заслання, що мало бути довічним. 2007 року Беніта з одинадцятирічною онучкою, що також любить малювати, зустрічалися з королевою Єлизаветою в Музеї, де деякі з її малюнків виставлені як експонати.

ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ
БЕНІТИ ПЛЕЗЕРЕ-ЕГГЛІТЕ

Беніта Плезере-Егліте

Раптом – Сибір

картинки й розповідь Беніти Плезере-Егліте
адаптація і текст курсивом Вальтерса Ноллендорфса

Двадцять п'яте березня 1949 року, перший день весняних канікул у школярів у маленькому латвійському селищі Анненікі в західній Латвії. Можна поспати довше. Прокинувшись, одинадцятирічна школярка Ніта бачить озброєних людей, що наказують її сім'ї пакувати речі й забиратися. Жодного пояснення: хутко, хутко. Вантажівкою до збірного пункту, далі на станцію; всіх у вантажний вагон. Ні квитків, ні формальностей, ні зручностей. Потяг вирушає на схід, геть від рідного дому в невідоме. Через Уральські гори, далі й далі на схід, і раптом – Сибір.

Нітин батько – фермер, мати – шкільна вчителька. У неї є старший брат і сестра, обоє школярі. Вони жили в шкільному будинку, з якого їх вислали. Одна сім'я з 44 000 латишів, депортованих радянською владою з Латвії до Сибіру. Тридцять три потяги – без права на повернення. За що? Це люди, яким не подобається радянська окупація їхньої країни та диктатура: фермери, що не хочуть віддавати свої сімейні ферми, спільники латиських «лісових братів», які борються з режимом за відновлення незалежності. Радянський Союз керує: Москва наказує, уряд комуністичної радянської Латвії слухається. Радянська армія виконує накази і надсилає війська зганяти людей. Понад 44 000 латишів, раптом – Сибір.

Маленька Ніта любить малювати. Вона малює і розмальовує картинки всього, що відбувається з її сім'єю дорогою та в Сибіру, і надсилає свої малюнки, як поштові листівки, хрещеній матері в Латвію. Коли радянський диктатор Йосип Сталін 1953 року помер, наказ ніколи не повертатися скасовують, і 1956 року сім'ї дозволено повернутися до Латвії, але не в Анненікі. Ніта виростає і стає Бенітою; усе змінилося.

Це історія маленької Ніти Плезере, переказана дорослою Бенітою Егліте 1993 року.

Був перший день шкільних канікул: ми всі ще спали. Був ранній ранок. Коли ми прокинулися, то побачили людей східного вигляду з гвинтівками. Нам дали тільки двадцять хвилин, щоб вдягтися і взяти якісь речі. Ми були у відчаї, нездатні щось робити, та вони тільки повторювали: хутко, хутко, не сидіть, ворушіться. Тоді ми вхопили те, що кожному трапилося під руку, і пішли до

Ранній ранок. Вантажівка зупиняється коло школи в Анненікі, де ми живемо. Тато йде до корівника

МУЗЕЙ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

ного міліціонера. В нього забрали гвинтівку і сказали йти, бо бракувало когось із списку. Байдуже, що він залишив сім'ю, і що він був комуніст – кількість мала збігатися. Треба сказати, що директорка школи попереджала нас: ви в списках, можливо, краще не залишатися вдома цього дня. Її чоловік був «чекіст» – працював у КГБ. Але потім вона, чи злякалася, чи передумала, сказала: «Ні-ні, спіть спокійно вдома, нічого не станеться». Ми не повірили, що нам треба чогось боятися. Наші батьки

їхньої вантажівки. Батько був у корівнику, доїв корову, він прийшов з молоком, і кицька ще сиділа в нього на плечі. Він побачив вантажівку в дворі та зрозумів: вони прийшли по нас.

Вони привезли нас до будівлі сільського виконавчого комітету Анненікі. Ми сиділи там, поки підвозили нових людей – сім'ї з речами. В одних було більше речей, в інших – тільки маленька валіза. У нас також було дуже мало. Звісно, ми знали одне одного, і були здивовані, що там був навіть новий радянський дрібний землевласник – можливо, його сплутали з іншим з таким самим прізвищем. Привезли навіть одного «істребітеля» – радянського цивільного

важко працювали, росли дітей, не втручалися в політику. Ми не боялися і залишилися вдома. Та виявилось, що наші прізвища були в списках.

Вони повезли нас на залізничну станцію Біксти. Там стояв довгий потяг, багато-багато вагонів. І були люди з усього краю – старі, молоді, немовлята. Спочатку нам сказали, що нас повезуть недалеко, тільки до латвійського кордону. Та коли ми проїхали Берзупе, останню залізничну станцію в Латвії, потяг їхав далі й далі. Станції минали одна за одною, ми думали, що всі вони називаються «кіптяк» – остріп. Ми їхали та їхали, одноманітно, доки не перетнули Уральські гори. Далі пейзаж став

Ми наближаємося до останньої латвійської залізничної станції Берзупе

МУЗЕЙ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

невимовно гарний. Одна літня жінка померла в потязі, то її зав'язали в простирадло і кинули в річку Іртиш, коли потяг переїздив по мосту.

Потяг розвантажили в Омську, обласному центрі, де за 4300 км від Латвії. Людей посадили на вантажівки і повезли на південь до місця їхнього постійного поселення в степах Одеського району³ на кордоні з Казахстаном.

Там були рівнини, тільки степ, жодного дерева. Коли йшов сніг, він лежав товстим шаром і дуже довго. Ми вирубали шматки льоду і використовували замість вікон. Щоб зігрітися, палили солому і сухий коров'ячий послід. У нас не було ніяких документів чи паспортів. Дорослі повинні були щотижня відмічатися. Коли місцеві зрозуміли, що ми не чудовиська, нам дозволили відмічатися не так часто, тільки раз на місяць. Наших батьків викликали до КГБ, радянської таємної поліції, на допити. Ми, діти, цього не розуміли. Моя мати, наприклад, була членом Латвійської самооборони. Кеґебіст вікликав її, поставив обличчям до стіни, клацнув револьвером і наказав признаватися. «Та мені нічого було казати. Я завжди вчила дітей у тій самій школі, ніколи нікого не вбивала, не грабувала», – розповідала мені мати пізніше.

Від села Одеського, де нас поселили, до Омська – 100 км. Пізніше нам дозволили їздити до Омська. Громадського транспорту не було. Ми йшли до шосе і чекали, доки хтось пропонував нас підвезти. Нам пощастило, що ми змогли залишитися в цьому центральному селищі. Голови «колгоспів», колективних ферм, приходили з сіл району і, наче на невідьничому базарі, вибирали собі найсильніших робітників без дітей. Тому наша сім'я залишилася.

³ Село Одеське та Одеський район Омської області в Росії. Перші його поселенці були вихідці з України. Саме вони й стали ініціаторами назви села. – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

Нас вивантажують з потяга на залізничній станції в Омську і знову саджають у вантажівки.

МУЗЕЙ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

Школа в селі Одеському

МУЗЕЙ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

Колгоспна птахоферма
МУЗЕЙ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

фашист, фашистська мова. Навіть між собою, нас було четверо латишів в одному класі, ми говорили тільки російською. Ми мусили вступити в комсомол – комуністичний союз молоді. У нас насправді не було вибору. Весь клас вступав, і ми не хотіли вирізнятися.

Матері довелося важко працювати. Спочатку вона мусила перебирати колгоспну картоплю в підвалах, де її зберігали. Ці підвали були величезні та глибокі, а половина картоплі – гнила. Гнилу викидали, решту саджали. Потім маму перевели на птахоферму. Там поширилося захворюван-

Батько везе сіно для худоби. Місцеві люди ніколи не навантажували стільки сіна
МУЗЕЙ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

Там була лікарня, колгоспна контора та середня школа. У школі вчилися кілька дітей військових. Вони подорожували більше за інших і були толерантніші до іноземців, ніж місцеві. У тих, хто потрапив до інших сіл, умови були значно гірші. Місцеві мешканці були неприязні, підозріливі та неосвічені. Шкіл не було, тільки перші чотири класи. Дочки матері залишилися без освіти, бо були завеликі для четвертого класу.

Ми, діти, боялися говорити латиською мовою. Коли якийсь латвієць проходив повз школу і казав нам «labdien!» – добрий день латиською – ми втікали, щоб інші діти не чули, як ми говоримо іноземною мовою. Ми були такі залякані, бо інші діти почали б дражнитися:

фашист, фашистська мова. Навіть між собою, нас було четверо латишів в одному класі, ми говорили тільки російською. Ми мусили вступити в комсомол – комуністичний союз молоді. У нас насправді не було вибору. Весь клас вступав, і ми не хотіли вирізнятися.

Матері довелося важко працювати. Спочатку вона мусила перебирати колгоспну картоплю в підвалах, де її зберігали. Ці підвали були величезні та глибокі, а половина картоплі – гнила. Гнилу викидали, решту саджали. Потім маму перевели на птахоферму. Там поширилося захворюван-

ня очей. Колгосп продавав здохлих курей. Моя мати завжди любила курей. Вона почала доглядати і лікувати їх. Кількість курей зростала. Мати сумлінно постачала яйця і тримала все в чистоті. Ми допомагали їй. На ферму підселили індичок і гусей. Зазвичай вони тут не виживали, та ми знали, як їх доглядати, і вони жили.

Зрештою мати отримала довідку від лікаря, що їй не можна виконувати важку фізичну працю. Вона хотіла викладати, та їй сказали, що в школі нема для неї місця. Її призначили в кон-

тору, і люди там були здивовані, що вона вмів писати без помилок і робити математичні розрахунки. Це було незвично. Мамин начальник був казах – головний рахівник. Він був напівсвічений, але навчився рахівництву. Та знав він небагато. Коли він побачив, що моя мати знає більше за нього, то доручив їй робити всю роботу. Але начальником залишався він.

Батько мусив виконувати в колгоспі найважчу роботу. Коней не було, мабуть, через різкий клімат, тільки воли. Тут ми познайомилися з колгоспним життям. Латиші – невтомні працівники, і вони не крали. Місцеві звикли до іншого способу життя: обмінювали мішечки вкраденого зерна на випивку. Вирощували тільки те, що не потребувало оранки чи розпушування: картоплю чи капусту. Латиші почали вирощувати квіти, це було для місцевих дивом: як усе це виростає та квітне? Один латиський агроном висадив яблучний сад з морозостійких сортів.

Наша халупа над льохом
МУЗЕЙ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

РАДЯНСЬКА ДЕПОРТАЦІЯ

● Депортація – це примусове переселення частини населення, як каральний захід.

У Радянському Союзі депортації проводили з початку 1920-х років аж до смерті Сталіна. Етнічні групи або цілі народи депортували з певних регіонів, зокрема такі групи, як козаки⁴, німці, поляки, корейці та чеченці. Інша підстава для депортації – належність до категорії «соціальних ворогів»: «куркулі» (заможні селяни), контрреволюціонери та націоналісти, члени деяких релігійних громад тощо. Після Другої світової війни тисячі людей депортували також з країн Східної Європи, контрольованих союстами. Депортували цілими сім'ями і зазвичай довічно. Їх вивозили до віддалених східних (Сибір та Середня Азія) та північних країн Радянського Союзу. Однією з цілей було використання їхньої праці в лісництві, сільському господарстві тощо. Вони повинні були жити в спеціальних поселеннях під наглядом державної служби безпеки. Загальну кількість депортованих союстами оцінюють шістьма мільйонами, і рівень смертності був високий. Депортовані, що вижили, змогли повернутися на батьківщину після смерті Сталіна, та з ними і їхніми дітьми аж до розпаду Радянського Союзу поводитися певною мірою, як з другосортними громадянами.

⁴ Соціальна група, культурна спільнота, а не етнічна чи окрема народність. – Прим. наук. ред. укр. вид.

До батька приходили багато інших депортованих латишів, учителів та інших освічених людей. Вони приходили начебто грати музику. Батько грав на бас-гітарі, решта – на інших інструментах. Та насправді всі слухали радіо і казали: «Ні, ні, вони скоро звільнять нас». Британці та американці прийдуть і звільнять Латвію. Усе це тільки тимчасово, надія була така, що все це не надовго. Ми не хотіли пускати корені в Сибіру – школа, колгосп, усе це минеться.

Нам дали хліб, якого ми раніше не бачили: він був гарний, і коли пікся, то піднімався високо над формою. Російські жінки вміли випікати його. Та хліб був дуже гіркий, бо пшеничні поля заросли полином. Зерна полину мали таку ж вагу, як і пшениця, тому віялкою їх не можна було відсіяти.

Латиші запропонували, щоб школярі вийшли й повиривали полин, коли він ще тільки квітне. Місцеві були вражені: як так сталося, що хліб уже не гіркий? Насправді там не було справжніх росіян, переважно українці та німці з Надволжя. Та вони говорили російською. Бабусі ще розмовляли рідною мовою, але молодь нехтувала рідною мову: вони не розмовляли нею, уникали та, зрештою, забули.

Нашим першим житлом була халупа над льохом. Умеблювання: піч, ліжко з соломи, діжка замість столу. Ми, діти, робили наші домашні завдання на ящиках, у яких нам приходили посилки з Латвії. Миші весело метушилися в соломі. Романтика...

Нашим домом була «землянка», земляна хижа, наполовину під землею. Ми купили її через безвихідь, бо більше там ніде було жити. Батько добудував стайню, де ми тримали корову, свиню та курей. Ми переконували себе, що це тільки тимчасово...

щоб не полюбити все це. Ми сподівалися, що Латвія стане вільною, і ми звільнимся також. Листи йшли туди й назад, написані завуальованою мовою.

Поступово вони дозволили нам поїхати. Одна сім'я несподівано дістала дозвіл поїхати на початку 1956 року. Ми всі занепокоїлися: чому ми не дістали дозволу? Я закінчила школу і хотіла продовжувати навчання. Мамині сестри, мої тітки, жили в столиці Латвії, Ризі. Я думала, що можу жити з ними і вчитися в Латвії. Але в Омську мені сказали, що я приїхала з сім'єю і зможу поїхати тільки разом з нею. Тоді я вступила до Омського університету, але в жовтні нам дозволили поїхати. Ми намагалися спішно все продати, разом з коровою. Квапно купили квитки на потяг. Зарізали свиню і варили м'ясо в дорогу, та його довелося майже все викинути, бо ми не

Беніта зі своєю онукою Естере Літвінска на зустрічі з англійською королевою Єлизаветою II

АМБАСАДА СПОЛУЧЕНОГО КОРОЛІВСТВА В ЛАТВІЇ

дали йому як слід вистигнути. Ми були такі збуджені, що покинули половину наших речей, аби тільки поїхати, якнайшвидше поїхати звідси. Дуже небагато латишів вирішили залишитися. Переважно залишилися ті, хто одружився з місцевими.

Утім Латвія насправді нас не чекала. Мої батьки боялися повертатися на нашу ферму. Ходили чутки, що нас знову схоплять і відправлять назад – такі випадки були. Наша тітка Ольга Плезере мешкала у Відземі, в Північній Латвії, і ми поїхали просто до неї. Ми, троє дітей, вирушили до Риги вчитися. Батьки таки повернулися подивитися на нашу ферму. Її зруйнували. Наші дружні сусіди більше там не жили. Наша земля належала тепер колгоспові. В будинку ніхто не оселився. Дерев'яні частини розібрали на дрова, залишився самий фундамент.

Нітині малюнки, надійно заховані, знову побачили світ 1989 року, коли Латвія вирвалася з Радянського Союзу. Нині вони зберігаються в ризькому Музеї окупації Латвії. Коли королева Англії Єлизавета II відвідувала Латвію та Музей 2007 року, вона побачила малюнки. Беніту запросили на зустріч з її Величністю. Вона привела з собою одинадцятирічну онучку, що також любить малювати – два покоління потому і далеко від Сибіру.

● Адаптовано за «Ar bērns acīm» («Очима дитини»), публікується з люб'язного дозволу Беніти Плезере-Егліте фундацією «Латвія протягом 50 років окупації» у співпраці з Національним проектом усної історії Інституту філософії та соціології Латвійської академії наук, Рига, 1996.

З ДОПОМОГОЮ АСОЦІАЦІЇ МУЗЕЮ ОКУПАЦІЇ ЛАТВІЇ

ЛИТВА

Литва проголосила незалежність у лютому 1918 року. Свою незалежність країна обстоювала в боротьбі з радянською Росією, Західною російською добровольчою армією та Польщею в 1918–1920 рр. Поляки захопили Вільнюський край у жовтні 1920 року. 1923 року литовці захопили Мемель (Клайпеду) в Східній Пруссії.

КОМУНІСТИЧНА ОКУПАЦІЯ

У березні 1939 року німці повернулися до Клайпеди. Згідно з таємним протоколом до Пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року, Литву внесли до німецької «сфери впливу», але пізніше перевели до радянської. Після поразки Польщі в жовтні 1939 року, Радянський Союз передав Вільнюський край Литві, але країна мала дозволити базування 20 000 військовослужбовців Червоної армії на своїй території. Радянський Союз окупував Литву в червні 1940 року. Одразу ж почалися примусова советизація та політичні арешти, кульмінацією яких стала масова депортація понад 17 000 людей у червні 1941 року.

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Вермахт захопив Литву в червні 1941 року. Під час німецької окупації знищено тисячі громадян і мешканців Литви, зокрема близько 195 000 литовських євреїв. Формувалися різні організації опору німцям, водночас тисячі литовців служили в різних військових підрозділах, створених німцями.

КОМУНІСТИЧНА ОКУПАЦІЯ

Червона армія увійшла до Литви влітку 1944 року. Вибухнув збройний антирадянський опір, який тривав дев'ять років. У травні 1948 року депортовано до 40 000 литовців, у березні 1949 – близько 30 000, і в жовтні 1951 – близько 17 000. По смерті Сталіна політичні репресії припинилися, але режим залишався деспотичним до кінця 1980-х років. Демократичний рух «Саюдіс» переміг на виборах 1990 року і Литва проголосила незалежність 11 березня 1990 року, втім справжня незалежність відновилася тільки в серпні 1991 року.

ЮОЗАС ЛУКША народився 10 серпня 1921 року в селі на півдні Литви в сім'ї землероба. Мав трьох братів. Вивчав архітектуру в університеті столичного міста Каунаса. Після того як Литву поглинув Радянський Союз у 1940 році, Юозас припинив навчання і пристав до антирадянського руху опору. Після повернення советів він долучився до партизанської боротьби проти них. 1947 року двічі перетинав «залізну завісу», шукаючи підтримки литовській незалежності за кордоном і налагоджуючи зв'язки з литовськими емігрантами. Перебуваючи у Франції, написав книжку «Борці за свободу» про литовських партизанів. Там зустрів майбутню дружину й оженився. 1950 року любов до батьківщини та клятва, що він давав бойовим побратимів, спонукали його повернутися до Литви, для чого довелося скористатися парашутом. Внаслідок зради вбитий радянською службою безпеки 1951 року.

МУЗЕЙ
ЖЕРТВ
ГЕНОЦИДУ

Життя партизана

Даріус Юодіс

ПЕРШІ РОКИ ЖИТТЯ

Майбутній партизан Юозас Альбінас Лукша народився 10 серпня 1921 року в землеробській сім'ї Сіманаса та Они Лукша в селі Юодбудіс Вейверяйського адміністративного району Маріямпольського повіту. В цьому селі провів дитинство майбутній борець за свободу. В Юозаса було три брати: Юргіс, Антанас і Стасіс. Юозас ходив до початкової школи в сусідньому селищі Мозурішкес і закінчив вейверяйську прогімназію¹. Він продовжив навчання в Каунасі, тодішній столиці Литви, в гімназії для хлопчиків «Аушра». 1940 року закінчив її і того ж року вступив на архітектурний факультет Університету Вітовта Великого.

1940 рік був особливий в історії Литви. 1939 року, внаслідок таємних домовленостей між Радянським Союзом і нацистською Німеччиною, Республіка Литва, подібно до двох інших Балтійських держав, Латвії та Естонії, відійшла до сфери впливу Радянського Союзу. Два агресори розділили Польщу, а тоді взялися до Балтійських держав. 1939 року СРСР створив у цих країнах військові бази, а в червні 1940 року, висунувши ультиматуми, розгорнув додаткові сили, і це був останній цвях у труну цих держав. 15 червня 1940 року став фатальним днем для Литви. Захопивши владу, совети спробували надати їй вигляд певної легітимності та діяли швидко, так щоб литовці не встигли розібратися в розвитку подій.

У серпні 1940 року Литва офіційно та буцімто добровільно увійшла до складу СРСР, знищення символів державності продовжилось. Це спонукало литовців приєднуватися до руху опору; створювалися підпільні організації, і дедалі більше людей долучалися до антирадянської діяльності, поміж них і Юозас Лукша.

У березні 1941 року Лукша вступив до підпільної організації під назвою Литовський фронт активістів і склав присягу. Чекаючи на вирішальний момент, щоб почати діяти, члени організації

¹ Другий рівень середньої школи. – Прим. до англ. вид.

розповсюджували антирадянські листівки. Пізніше, коли Лукшу заарештували, він сказав на допиті: «Метою організації було створення «вільної Литви».

У червні 1941 року їхню групу підпільних активістів викрили. Радянська служба безпеки знайшла і заарештувала товаришів Лукши, а 5 (чи 6) червня затримали і його самого. Його тримали в Каунаській каторжній тюрмі та допитували, щоб дістати докази «контрреволюційної», як це совети це називали, діяльності. Усіх арештованих неминуче очікував виправно-трудоий табір. Але плани советів у Литві перервала радянсько-німецька війна, що вибухнула 22 червня 1941 року. Коли почалися воєнні дії, деякі арештанти змогли виламати двері камер і втекти. Втім не всім так пощастило. Ще до втечі НКВД вивіз деяких в'язнів з Каунаса і розстріляв. Лукша був серед тих, кому пощастило втекти. 23 червня він повернувся до рідного села.

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Німецькі війська наступали і захопили територію Литви за один тиждень. Почалася нацистська окупація. Усі надії на відновлення державності, що живили антирадянське повстання в червні 1941 року, згасли. Нацистський уряд не визнав тимчасовий литовський уряд і не мав наміру відновлювати незалежність Литви. Для нього це був тільки «життєвий простір», де не було місця литовцям. У перші дні окупації почалися репресії з боку нової влади, зокрема вбивства євреїв у різних місцях Литви.

Поки університет лишався відкритим (нацисти згодом закрили його), Лукша продовжував навчання на архітектурному факультеті. Жорстокі дії нацистів спонукали до відповіді. Почало формуватися незбройне антинацистське підпілля. Лукша знову приєднався до підпільної організації Литовського фронту активістів. Нелегальна діяльність охоплювала розповсюдження публікацій, виробництво фальшивих документів, бойкотування заходів окупаційної влади тощо. Коли нацистська воєнна машина загальмувала на Сході, почалося підготування до збройного опору радянській армії, що наступала.

ПОВЕРНЕННЯ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Влітку 1944 року Червона армія повернулася до Литви. У цей період почалися партизанські виступи проти радянської влади. Великі партизанські об'єднання формувалися в лісах. Опір посилювався через радянські репресії та примусову мобілізацію литовських чоловіків до Червоної армії. Були сподівання, що західні союзники підтримають боротьбу проти советів, адже було зрозуміло, що після поразки нацистської Німеччини, обов'язково виникне конфлікт між переможцями.

Зрештою вся сім'я Лукши приєдналася до антирадянського руху. На початку 1945 року заарештували брата Юозаса, Юргіса, та його спромоглися визволити. Спочатку Юозас Лукша намагався продовжувати своє навчання і роботу в університеті, та згодом він більше заглибився в підпільну роботу. 10 лютого 1945 року він вступив до Литовського союзу визволення, підпільної організації, що мала на меті створення політичного центру, щоб очолити антирадянське підпілля та координувати його діяльність. Після того, як у червні 1945 року радянська служба безпеки викрила цю організацію та заарештувала деяких її членів, Лукша приєднався до Литовського партизанського руху, що мав схожі цілі. Завданням Лукши було налагодження контактів з партизанами.

Водночас окремі партизанські загони шукали зв'язків і намагалися створити єдину структуру. 15 серпня 1945 року створено Таураський військовий округ, який поступово об'єднав партизан Сувалкії, історичного регіону Литви. Юозас Лукша походив з цього регіону, тому він контактував з борцями за свободу цього з'єднання. Після зустрічей з партизанськими командирами Зігмасом Друнгою (псевдо Миколас Йонас), Юозасом Стравінскасом (псевдо Жієдас) та іншими Лукші доручили створити в Каунасі групу. Пізніше він зазначить, що фактично зустріч відбулася 20 серпня 1945 року. Та в листопаді 1945 він разом із братом Стасісом змушений залишити Каунас і починає своє партизанське життя. Пізніше він приєднався до партизанської бригади «Гележиніс вількас» («Залізні вовки») Таураського військового округу й одразу був призначений головою відділу преси і пропаганди. Разом з іншими борцями він почав видавати газету «Kovos Keliu» («Дорогою боротьби»). Партизани усвідомили, що інформаційна війна також дуже важлива, не менше за збройний опір. Підпільні партизанські публікації мали спростовувати радянську пропаганду, інформувати людей про ситуацію в Литві та за кордоном, підтримувати надію на свободу. Наклади деяких газет становили кілька сотень примірників.

Ця діяльність супроводжувалася переслідуваннями і сутичками з ворогом. У 1944–1945 рр. радянська влада, з допомогою внутрішніх військ, оголосила процес легалізації (щоб виманити борців з лісів, начебто вибачаючи їм провини) і зруйнувала в такий спосіб великі партизанські з'єднання. 1946 року партизанам довелося перейти до іншої стратегії. Вони

Юозас Лукша (крайній зліва) з партизанами/солдатами після свого повернення до Литви. Ліс Казлу Руда. Жовтень 1950 року
МУЗЕЙ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДУ

вдалися до ще більшої конспірації та діяли малими групами. У відповідь радянські служби безпеки збільшили тиск і розробляли нові плани. Юозасу Лукші, який саме в цей час зробився партизаном, довелося діяти в цих умовах. Через конспірацію, він мусив змінювати прізвиська. Одним з перших його псевдонімів було Вітіс.

Але друкувати підпільну пресу було важко. Арешти розповсюдників занапащували видавців. Розуміючи ситуацію, Лукша писав пізніше: «Браття-литовці, цінуйте підпільну пресу, бо за неї заплачено кров'ю». Також постійно чогось бракувало – паперу, чорнил, друкарських машинок тощо. Закупівля необхідних матеріалів також наражала на ризик.

БОРОТЬБА ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ

Попри втрати, партизани продовжували об'єднавчі зусилля. 1946 року Йонас Дексніс (псевдоніми Альфонсас, Гекторас) та Вітаутас Станейка (псевдо Мешкіс) повернулися до Литви з Заходу. Вони також прагнули об'єднати партизанський рух і намагалися налагодити зв'язки з Заходом. Вони взялися до справи, особливо амбітний Йонас Дексніс, хоч і не мали однозначного мандата від литовських емігрантських організацій. Радянська служба безпеки також втрутилася в цю діяльність, впровадивши свого вправного агента Юозаса Маркуліса (псевдо Ереліс) (агент МГБ Ажуолас), який начебто представляв вільнюський Комітет Віснібе (хоч цей комітет розгромили сили безпеки навесні того року).

6 червня, в присутності вищезгаданих осіб, партизана Лукши та інших, засновано Об'єднання демократичного руху опору (BDPS) та Верховний комітет відновлення Литви (VLAK). Лукша, як представник Литовського фронту, разом з іншими підписав декларації про створення обох цих організацій. VLAK мав очолити боротьбу за звільнення всієї країни, а BDPS – проводити політичну роботу. Незабаром після цього створили Верховний штаб збройних сил (VGPŠ), щоб керувати партизанами.

Цей агент, Ажуолас, що мав значну свободу дій і пропонував заходи, потрібні радянській службі безпеки, обіймав в обох організаціях керівні посади. Його пропозиції щодо збройного опору були близькі до пропозицій Альфонсаса (Гектораса), що обстоював ідею пасивного опору. По суті це означало, що партизани припиняють активні операції, вибирають легалізацію та чекають, коли почнеться війна між советами та Заходом. Так під виглядом об'єднання підпілля радянське міністерство державної безпеки (МГБ) хотіло знищити рух опору.

Щоб досягти цього, партизанам певний час дали діяти безперешкодно. Невдовзі Альфонсас (Гекторас) приїхав до Ереліса у Вільнюс і потрапив під його вплив. Восени 1946 року Лукша також перебрався до Вільнюса, щоб разом з іншими створювати BDPS та VGPŠ. МГБ тим часом ввело в гру ще інших агентів. Радянська служба безпеки спробувала взяти контроль над подіями і скликала

ЗНАЧЕННЯ ІМЕН ПАРТИЗАН І НАЗВ ГРУП

Tauras	Тур
Žiedas	Кільце/Квіт
Geležinis Vilkas	Залізний вовк
Vytis	Лицар
Meškis	Ведмідь
Erelis	Орел
Ažuolas	Дуб
Vienybė	Єдність
Birutė	Литовська княгиня XIV століття
Skirmantas	Литовський князь XII століття
Kęstutis	Великий князь Литовський XIV століття
Mažytis	Малий (цей партизан був насправді дуже високий)
Vytautas	Великий князь Литовський XV століття
Daumantas	Великий князь Литовський XIII століття
Sakalas	Сокіл
Vanagas	Яструб
Litas	Валюта незалежної Литви

зібрання партизанських командирів. Вони навіть дозволили Альфонсасові в супроводі людей з МГБ виїхати з країни, сподіваючись контролювати його за кордоном. Але коли день зустрічі партизанських командирів уже наближався (у січні 1947 року), Лукша з товаришами викрили агента МГБ Ажуоласа. Це трапилося в грудні 1946 року, і Лукша з товаришами встигли виїхати з Вільнюса і відкласти зустріч.

Були докладені великі зусилля, щоб попередити партизанів інших загонів про небезпеку, та не всі з них тоді повірили в неї. Партизани Таураського військового округу вирішили створити нову президію BDPS і новий VGPŠ. Вони також вирішили послати на Захід власних представників і взяти в свої руки канал зв'язку з Заходом, який контролювало МГБ. Одним з таких представників був Юозас Лукша.

Командири Таураського військового округу також вирішили, що центр підпільної діяльності треба розташувати в Каунасі. Це мало допомогти перевести боротьбу з села до міста і підтримувати

контакти з партизанами інших регіонів. Так, 12 січня 1947 року створили бригаду Бірута, і Лукшу призначили її командиром. У цей період Лукша мав псевдо Скірмантас, і незабаром йому надали звання молодшого ворент-офіцера. Водночас він готувався до поїздки на Захід. Його товаришем у цій подорожі став Юргіс Крікщунас з Дайнавського військового округу.

Наприкінці квітня чи на початку травня 1947 року вони обидва з допомогою місцевих партизан перетнули радянсько-польський кордон, який охороняли радянські прикордонники. У цей час у Лукши було псевдо Кейстут. Знаючи лише кілька контактних пунктів, обидва партизанські посланці успішно дісталися міста Гдині. Майже випадково вони зустріли там Альфонсаса (Гектораса). Його поінформували про провокації МГБ і загальну ситуацію. Вони також написали і передали листа голові литовської дипломатичної служби у вигнанні Стасісу Лозорайтісу та іншим. Однак реальної допомоги не дістали і змушені були повернутися до Литви.

У червні вони пробилися назад до Литви і незабаром дісталися до командира Таураського військового округу, щоб звітувати про виконання свого завдання. Через те що вони не мали ніяких особливих завдань із закордону, то почали готуватися до нової подорожі. 15 серпня Лукша дістав звання партизанського ворент-офіцера і очолив розвідку Таураського військового округу. Через три місяці його підвищили до майстер-сержанта. Того ж року Лукша пережив особисті трагедії. Його брати Юргіс та Стасіс загинули, а Антанаса заарештували. Від горя їхній батько захворів і помер, а мати була змушена залишити свій дім і переховуватися.

НА ЗАХІД У ПОШУКАХ ПІДТРИМКИ

Як говорилося раніше, після першого відрядження на Захід почалися приготування до другого. Цього разу Лукша мав повноваження від президії BDPS. Також вирішили, що безпечніше перетинати польський кордон в Калініградській області. Цього разу Лукшу супроводжував партизан Казімерас Піпліс (Мажітіс), учасник багатьох збройних зіткнень. Вони мали псевдоніми Скраюнас і Аудроніс відповідно. 15 грудня 1947 року з допомогою партизан вони дісталися Польщі. Цього разу вони везли з собою багато документів, зокрема меморандум ООН, звернення до Папи Пія XII та інші, щоб показати ситуацію в Литві. У Гдині вони зустрілися з Альфонсасом (Гекторасом) і на початку лютого 1948 року вирушили кораблем до Швеції.

За кордоном партизанські посланці зіткнулися з роз'єднаністю литовської еміграції. Було багато суперечок про те, хто був здатний і міг легітимно представляти країну за кордоном. Також був конфлікт з Альфонсасом (Гекторасом), який вважав, що саме він представляє підпільні організації за кордоном. Однак Лукша спромігся зв'язатися з емігрантською організацією «Верховний комітет звільнення Литви» (VLIK) на чолі з Миколасом Крупавічусом. 12 липня 1948 року в Баден-Бадені

(Німеччина) ухвалили рішення, що в Литві боротьбу за звільнення представляють партизани, а за кордоном – VLIK. Лукша продовжив пошуки підтримки національному опору. Щоб здобути досвід, 1948 року він навчався у французькій школі розвідки, а 1949 року – в американській. Водночас він готувався до повернення в Литву. Його товариш Аудроніс з іншими товаришами повернувся до Литви 1949 року.

Попри втрати, яких зазнавали литовські партизани, вони й далі докладали зусиль, щоб об'єднатися. Центром цієї діяльності стала Західна Литва, а очолив її партизанський командир Йонас Жемайтіс (псевдо Вітовт). 1949 року на зборах партизанських представників створено верховний орган – Союз боротьби за свободу Литви (LLKS), а Вітовта обрали його командиром. Вітовт знав, що Лукша перебуває за кордоном, і призначив його головою політичного відділу громадського підрозділу LLKS, а також представником LLKS за кордоном.

Перебуваючи за кордоном, Лукша підготував книжку «Борці за свободу»² під псевдонімом Даумантас. Він також зустрів свою майбутню дружину Ніоле Браженайте і побрався з нею 23 липня 1950 року. Вони жили разом тільки тиждень, Лукша мусив залишити її, щоб готуватися до повернення в Литву. Він усвідомлював, що на нього чекає. У листі до дружини він писав: «Можливо, я перетворюся на прах моєї кривавої батьківщини».

3 жовтня 1950 року Лукша разом з парашутистами Бенедіктасом Трумпісом (псевдо Ритіс) та Клеменсасом Ширвісом (псевдо Сакалас) повернувся до Литви. Вони привезли з собою документи і невелику фінансову підтримку для збройного опору. Незабаром вони зв'язалися з партизанами. Лукша став до роботи в штабі сил оборони LLKS (під командуванням Адольфаса Раманаускаса, псевдо Ванагас) під псевдонімом Миколайтіс. 25 листопада 1950 року Лукша очолив розвідувальний відділ верховного командування LLKS. Того ж року його нагородили Хрестом борця за свободу 1-го ступеня (з мечами) і почесним званням Відважного борця за свободу.

Юозас Лукша (перший справа) з керівниками Верховного комітету за звільнення Литви. Західна Німеччина, 1948 рік
МУЗЕЙ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДУ

² Оригінальна литовська назва «Partizanai už geležinės uždangos» перекладається як «Партизани за залізною завісою». Вперше надруковано 1950 року. Книжка вийшла англійською 1975 року під назвою «Борці за свободу» (Fighters for Freedom). – Прим. до англ. вид.

Це були найвищі партизанські відзнаки. У травні 1951 року він перейшов працювати до партизанського штабу регіону Південної Литви (під командуванням Сергіуса Станішкіса, псевдо Літас).

ЗАСІДКА

На той час радянська служба безпеки взяла під контроль багато регіонів, і ситуація для партизан дедалі гіршала; смерть стала звичайним явищем. Парашутисти змогли передати на Захід кілька радіограм, але внаслідок переслідувань радіоприймач був втрачений. Радянські сили безпеки довідалися, що Лукша повернувся до Литви, і розпочали різні оперативні маневри. Вони довідалися також, що мала прибути нова група парашутистів (двоє парашутистів, Юліонас Бутенас, псевдо Стеве, і Йонас Кукаускас, псевдо Гарденіс, прибули в квітні 1951 року). Радянська служба безпеки розробила схему, за якою начебто прибулі парашутисти з Заходу, а насправді агенти МГБ, почали шукати контакти з Лукшою. Через посильних почалося листування з Лукшою. Але він ставив запитання, на які фальшиві парашутисти не могли знати відповідей. Операція, здавалося, закінчилася для МГБ нічим.

Однак під час іншої операції люди МГБ схопили справжнього парашутиста, Гарденіса, а другий парашутист загинув. Отож МГБ швидко ввело в гру полоненого парашутиста, якого їм вдалося завербувати, а він знав, як відповідати на запитання Лукши.

Влітку 1951 року Лукша ретельно перевірів його і, зрештою, погодився з ним зустрітися. Радянські сили також підготувалися до зустрічі. Штурмовий загін був готовий арештувати Лукшу, а залучені внутрішні війська оточили борця. 4 вересня Лукша потрапив до засідки і загинув у селі Пабартупіс у Каунаському районі. Місце його поховання залишається невідомим. МГБ вважало операцію провалом, бо партизана не вдалося взяти живим.

Республіка Литва високо оцінила особливі якості та заслуги Лукши. Указом Президента Литви від 20 листопада 1997 року Лукша нагороджений орденом Хреста Витязя 1-го ступеня – найвищою військовою нагородою, 22 грудня 1999 року йому нада-

Юозас Лукша і Ніоле Браженайте-Лушене на околиці Тюбінгену в їхній медовий місяць. Липень 1950 року

МУЗЕЙ ЖЕРТВ ГЕНОЦИДУ

но статус Добровольця; і наказом Міністерства оборони Республіки Литви від 15 січня 1998 року він дістав звання майора (помертно).

Мемуари Юозаса Лукши багато разів публікувалися в Литві та за кордоном. Їх також перекладено англійською, шведською та німецькою.

З ДОПОМОГОЮ ЛИТОВСЬКОГО ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ ГЕНОЦИДУ Й РУХУ ОПОРУ

ЮЛІАНА ЗАРХІ народилася в Каунасі (Литва) 1938 року від матері-німкені та батька-єврея. Батька вбили під час нацистської окупації. Трирічну Юліану, як напівєврейку, забрали від матері до Каунаського гетто. Після втечі з гетто мати і бабуся ховали Юліану в квартирі до кінця нацистської окупації. Коли 1944 року радянські війська наближались до Каунаса, сім'я Зархі нетерпляче чекала на них, як на визволителів. Однак совети почали чистки етнічних німців, і мати з дочкою примусово переселили до Таджикистану, в Середню Азію. Вирватися з заслання вони змогли тільки 1961 року. Мати з дочкою повернулися до Каунаса, де Юліана живе й досі. Мати померла 1991 року, так і не діставши дозволу повернутися до своєї любої батьківщини, Німеччини.

СІМЕЙНА КОЛЕКЦІЯ
ЮЛІАНИ ЗАРХІ

Юліана Зархі

Поламане життя

Вілма Юозевічуте

Доля Юліани Зархі – показовий приклад того, як диктаторські режими, що панували в Європі в ХХ столітті, ламали й руйнували життя людей. Дитя батьків різних національностей, Юліану, нацисти переслідували за те, що вона напівєврейка, а совети за те, що напівнімкеня.

Батько Юліани, Мойша Зархі, народився 1902 року в єврейській сім'ї у литовському місті Укмерге. Після закінчення гімназії юнак поїхав з Литви і вивчав філософію, історію та політичну економію в Німеччині та Швейцарії. 1928 року захистив дисертацію в Базельському університеті.

У 1928–1936 рр. Він очолював підрозділ рекламної кампанії в Дюссельдорфі, де зустрів Герту Урхс, вона була на чотири роки молодша від нього і працювала секретаркою. Скоро їхнє знайомство переросло в кохання. Однак через тогочасні расистські закони в Німеччині Мойша і Герта не могли побратися: євреві не дозволяли одружуватися з арійською німкенєю. А що Мойша мав литовське громадянство, то вони вирішили одружитися в Литві, тоді незалежній країні, де не було расистських обмежень щодо національностей. Але в тогочасній Литві не існувало установ для цивільного шлюбу; реєстрували тільки релігійні громади. Тому, прибувши в Литву, католичка Герта перейшла в юдаїзм і 1934 року одружилася з Мойшею в синагозі. Одружившись із литовцем, Герта також здобула литовське громадянство.

Як іноземець, Мойша міг жити і працювати в Німеччині тільки до 1937 року. Потім йому не продовжили дозвіл на роботу, і так гітлерівський режим змусив молоду сім'ю залишити Німеччину. Вони поселилися в Литві. Доктор Мойша Зархі знайшов роботу в єврейських газетах, які друкувалися в Каунасі. Він також працював на різні компанії як фахівець з реклами. Грета була домогосподарка.

ПОЧАТОК ЖИТТЯ

10 травня 1938 року в сім'ї Зархі народилася дівчинка на ім'я Юліана. Незабаром після її народження до Литви приїхала з Дюссельдорфа бабуся дівчинки, Маргарет Урхс. Вона допомагала ростити маленьку Юліану і жила з сім'єю дочки до смерті в 1945 році.

Юліана зростала, оточена любов'ю і турботою, її раннє дитинство було легке й радісне. На жаль, це тривало недовго.

**Маленька Юліана з батьком,
Каунас, 1939 року.**

СІМЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ЮЛІАНИ ЗАРХІ

1940 року, відповідно до таємних протоколів до угод, підписаних між СРСР і Німеччиною 1939 року, Литву окупував її східний сусіда, Радянський Союз. Ця окупація завдала перших втрат сім'ї Зархі.

Як згадано раніше, Мойша Зархі походив з міста Укмерге. Там жили багато його родичів: батько, брати і сестра з їхніми сім'ями, тітки й дядьки з сім'ями. Його старша сестра, Хвола Колтун, разом з чоловіком тримали книжкову крамницю. Спочатку совети націоналізували їхню власність, а в червні 1941 року, коли в Литві почалися перші масові депортації, вислали їх до Сибіру. Чоловіка забрали від сім'ї та ув'язнили у виправно-трудоному таборі. Хвола з дочкою Етою опинилися на Алтаї. Через рік, влітку 1942 року, майже половину литовських депортованих перевезли з Алтаю до моря Лаптєвих, на північ Якутії, де умови життя були такі нестерпні, що людей фактично прирекли на смерть. Хвола з дочкою були серед цих приречених. Під час

переїзду Ета захворіла та померла від гарячки. Хвола також померла на засланні, в Якутії. Після вислання Хволиної сім'ї в Литві залишився тільки її син Бен'ямін. Він навчався в Каунасі та жив у свого дядька, Мойши Зархі.

Насправді Хвола була не перша з великої сім'ї Зархі, хто постраждав від радянського режиму. Наймолодший з братів Мойши, Саломон, поїхав у середині 1930-х років, захоплений ідеєю створення автономної єврейської соціалістичної республіки, в Біробіджан, на Далекий Схід, поблизу кордону з Китаєм. На жаль, у роки Великого терору, його заарештували, і 1937 чи 1938 року він помер у радянському виправно-трудоному таборі.

СІМ'Ю РОЗДІЛЕНО

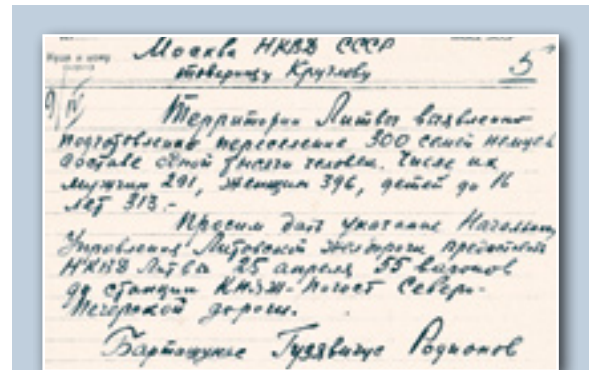
22 червня 1941 року, лише через тиждень після жакливої масової депортації, почалася війна між Німеччиною та СРСР. Коли війська Вермахту³ почали швидко просуватися територією Литви, Мойша Зархі, інтуїтивно відчуючи важкі й сумні часи, що настають для євреїв, вирішив відступати на схід. Сім'ю – дружину, дочку та тещу – він вирішив залишити в Каунасі. Йому здавалося, що як німцям їм безпечніше буде залишитися вдома, в їхній затишній комфортній квартирі на бульварі Вітовта. З ним поїхав тільки

³ Збройні сили Третього Райху, з 1935 по 1945 роки. – Прим. до англ. вид.

племінник Бен'ямін. Весь час окупації Герта Зархі сподівалася, що її чоловікові вдалося врятуватися в Радянському Союзі. Тільки після повернення до Литви деяких його друзів вона довідалася, що чоловік так і не поїхав з країни. Розлучившись зі своїми друзями і колегами з єврейської газети, він поїхав до Укмерге, де жили його родичі. Найімовірніше, він помер разом з усіма тими, кого розстріляли в лісі Півонія, неподалік від Укмерге – місці масового знищення євреїв, де з 18 серпня по 5 вересня 1941 року нацисти вбили 6000 людей.

Після того як чоловік поїхав, Герта Зархі з дочкою та матір'ю залишилися самі в чужій для них країні. Рідних чоловіка вбито, а інших рідних чи друзів у них не було. Вони навіть не вміли говорити литовською. Живучи з Мойшею, Герта почувалася захищеною, в безпеці, але тепер їй треба було дбати про все самій. Незабаром прийшла біда: її золотоволоса трирічна донька Юліана, як напівєврейка, мусила жити в єврейському гетто на околиці міста, у Віліямполе. Відкрито не підкоритися було неможливо. Тоді Герта вирішила поселитися в гетто разом з дочкою. Її зупинив знайомий на ім'я Франц Воцелка. «Якщо всі ми подамося в гетто, хто звільнить нас звідти?», – сказав він. Франц Воцелка був етнічний чех з Австрії, але останні двадцять років жив і працював у Каунасі, в друкарні «Спіндуліс». Його дружина Фейга була єврейка, і мусила перебраться в гетто разом з дітьми. Тому вони домовилися, що вона подбає про маленьку Юліану. Отже, певний час дівчинка жила окремо від матері. Проте Герта часто приходила в гетто побачити дочку, хоча б на відстані.

Дітям було дуже небезпечно жити в гетто, бо вони не працювали і були непотрібні окупаційній владі, їх могли вбити під час будь-якого звичайного відстрілу євреїв. Тому Франц Воцелка був налаштований врятувати її звідти якнайшвидше. Воцелка допоміг втекти багатьом людям. Як художник-графік, він фахово підробляв документи для багатьох євреїв, які переходили в Литву. Він також підтримував контакти з іншими рятівниками євреїв з гетто. Саме він взявся за те, щоб таємно витягти з гетто спочатку маленьку Юліану, а потім усю свою сім'ю. Юліана мало що пам'ятає, та з розповідей матері знає, що планувалося таємно забрати її з гетто і передати двом польським жінкам, які жили в Каунасі та ховали євреїв. Але мати Юліани боялася знову розлучитися з дитиною і вирішила ховати її вдома. Через те що в неї було мало знайомих, до них рідко

Телефонограма з Литви Сергію Круглову, заступнику комісара внутрішніх справ СРСР, про підготовування до депортації німецьких сімей. 300 сімей були заплановано депортувати, поміж них 291 чоловіків, 396 жінок і 313 дітей до 16 років. Вільнюс, 9 квітня 1945.

ЛИТОВСЬКИЙ СПЕЦІАЛЬНИЙ АРХІВ

приходили. Дівчинку ховали в кухні або в маленькій кімнатці за нею. Майже весь період нацистської окупації Юліана переховувалася вдома, і тільки під самий кінець війни її взяли до громади сестер-кармеліток у Каунасі, де вона вивчила литовську мову.

НА ЗАСЛАННЯ

Тим часом перебіг війни між СРСР і Німеччиною мінявся. Після жорстоких боїв німці відступили з Литви. 1 серпня 1944 року радянська армія увійшла до Каунаса. Герта Зархі нетерпляче очікувала визволителів. Вона сподівалася, що настане велике полегшення, і їй не доведеться більше ховати дочку чи боятися за неї. На жаль, сподівання були марні. Радянська влада мала намір поквитатися з кожним, хто боровся проти неї або допомагав німцям у будь-який інший спосіб під час війни. Відповідно до таємних резолюцій, всі особи німецької національності або близькі родичі осіб німецької національності підлягали виселенню у віддалені райони СРСР. Війна ще тривала, коли 7 лютого 1945 року Василь Чернишов, заступник комісара внутрішніх справ СРСР, підписав таємний наказ про те, що всі мешканці німецької національності підлягають остаточному переселенню з Литви до Комі Автономної Радянської Соціалістичної Республіки, де їхню працю використовуватимуть на виробництві лісопродуктів.

За документами про реєстрацію німців у кожній окрузі, разом з сім'ями змішаних національностей, виселенню підлягали близько 1000 людей або 300 сімей. Депортація почалася в квітні 1945 року. Висілали людей з 14 округів і з міста Каунаса. Юліана з матір'ю Гретою була поміж 63 сімей, висланих з Каунаса. Бабуся Юліани, Маргарет Урхс, також була в списках на виселення, та вона померла в січні 1945 року. Нікого не обходило, що сім'я жорстоко страждала в роки нацистської окупації; вони втратили батька й чоловіка, сама маленька Юліана була замкнена в гетто і ледь уникла смерті (під час нацистської окупації вбито близько 195 000 євреїв або 95% єврейського населення Литви).

Не знаючи ні литовської мови, ні російської, мати Юліани, потрапивши до місця, де збирали депортованих, розгубилася. Втім у цій безнадійній ситуації доля послала їй кілька добрих людей, які допомагали їй спілкуватися з росіянами, стали вірними друзями і ділили великі проблеми й маленькі радості життя на далекому засланні.

Людей заштовхали у вагони для худоби і тримали там кілька днів, поки зібрали депортованих з усіх округів. Групу з Каунаса відправили 3 травня 1945 року. Але замість Комі, їх відвезли до Таджикистану. В останню хвилину вирішили використати працюючих німців для «побудови комунізму» не на Крайній Півночі, а в Середній Азії.

Важкий і виснажливий переїзд тривав цілий місяць. У замкненому просторі було тісно й спекотно, людям бракувало води. По дорозі на заслання, 10 травня, Юліані виповнилося сім років. Коли група прибула до Сталінабада (нині Душанбе), столиці Таджикистану, на них чекала довга валка ванта-

живок. Депортованих повезли через гірський перевал до селища Уяли в долині річки Вахш. Ця долина на кордоні з Афганістаном була відома тим, що тут вирощували бавовну, яку також називали «білим золотом». Клімат тут жаркий і вологий, і особливо підходить для вирощування єгипетської бавовни. Цей тип бавовни має довгі тонкі волокнини і досягає в різний час, тому його збирали руками, без використання машин. У долині бракувало робочої сили, тому сюди привезли депортованих з Литви, а пізніше – етнічних німців з України. Радянська система мала депортованих за дешеву робочу силу.

Коли привезли депортованих з Литви, керівники з сусідніх колгоспів, «купці», як Юліана називала їх, прийшли вибирати робітників. Це нагадувало їй про невільничий ринок стародавніх і колоніальних часів, описаний у підручниках. Спочатку відібрали й забрали з собою найсильніших, а сім'ям з маленькими дітьми та літніми батьками довелося довго чекати своєї черги. Одяг і вигляд Юліаниної матері виказували горючість, що не звикла до важкої фізичної праці. То ж Юліана з матір'ю потрапили до колгоспного розпорядника, що приїхав останнім і не мав вибору.

Депортованих поселили в маленьких будиночках без вікон з соломи та глини, що називалися кибитками. Працювати на бавовняних полях під сонцем, коли температура сягала 50 градусів, було надзвичайно важко. Втім у депортованих з Литви не було вибору. За «прогули» (невихід на роботу) їх могли кинути до в'язниці, їхнє здоров'я і навіть життя важили мало. Спека і хвороби вбивали депортованих одне за одним. Вони потерпали від малярії, лихоманки, дизентерії та інших важких хвороб. Вони голодували і змушені були їсти черепах і шкірку кавунів, щоб не померти від голоду. Близько 300 депортованих не витримали жорстких умов і померли першої ж зими на засланні 1945–1946 рр.

Юліана з матір'ю на засланні в Таджикистані, 1952 рік.
СІМЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ЮЛІАНИ ЗАРХІ

ПОЩАСТИЛО

Юліана з матір'ю могли зазнати тієї ж долі. *«Ця висока жінка з дитиною помре перша»*, – говорили люди. Праця в полі на бавовні була заважка для Грети Зархі; їй бракувало фізичних сил для роботи з великою мотикою. Втім хоч у чомусь їм пощастило. Одне підприємство шукало кравців зі своїми швацькими машинками, а Юліанина мати привезла з собою швацьку машинку. Нею її наго-

родили, коли вона працювала в Дюссельдорфі за участь в організації рекламної кампанії. І хоч вона не надто добре шила, та звернулася на це підприємство по роботу. Отак вона залишила колгосп і переїхала до Куйбишевська.

Коли стало очевидно, що швачка з неї погана, а її швацька машинка краще придатна для вишивання, ніж для пошиття тілогрійок, Герті Зархі довелося робити інші роботи: стерегти баштани від шакалів, прясти бавовну, плести солом'яні килимки. Вона робила все, що могла, щоб залишитися в Куйбишевську і не повертатися в колгосп на бавовняні поля. Коли їм бракувало їжі, вона вимінювала або продавала свої прикраси чи інші цінні речі.

Спочатку місцеві мешканці ставилися до депортованих з недовірою, могли навіть пожбурити камінням, але це швидко минуло. Незабаром вони познайомилися і почалися спілкуватися. Сім'ї, депортовані з Литви, та переселені до Таджикистану німецькі сім'ї з Росії також підтримували хороші стосунки. Юліана так дружила з дітьми литовських і німецьких сусідів, що вони були як брати й сестри; ділили все.

У вересні Юліана почала вчитися в школі. Без знання російської мови їй було важко, бо вона не розуміла вчителя. До того ж дівчинка захворіла на кір. Хвороба була важка. Слабка дівчина в гарячці могла тільки лежати на підлозі їхньої халупи. Бракувало лікарів і належних методів лікування, Юліана мало не померла через слабе серце. Коли вона зрештою одужала, то замість школи ходила в дитячий садок. Трохи вивчила російську мову і наступної осені, коли їй виповнилося вісім років, знову пішла до школи. Для навчання часу було небагато. Щороку вся школа мусила збирати бавовну з вересня по грудень. Маленьких дітей ставили підбирати те, що проминули дорослі. Студентам також доводилося їхати в колгосп збирати бавовну. Найважливішим було виконувати призначені норми.

Коли Юліана хворіла, її мати Гертта познайомилася з лікаркою німецького походження. Її також депортували, з України. Нова знайома допомогла Гертті влаштуватися на роботу в поліклініку. Спочатку Гертта шарувала підлогу. Пізніше, навчившись трохи російської, вона працювала в реєстратурі та, через брак медичних робітників, також робила уколи хворим. Згодом вона дістала роботу медсестри в лікарні, у відділі інфекційних хвороб. Отак, працюючи на кількох роботах, вона заробляла на життя для себе й дочки. Важка робота, спекотний

Юліана (друга справа) з іншими студентами в Сталінабаді, Таджикистан, 1950-і роки.

СІМЕЙНА КОЛЕКЦІЯ ЮЛІАНИ ЗАРХІ

клімат і болісні переживання передчасно зістарили цю гарну, елегантну жінку, її обличчя вкрили глибокі зморшки.

Після смерті Сталіна 1953 року умови життя на засланні полегшилися. Досі депортовані мусили щомісяця відзначатися в комендатурі НКВД і не могли переїжджати чи залишати місце поселення без спеціального дозволу. Втім, навіть по смерті Сталіна, їм не можна було повертатися до Литви. Для Юліани та її матері заслання тривало аж до 1961 року.

Після закінчення школи Юліана мріяла вчитися на лікаря. На жаль, тоді діяли спеціальні квоти щодо вивчення медицини, як депортовану, її не допустили. Втім, на щастя, вона вільно говорила німецькою і вступила до Сталінабадського педагогічного інституту на німецьку філологію.

ЮЛІАНА ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДО ЛИТВИ

1962 року Юліана закінчила навчання і, діставши звільнення з заслання, вирішила відвідати друзів у Литві, сім'ю Гелени Чапські-Гольцман у Каунасі. У роки війни Юліана з матір'ю дуже зблизилися з цією сім'єю. Художниця Гелена Чапські-Гольцман також була німкеня, а її чоловік Макс Гольцман – єврей. Під час окупації Макса та його старшу дочку Марію вбили. Гелена сама допомогла врятувати багато євреїв, і дуже зблизилася з Гертою Зархі, яка мала таку ж долю. Гелена з дочкою Маргарет допомагали Герті навіть у депортації (насправді 1945 року Гелену з дочкою, як німців, також мали депортувати, але в останню хвилину люди, яких вона рятувала під час нацистської окупації, спромоглися добути для них дозвіл залишитися в Литві). Гелена щиро зраділа намірам Юліани приїхати й відвідати її. Коли Юліана повернулася до Литви, Гелена допомогла їй знайти роботу і почати тут нове життя.

1963 року мати Юліани також повернулася до Каунаса після 18 років вигнання в Таджикистані. Насправді Герта відчайдушно хотіла повернутися на батьківщину, до Німеччини, але подане нею прохання відхилили; їй цього радянська влада не дозволила зробити. Біль за втраченою батьківщиною не відпустив її до самої смерті в 1991 році.

Після смерті матері Юліана лишилася сама, єдина, хто вижив, з колись великої, щиросердечної та діяльної сім'ї Зархі.

З ДОПОМОГОЮ ЛИТОВСЬКОГО ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ ГЕНОЦИДУ Й РУХУ ОПОРУ

ПОЛЬЩА

Польську державність відновлено після Другої світової війни. Польща завдала поразки Радянському Союзові у війні 1919–1920 рр. і підписала угоди про ненапад з Радянським Союзом і Німеччиною в 1930-х роках.

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Відповідно до таємного протоколу до Пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року, Польщу розділи між собою Німеччина та Радянський Союз. Обидві країни напали на неї у вересні 1939 року. У червні 1941 року, після того як почалася війна між Німеччиною та Радянським Союзом, усю довоєнну територію Польщі захопили німці. Під час війни загинули близько шести мільйонів польських громадян, серед них три мільйони євреїв. Понад 20 000 польських офіцерів і цивільних службовців, яких совети полонили 1939 року, стратили під час кривавої розправи в Катині 1940 року. Нацисти створили на колишній території Польщі найбільші табори смерті, насамперед для євреїв. Навесні 1943 року німці придушили повстання у Варшавському гетто. Польський рух опору почав діяти одразу після окупації. Найвидатнішим виступом Польської підпільної держави та Армії Крайової було Варшавське повстання в серпні 1944 року.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

Польський уряд у вигнанні з 1940 року базувався в Лондоні. Після звільнення східної частини Польщі Червоною армією совети відмовилися визнавати польський уряд і в липні 1944 року призначили прорадянський. Протягом 1944–1947 рр., за підтримки Радянського Союзу, влада в Польщі перейшла до рук комуністів внаслідок масового терору, виборчих махінацій і пропаганди. Встановився режим радянського типу, і почалися політичні репресії, особливо проти членів Армії Крайової. Важливі акції протесту проти комуністичної влади відбулися 1970 року в Гданську та 1980 року, зі створенням профспілкового руху «Солідарність». На певний час антикомуністичний рух був придушений через впровадження воєнного стану 1981 року. З 1989 року Польща перетворилася на демократичну державу.

ВІТОЛЬД ПІЛЕЦЬКИЙ народився 13 травня 1901 року на півночі Росії в місті Олонці у польській родині, що походила з Новогрудського повіту. 1910 року Вітольд переїхав із сім'єю до Вільнюса, в Литву, де навчався в ремісничому училищі та 1913 року вступив до підпільної скаутської організації.

Під час Першої світової війни він був «солдатом-студентом», чергуючи періоди навчання та участь у бойових діях. Брав участь у польсько-радянській війні 1919–1920 рр. 1931 року одружився з Марією, і в них народилися син і дочка. Як кавалерійський офіцер, він бився з німцями в Другій світовій війні, а потім пішов у підпілля. 1940 року добровільно згодився проникнути в концентраційний табір «Аушвіц», щоб збирати інформацію та організувати там польський рух опору. Він успішно виконав завдання і втік з табору 1943 року. Був один з провідників Варшавського повстання, ув'язнений німцями, потім звільнений американцями. Польська комуністична таємна поліція заарештувала його 1947 року і звинуватила в шпигунстві. Його засудили до смерті та стратили 1948 року.

ЗІБРАННЯ ІНСТИТУТУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Вітольд Пілецький

Доброволець в «Аушвіц»

Яцек Павлович

Непохитний солдат, «проклятий солдат», солдат «втраченої Республіки Польщі», останній кавалерист Республіки Польщі, доброволець в «Аушвіц» і один з шести найсміливіших учасників європейського руху опору під час Другої світової війни – Вітольд Пілецький.

Це символ тієї Польщі, яку безповоротно майже в усіх царинах зруйнували окупанти: Радянський Союз і нацистська Німеччина. Він належав до покоління, головним прагненням якого було відновлення незалежності Польщі та яке працювало заради майбутньої її величі. Це покоління виросло на безперервній традиції національних повстань і було сформоване гаслом: «БОГ – ЧЕСТЬ – ВІТЧИЗНА».

СІМЕЙНА ІСТОРІЯ ТА ДИТЯЧІ РОКИ

Вітольд Пілецький народився 13 травня 1901 року на півночі Росії в місті Олонці у польській родині, що походила з Новогрудського повіту¹. Караючи Вітольдового діда (Йозефа Пілецького) за участь у січневому повстанні 1863 року, царська влада конфіскувала майже всі земельні володіння сім'ї. Як наслідок, Пілецькі розсіялися по Російській імперії у спробах заробити собі на життя. Вітольдів батько, Юліан, випускник Петербурзького лісового інституту, погодився обійняти посаду лісничого в Карелії, на півночі Росії. Він переїхав до Олонця, де зустрів Людвіку Осічимську та одружився з нею. В сім'ї Пілецьких було п'ятеро дітей. Щоб уникнути русифікації дітей, 1910 року Пілецькі вирішили перебратися до Вільнюса². На жаль, з фінансових причин Юліан Пілецький змушений був залишитися в Олонці та продовжувати працювати на посаді старшого інспектора Державного управління лісового господарства. Людвіка з дітьми поїхала до Вільнюса без нього. У Вільнюсі Вітольд пішов до ремісничого училища, де 1913 року вступив до підпільної скаутської організації.

¹ Тепер – Білорусь. – Прим. до англ. вид.

² На той момент – польське місто, тепер – столиця Литви. – Прим. до англ. вид.

СОЛДАТ-СТУДЕНТ І ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА

Того дня 1914 року, коли почалася Перша світова війна, Пілецькі відпочивали в курортному місті Друскінінкаї. Через те що Вільнюсові загрожувала німецька армія, Людвіка не могла дістатися до чоловіка, який досі був в Олонці. Натомість вона поїхала до матері, що жила в Гаврилковому Могильовській губернії³. Діти продовжили навчання в школах міста Орла, де Вітольд заснував перший скаутський загін.

Попри війну, сім'я вела мирне життя до початку 1918 року, коли більшовицька революція почалася в Могильовській губернії. Селяни, напучувані більшовицькими агітаторами, почали нищити маєтки і вбивати землевласників. Боячись за життя дітей, Людвіка Пілецька повертається з ними до Вільнюса, де затримується на кілька тижнів. Залишившись без грошей, вона їде в зубожілий масток Сукурше поблизу Ліди, що належить її свекрусі, Флавії Пілецькій. Це єдиний сімейний масток, який не конфіскувала царська влада, бо він був записаний на ім'я Домейко – дівоче прізвище Вітольдової бабці.

Восени 1918 року Вітольд Пілецький повертається до Вільнюса, окупованого німцями. Він починає навчання в середній школі імені Йоахіма Лелевеля та вступає до підпільної Польської військової організації (Polska Organizacja Wojskowa, POW). Але він не збирався продовжувати навчання. Тоді як поляки в центрі країни святкували щойно відвойовану незалежність, їхні співвітчизники на східному кордоні продовжували збройну боротьбу за свободу. 20 грудня 1918 року Вітольд перериває навчання і разом з групою скаутів записується до Вільнюських загонів самооборони, організованих генералом Владиславом Вейтком. Вони захопили місто в новорічну ніч 1918 року. Він боровся проти комуністичних диверсантів, потім захищав Вільнюс від наступу більшовицької армії. Досвідчений скаут та інструктор скаутів, він командував обороною барикади на Воротах Зорі.

На жаль, у ніч з 5 на 6 січня 1919 року Вільнюські загони самооборони змушені були відступити з міста. Та Вітольд Пілецький не склав зброї, а приєднався до Вільнюського кавалерійського загону самооборони під командуванням братів Владислава та Єржі (відомого як «Лупашка») Дамбовських. У цьому загоні він воював до осені 1919 року. Учасник майже всіх головних боїв загону по черзі з німцями, білорусами, українцями та більшовиками, Вітольд, поміж інших, брав також участь у захопленні Бреста, Ліди, Барановичів та Мінська.

Студент-солдат, Вітольд Пілецький демобілізувався 1 жовтня 1919 року і повернувся до Вільнюса, де продовжив навчання в середній школі Йоахіма Лелевеля. Він також відновив свою скаутську діяльність і створив 8-у Вільнюську скаутську команду, членами якої стали переважно молоді демобілізовані солдати.

³ Тепер – Білорусь. – Прим. до англ. вид.

Та й цього разу він повчився недовго. Під загрозою нової більшовицької навали зі сходу, Вітольд Пілецький вступає до армії в липні 1920 року. Цього разу його призначили до Першої Вільнюської роти бойскаутів 201-го піхотного полку і послали захищати Гродно.

Через наступ більшовицької армії він зі своїм підрозділом відійшов до Варшави, де випадково зустрів свого колишнього командира Лупашку. Цей легендарний «нападник» з братом формували 211-й добровольчий Німанський уланський полк, до якого Вітольд вступив 12 серпня 1920 року. Улан третього взводу другого ескадрону він воював, зокрема, в Плоцьку, Млаві, Хожеле, Друскінін-каї, Столбцях та Койданові, де його застало закінчення польсько-радянської війни.

Мешканець Вільнюса, він у жовтні 1920 року брав зі своїм полком участь у Вільнюській кампанії генерала Люціяна Желіговського з метою повернути Польщі території, що їх більшовики передали Литві в серпні 1920 року.

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ, БІЛЬШОВИКИ – КПРС

● Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС) була радикальна ліва політична партія, що витворилася на початку XX століття у царській Росії внаслідок поступового розколу соціал-демократичної партії. Радикали, згуртовані довкола Володимира Ілліча Леніна (справжнє прізвище Ульянов), організаційно відокремилися на партійному конгресі в Празі 1912 року, де вони ухвалили назву Соціал-демократична робітничка партія (більшовиків). Протягом дальших десятиліть назва партії кілька разів змінювалася. Основоволожні принципи її програми містять диктатуру пролетаріату, революційний терор, соціальну демагогію та боротьбу з релігією. Структура партії була військовою. Комуністи традиційно відкидали не тільки царський режим, а й модель ліберальної парламентської демократії. У листопаді 1917 року більшовики скористалися зі слабкості російського уряду після падіння царизму та почали у Санкт-Петербурзі⁴ жорстоку революцію. У січні 1918 року вони розпустили Установчі збори, де вони не мали більшості⁵. Вигравши громадянську війну та відбивши іноземну інтервенцію, вони поступово поширили свою владу на решту царської імперії. Після смерті Леніна в 1924 році партію очолив Йосип Віссаріонович Сталін (справжнє прізвище Джугашвілі). Його ім'я стало синонімом тоталітарного режиму та масового терору. Після відставки Микити Сергійовича Хрущова в 1964 році КПРС очолив Леонід Ілліч Брежнев. У період його врядування радянський вплив у світі сягнув максимуму. Водночас режим потерпав від глибокої економічної кризи. Попри це, членство в більшовицькій партії постійно зростало з роками; 1917 року вона мала 40 000 членів, наприкінці 1930-х років – близько 1,5 мільйона, і сягнуло вершини, 19 мільйонів членів, на початку 1990-х років. 1985 року очолив КПРС Михайло Сергійович Горбачов. Він спробував розв'язати нагальні проблеми з допомогою реформ. Несподіваним їх результатом став розпад радянського блоку, а, зрештою, і самого Радянського Союзу. Після спроби державного перевороту влітку 1991 року з боку деяких провідників партії, КПРС заборонили. Одна з її чинних наступниць – Комуністична партія Російської Федерації.

⁴ На той час – Петрограді. – Прим. наук. ред. укр. вид.

⁵ До складу Установчих зборів увійшло 715 депутатів, понад половину становили есери.

Після завершення кампанії, в січні 1921 року, першокласний улан Вітольд Пілецький звільнився з армії, щоб продовжити навчання і знову відновив свою скаутську діяльність.

У лютому 1921 року Вітольд вступив до Союзу державної безпеки (Związek Bezpieczeństwa Kraju, ZBK), де пройшов навчальний курс унтер-офіцерів і став комендантом-інструктором відділу Союзу в Нове Швечани (лит. Švenčionėliai). У травні цього ж року він склав випускні іспити за старшу школу екзаменаційній комісії для колишніх солдат у Вільнюсі. На цей час він вільно говорив трьома іноземними мовами: французькою, німецькою та російською.

Вітольд почав учитися в Університеті Стефана Баторія, у Школі образотворчих мистецтв. На жаль, брак грошей, серйозна хвороба батька, звільненого з більшовицької тюрми та заборгованість маєтку Сукурше (де жили його батьки й молодші брати й сестри) через війну та нечесних орендарів змусили його перервати навчання і шукати заробітку.

Спочатку він працював секретарем Союзу фермерських асоціацій Вільнюського воєводства, потім – секретарем карного судді другого судового округу Вільнюса. Водночас почав заочне навчання на сільськогосподарському факультеті Познанського університету.

ПОЧАСТИ ЦИВІЛЬНИЙ ПЕРІОД

Увесь цей час він робив спроби повернути до життя садибу Сукурше. Він перебрався до занепалого сімейного маєтку і почав його модернізацію. Зосередився на насінні конюшини та молочній продукції. Але Вітольдові не вистачало армії. 1926 року його підвищили до молодшого лейтенанта запасу. Майже щороку він проходив військовий вишкіл у 26-му уланському полку, а з 1931 року – в Центрі кавалерійського вишколу в Ґрудзьондзі.

Наприкінці 1929 – на початку 1930 року він зустрів свою майбутню дружину, Марію Островську, молоду вчительку початкової школи в селі Крупа. Вони одружилися 7 квітня 1931 року і переїхали до Сукурше, де 1932 року народився їхній син Анджей, а через рік – дочка Зофія.

Він не тільки працював у своєму маєтку, а й ставав дедалі соціально активнішим. Очолював добровільну пожежну дружину і молочарню. Створив також асоціацію фермерів з місцевими мешканцями і надавав допомогу тим, хто потребував її. У квітні 1932 року Вітольд організував верховий військовий вишкіл «Krakus»⁶ в Лідському повіті, який підпорядкували 19-й дивізії піхотних військ польської армії. 1937 року його нагороджено Срібним хрестом за заслуги за його соціальну роботу. Попри велику кількість справ, він ще знаходив час писати вірші та малювати. Дві його художні роботи збереглися в парафіяльній церкві в Крупі.

⁶ Krakusi (кракузи) – верховий військовий вишкіл для студентів старшої школи у довоєнній Польщі. – Прим. до англ. вид.

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

У середині 1939 року в Польщі оголосили мобілізацію на випадок війни з Німеччиною. 26 серпня 1939 року почалася мобілізація 19-ї піхотної дивізії. Молодший лейтенант запасу Вітольд Пілецький організував мобілізаційний пункт у селі Крупа одразу ж, щойно почув новину, і незабаром разом зі своїми підлеглими приєднався до підрозділу.

19-а піхотна дивізія армії «Пруси» дісталася місця збору поблизу Пйотркува 4 вересня 1939 року і почала готуватися до оборони. На другий день під тиском 16-го німецького танкового корпусу польські частини були змушені відступити до Томашова Мазовецького. Внаслідок жорстокого бою під Вольбузем німці знищили ескадрон лідських уланів під командуванням молодшого лейтенанта Пілецького. Розпорошені солдати разом з Пілецьким перетнули річку Віслу і приєдналися до 41-ї піхотної дивізії, що відновлювалася коло Влодава. У цей час Вітольда призначено заступником командувача дивізійної кінноти майора Яна Влодаркевича. 22 вересня 1939 року внаслідок важкого бою дивізію розбито. Та Вітольд Пілецький не складає зброю. Зі своїми уланами вони продовжують битися в партизанській частині до 17 жовтня 1939 року.

Поки Пілецький бився з німецькою армією, його сім'я в Сукурше потрапила під радянську окупацію. Щоб уникнути арешту НКВД, його дружина з дітьми переховувалися. Марія спромоглася перетнути радянсько-німецький кордон і в квітні 1940 року дісталася своїх батьків, які мешкали в Острів-Мазовецькій⁷, а в кінці місяця молодший лейтенант Вітольд Пілецький уперше з початку війни побачився з сім'єю.

Прибувши до Варшави, окупованої німцями, Пілецький відновив зв'язок з майором Яном Влодаркевичем, і вони почали створювати підпільну організацію, щоб продовжити боротьбу за незалежність. 9 листопада 1939 року на зустрічі в квартирі Елеонори Островської (своячки Пілецько-

**Марія Островська і Вітольд Пілецький
у день весілля, 7 квітня 1931 року**

ЗІБРАННЯ ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

⁷ Її рідне місто в Північно-Східній Польщі. – Прим. до англ. вид.

Пілецький з дружиною та дітьми,
Острів-Мазовецька, 1934 рік

ЗБІРАННЯ ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

го) ухвалено рішення про створення підпільної військової організації – Підпільної польської армії (Tajna Armia Polska, ТАР). Наступного дня її члени присягнули перед отцем Яном Жия.

У Варшаві Вітольд Пілецький переховувався під ім'ям Томаш Зерафінський. Зерафінський не вигадана особа, а лейтенант запасу, який брав участь в обороні Варшави. Важко поранений після капітуляції столиці, він не потрапив до полону, а переховувався на конспіративній квартирі. В грудні 1939 року Зерафінського перевели до іншої квартири, а документи він забув. Пілецький знайшов їх, коли переїхав туди за ним. Перекоаний, що їхній власник помер через важкі поранення, він просто поміняв фотографії в документах і почав їх використовувати.

ДОБРОВІЛЬНО В «АУШВІЦ»

Арешти солдат ТАР, дедалі більша кількість ув'язнених у німецькому концентраційному таборі «Аушвіц» та дедалі більше чуток про його погану репутацію змуси-

ли командування ТАР провести в таборі розвідувальну операцію.

Молодший лейтенант Вітольд Пілецький добровільно зголосився виконати це завдання за відомом головному коменданту Союзу збройної боротьби (Związek Walki Zbrojnej, ZWZ) генерала Стефана Ровецького (псевдо Грот). 19 вересня 1940 року, під час облави у варшавському районі Жолібож, Пілецький дав німцям заарештувати себе як Томаша Зерафінського.

Він прибув до концентраційного табору «Аушвіц» з транспортом з 1705 чоловік (так званий «другий варшавський транспорт») вночі 21 вересня 1940 року. Його табірний номер був 4859.

У перші ж моменти після вивантаження з вагонів він переконався, що цей табір був «пеклом на землі». З ув'язнених формували колони і гнали до табору. По дорозі їх штурхали і цькували собаками. Щоб залякати ув'язнених, одного з них застрелили по дорозі за начебто спробу втекти. Потім есесівці-охоронці розстріляли ще десятох в'язнів, разом звинувативши їх у цьому заколоті. На щастя, цієї жахливої ночі Вітольд Пілецький втратив тільки два зуби.

От що він писав у звіті після втечі: «Вони вибили мені перші два зуби, бо я тримав дощечку з табірним номером у руці, а не в зубах, як хотів того дня Vademeister⁸. Мене тицьнули в щелепу важким прутом. Два зуби випали. Було трохи крові».

У жовтні 1940 року Пілецький надіслав перше повідомлення з «Аушвіца» з описом умов у таборі. Через кілька тижнів повідомлення передали головному комендантові ZWZ, генералові Стефану Ровецькому (Гроту). Він розпорядився переслати послання до Лондона через «мертву поштову скриньку»⁹ «Анна» в Стокгольмі. Послання дісталось пункту призначення 18 березня 1941 року.

Тим часом Вітольд Пілецький уже створював у таборі Союз військової організації (Związek Organizacji Wojskowej, ZOW). Цілі він визначив так: «підтримувати дух ув'язнених, передаючи й поширюючи новини ззовні, по змозі, організувати додаткове харчування та одяг для в'язнів, передавати інформацію назовні та, на довершення всього цього, готувати нашу власну команду, щоб узяти табір під контроль, за потреби, коли є наказ, скинути сюди зброю чи парашутистів». Контакти, встановлені завдяки солдатам ТАР, яких заарештували раніше, і які перебували в «Аушвіці» довше, зокрема лікар Владислав Дерінг, незабаром дали результати. Першу так звану «п'ятірку» створено вже восени 1940 року, вона складалася майже винятково з воїнів ТАР. Уже за деякий час організація мала своїх людей у всіх Kommandos¹⁰ «Аушвіца» та «Аушвіца II-Біркенау». В середині 1942 року структура складалася з 600 в'язнів, понад 100 з яких присягнули Пілецькому.

Інформацію з табору поступово передавали верховному командуванню Армії Крайової у Варшаві.

На знак поваги до досягнень Вітольда Пілецького в «Аушвіці», 11 листопада 1941 року комендант¹¹ Армії Крайової Стефан Ровецький (Грот) підвищив його до звання лейтенанта.

Навесні 1943 року табірне гестапо почало арешти серед змовників. Тому вночі з 26 на 27 квітня 1943 року лейтенант Пілецький утік з табору разом з Яном Редзеєм (який перебував у таборі під несправжнім ім'ям Ян Ретко; табірний номер 5430) та Едвардом Чішельским (табірний номер 12969). Ось як він підсумував своє перебування в «Аушвіці» після втечі: «На виході я мав на кілька зубів менше, ніж на момент мого прибуття туди, а також поламану грудину, тож я заплатив дуже невелику ціну за перебування в тому санаторії».

⁸ Лазневий розпорядник. – Прим. до англ. вид.

⁹ Метод передавання предметів з використанням тайника. Це означає, що посланцеві не треба зустрічатися з адресатом. – Прим. до англ. вид.

¹⁰ Робочі підрозділи. – Прим. до англ. вид.

¹¹ Польська назва командувача. – Прим. до англ. вид.

Пілецький утік насамперед для того, щоб особисто доповісти верховному командуванню Армії Крайової про ситуацію в таборі та дістати його згоду на підготування військової операції для звільнення в'язнів.

Він дістався Варшави тільки 22 вересня 1943 року; певний час переховувався в Бохні та Новому Вісьнічі, де зустрів справжнього Томаша Зерафінського, який був тоді заступником місцевого та краківського командира Армії Крайової.

У столиці Пілецький зробився активним учасником підпілля під вигаданим ім'ям Роман Єзерський. Згодом він поїхав у Острув-Мазовецьку до дружини. З цього часу Вітольд зустрічався з нею доволі часто, але дітей бачив тільки кілька разів. Під час одних відвідин він сказав їм свій заповіт: «Любіть Батьківщину. Любіть святу віру і традиції свого народу. Ростіть, щоб стати людьми честі, завжди вірними найвищим цінностям, яким треба присвятити все життя».

Після втечі Вітольд Пілецький вельми цікавився подіями в «Аушвіці», але командування не схвалило його проект нападу на табір.

19 лютого 1944 року командувач Армії Крайової Тадеуш Коморовський (псевдо Бур) надав лейтенантові Вітольду Пілецькому звання ротмістра (еквівалентне капітанові)¹² з 11 листопада 1943 року за його героїчну діяльність в «Аушвіці».

ВАРШАВСЬКЕ ПОВСТАННЯ ТА РОБОТА НА ЗАХОДІ ДЛЯ ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ

Знаючи напевно, що після німців Польщу окупуєть совети, командування Армії Крайової почало створювати нову підпільну організацію під кодовою назвою «NIE» (Niepodległość – Незалежність). Ця організація кадрових військових мала продовжувати боротьбу за незалежність після того, як радянська армія захопить територію Польщі. Пілецькому (нове ім'я та кодове ім'я – Вітольд Смолінський та Т-IV, відповідно) також доручено долучитися до створення цієї організації, втім цю діяльність перервало Варшавське повстання.

Він бився у варшавському районі Воля поблизу вулиць Томарова, Панська, Медзіна і Желязна та площі Старинкевича. Місце, яке він захищав, стало відоме під назвою «Вітольдів редут»¹³, це один з партизанських редутів, який захищали найдовше, і який німці так і не захопили.

Після провалу повстання, 5 жовтня 1944 року, ротмістр Вітольд Пілецький з підрозділом солдатів «Хробири II» потрапили до табору «Ожарув», звідки їх перевезли до табору для військово-

¹² Це звання фактично стало частиною імені, його зазвичай називають «ротмістр Пілецький», часто скорочено «ртім». – Прим. до англ. вид.

¹³ «Вітольдів редут» звучить схоже на «Ордонів редут», прославлений Адамом Міцкевичем в однойменному вірші про героїчний опір. – Прим. до англ. вид.

полонених у Ламсдорфі (Ламбіновіче поруч з Ополе), а тоді в офіцерський табір (Офлаг) в Мурнау. Його номер військовополоненого був 101892.

Коли американська армія звільнила табір 28 квітня 1945 року, рtm Вітольд Пілецький якийсь час залишався там, готуючись до відправлення в 2-й польський корпус під командуванням генерала Владислава Андерса, що базувався в Італії. Він залишив Мурнау 9 липня 1945 року з групою офіцерів і вже за два дні став до служби.

У той час він перебував у Сан-Грегоріо, де зустрічався двічі з генералом Андерсом і один раз з генералом Тадеушем Пелчинським. Вітольд став розвідником 2-го відділу Другого польського корпусу і готувався до перекидання в Польщу. Його завданням було організувати шпигунську мережу, щоб збирати різну інформацію про ситуацію в країні.

22 жовтня 1945 року він вирушив до Польщі як Роман Єзерський. Добирався через Рим, Болонью, Бремен, Регенсбург та Прагу разом з Марією Шеляговською (псевдо Рися) і Болеславом Німеровським. До Варшави дістався 8 грудня 1945 року.

Поступово налагоджував контакти. Створив власну мережу співробітників та інформаторів, яких добрав з колишніх солдатів ТАР і підпільників з «Аушвіца». Вітольд діставав конфіденційну інформацію про операції НКВД і служби безпеки (Urząd Bezpieczeństwa, UB), посилення терору, діяльність незалежницького військового підпілля, сфальшовані вибори та економічну співпрацю Польщі та Радянського Союзу. Звіти надсилали до штабу Другого польського корпусу в Італію.

У червні 1946 року капітан Ядвіга Мержеєвська (Данута) передала йому наказ генерала Владислава Андерса негайно емігрувати на Захід, щоб уникнути арешту.

Це єдиний наказ, якого рtm Вітольд Пілецький не виконав.

Він не хотів залишати країну з двох причин. Не було нікого, хто міг би продовжити діяльність, яку він розпочав, і він не хотів залишати сім'ю.

Але зашморг довкола нього затягувався дедалі щільніше.

АРЕШТ

Співробітники UB заарештували Пілецького 8 травня 1947 року (або, можливо, 5 травня). Його одразу ж піддали жорстокому допитові під особистим наглядом полковника Йозефа Рожанського – начальника слідчого департаменту Міністерства громадської безпеки (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, MBP). В одній з перерв у слуханнях виснажений Пілецький прошепотів дружині: «Аушвіц – ніщо проти цього».

Одне зі звинувачень, висунутих Пілецькому: «В період з липня по 8 грудня 1945 року в Італії, а відтак і до дня арешту, 8 травня 1947 року, на польській території діяв на шкоду Польській

державі як місцевий агент іноземної розвідки, керований штабом Другого корпусу Андерса, і за вказівкою Андерса організував на території Польщі шпигунську мережу, завербувавши як інформаторів: Тадеуша Штурма де Штрема, Макарі Зірадського, Вітольда Ружицького, Станіслава Склодовського, Антоні Чайковського та інших; підтримував постійні особисті організаційні контакти з переліченими особами та керував їхньою діяльністю, передаючи їм інструкції та накази, на конспіративних квартирах у Варшаві збирав з допомогою політичної, військової та економічної розвідки ... інформацію та документи, що становили державну та військову таємницю. З листопада 1946 року до свого арешту 8 травня 1947 року в Варшаві працював разом з членами шпигунської мережі... – Тадеушем Плужанським, Лешеком Кучинським і Вацлавом Алхимовичем – над підготованням жорстоких убивств чиновників Міністерства громадської безпеки».

У своїх свідченнях у суді рtm Вітольд Пілецький заперечував звинувачення в шпигунстві, заявивши: «Я був не резидент, а польський офіцер. Я лише виконував накази до самого арешту. Я не усвідомлював, що винний у шпигунстві та прошу, Ваша честь, узяти це до уваги у вироку»¹⁴. Вирок оголосили 15 березня 1948 року. Ротмістра Вітольда Пілецького, Марію Шегаловську і Тадеуша Плужанського засудили на смерть; Макарі Зірадський дістав довічне ув'язнення, інші мали провести у в'язниці багато років.

Пілецький подав прохання про помилування комуністичному президентові Польщі Болеславу Беруту. «Я працював заради Польщі все своє життя... я ніколи не вважав себе шпигуном, бо діяв не в інтересах іноземної влади; я надсилав інформацію моему рідному польському підрозділу».

Інші засуджені на смерть та їхні захисники наслідували приклад Пілецького. Болеслав Берут замінив покарання Марії Шегаловській і Тадеушу Плужанському на довічне ув'язнення, але не помилював Вітольда Пілецького.

Присуд виконали 25 травня 1948 року в тюрмі на вулиці Раковецькій, 37 у Варшаві. Виконавцем був штаб-сержант Шметанський. Через багато років отець Ян Стенпінь, однокамерник Пілецького в Мокотувській в'язниці, описував останні моменти «добровольця в Аушвіці»: «Я ніколи не забуду цього видовища. Привели двох засуджених. Перший був Вітольд Пілецький. Рот у нього був зав'язаний білою пов'язкою. Двоє охоронців тягли його за руки. Його ноги ледь торкалися землі. Не знаю, чи він був у свідомості. Здавалося, він зовсім не відчував холоду».

Пам'ять про ротмістра Вітольда Пілецького не вмерла, попри всі зусилля комуністів, і його справи не забуті.

Після того як Польща відновила незалежність 1989 року, у багатьох містах і містечках у Польщі на честь цієї надзвичайної людини назвали школи, вулиці, житлові квартали і парки.

¹⁴ У польській юридичній практиці, де немає суду присяжних, вердикт і вирок ухвалює суддя чи судді. – Прим. до англ. вид.

Пам'ятні дошки про «добровольця в «Аушвіц»» можна побачити на стінах багатьох церков і храмів у Польщі. Місце, з якого Вітольд Пілецький 19 вересня 1940 року добровільно вирушив до «пекла на землі», також вшановано.

1 жовтня 1990 року рtm Вітольд Пілецький та інші засуджені були цілковито виправдані – ганебний і злочинний вирок 1948 року скасовано. В липні 2006 року президент Польщі Лех Качинський посмертно нагородив ротмістра Вітольда Пілецького орденом Білого Орла за його заслуги та відданість батьківщині, а 7 травня 2008 року польський сенат ухвалив рішення відновити в Польщі народну пам'ять про героїчного ротмістра Вітольда Пілецького.

З ДОПОМОГОЮ ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ, ПОЛЬЩА

ДАНУТА СЕДЗИК народилася 3 вересня 1928 року в селі Гущевіні в Північно-Східній Польщі. Мала дві сестри. Їхній батько, Вацлав, був лісничий. 1940 року його заарештували совети і депортували без права повернення додому. Після арешту Вацлава, сім'ю змусили залишити помешкання лісничого, де вони жили. Мати Данути, Євгенія, вступила до Армії Крайової, польського руху опору. Гестапо заарештувало і стратило її 1943 року. Данута, своєю чергою, теж вступила до Армії Крайової. Після вступу Червоної армії до Польщі, вона стала медсестрою в підрозділі антикомуністичного опору. Комуністична таємна поліція заарештувала її в червні 1946 року. На показовому процесі Седзик облудно звинуватили в тому, що вона вбивала службовців таємної поліції та віддавала іншим накази убивати. Дануту засудили на смерть і розстріляна команда вбила її, коли дівчині ще не виповнилося й 18 років.

ЗІБРАННЯ ІНСТИТУТУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Данута «Інка» Седзик

Юна сміливиця

Ґжегож Берендт, доктор наук

Німецька навала та незабаром за нею радянська змінили життя мільйонів громадян Другої Польської Республіки¹⁵. У свій вир війна затигла нове покоління молодих людей, що виростили у відродженій Польщі. Вони вчили в школі про війну, боротьбу і самопожертву заради країни та нації. Вони чули про це від своїх рідних і ветеранів боротьби за незалежність на сімейних зустрічах, численних патріотичних святах і в молодіжних та церковних організаціях. Але 1939 року і надалі їм довелося долати такі перешкоди, пережити такі драматичні події та стільки разів робити вибір, що важко й уявити. Десятки тисяч склали іспит, перед яким поставило їх життя.

Данута Седзик, дочка Вацлава та Євгенії, уродженої Тимінської, належала до покоління, вихованого в атмосфері ствердження незалежності та гордості за власну державу. Данута народилася 3 вересня 1928 року в селі Ґущевіні в Більськ-Підляському повіті Підляського воєводства. Її батько був лісничий. Його депортували за антицаристську діяльність, що він розпочав під час навчання в Санкт-Петербурзькому технологічному університеті¹⁶. Він повернувся до незалежної Польщі тільки 1926 року і невдовзі одружився з Євгенією. Наступного року народилася їхня перша дочка Веслава, а за нею Данута – 1928 року та Ірена – 1931. Вся сім'я жила в хаті лісничого в Ольховці поблизу Наревки. Завдяки старшим атмосфера в домі була сповнена патріотизму.

РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ

Після 17 вересня 1939 року батьківщина Седзиків потрапила під радянську окупацію, першим болісним досвідом якої стали більшовицькі репресії. Вацлава заарештували 10 лютого 1940 року і піддали жорстоким допитам. Потім була важка праця в золотій копальні. Після того як прем'єр-міністр Владислав Сікорський підписав 30 липня 1941 року угоду з радянським урядом (договір Майського – Сікорського), Вацлав Седзик вийшов на свободу разом з десятками тисяч польських гро-

¹⁵ Польща між Першою і Другою світовою війною. – Прим. до англ. вид.

¹⁶ На той час – Технологічний інститут імператора Миколи I. – Прим. наук. ред. укр. вид.

мадян, звільнених з таборів і тюрем. Він спромігся дістатися центру формування польської армії в СРСР. За кілька місяців Вацлав залишив цю «варварську землю» і відбув до Ірану з першим транспортом військ і цивільних. На жаль, за час депортації його здоров'я виснажилося, і він помер у Тергані в червні 1943 року. Сім'я довідалася про це тільки після війни.

Після арешту чоловіка Євгенія з дочками змушені були залишити будинок лісничого. У квітні 1940 року Євгенія поселилася в селищі Наревка і була там в червні 1941 року, коли німці напали на СРСР. Вона стала активним членом Армії Крайової (АК). На жаль, гестапо довідалося про це. Її заарештували 1943 року і піддали тортурам. Жінка захворіла на висипний тиф і потрапила до тюремного шпиталю. У вересні 1943 року Євгенію стратили в лісі поблизу Білостока, її посиротілими дочками опікувалися родичі.

У грудні 1943 року Веслава і Данута вступили до Армії Крайової. Десь через рік їх послали на курси медичних сестер. Вони стали активними членами підпільної мережі АК на чолі з лісничим Станіславом Волончєєм (псевдо Конус) з Наревки. У жовтні 1944 року Данута, якій було тільки 16 років, стала секретаркою в лісовій інспекції в Наревці. Минали місяці, сповнені роботою та підпільною діяльністю.

Німецьку армію вигнали з Польщі, та це не означало, що країна знову стала незалежною. Маючи на меті створення в Польщі підневільної держави з новим режимом, совети почали «ліквідувати» людей і середовища, які не приймали новий стан справ. Прибічники советів були комуністи, що належали до політичних і військових структур, підпорядкованих Москві до 1945 року. Вони мали стати ядром управлінців нової держави. Доволі швидко вони набрали тисячі кар'єристів, які вступили до керівної партії, Польської робітничої партії (Polska Partia Robotnicza, PPR). Розмах та сила терору проти антирадянських і незалежницьких кіл мали двоїстий ефект. З одного боку, після гекатомби Другої світової війни поляки виробили стратегію виживання під новим режимом: вони протидіяли йому насамперед через підтримку легальних опозиційних партій. З другого – тисячі солдат підпілля продовжували свою діяльність і підтримували бойову готовність. Вони не могли прийняти беззаконня та безкарність радянських військових, дислокованих у Польщі, та не визнавали влади маріонеткового комуністичного уряду. Здавалося, ще є шанс повернути незалежність.

5-у Вільнюську бригаду підпільної Армії Крайової (її часом називали «Бригада смерті») очолював довоєнний кадровий офіцер майор Зігмунт Шендзілаж (псевдо Лупашко). Вона боролася у Вільнюському краї проти німців, литовських націоналістів, а потім – проти советів. У липні 1944 року командир вирішив перекинути сили, що тут залишалися, на територію Польщі в нових кордонах. Наприкінці літа підрозділ дістався Підляшшя. Тут воювали й інші частини незламних солдатів.

«ІНКА»

Данута Седзик приєдналася до бригади за драматичних обставин у травні 1945 року. Управління безпеки заарештувало всіх співробітників лісової інспекції в Наревці за підозрою у співпраці з незалежницьким підпіллям. Під час перевезення до Білостока, біля Гайновки, конвой атакували солдати чати під командуванням «Конуса». Наймолодша з сестер Седзиків, Ірена, стала свідком цієї події. Дануті було нічого втрачати, і вона пристала до 5-ї Вільнюської бригади АК. Вона стала медсестрою в ескадроні під командуванням лейтенанта Маріана Плучинського (псевдо Мщислав). Її підпільний псевдонім «Інка» був натяком на ім'я близького друга.

Через кілька місяців майор Шендзілаж віддав частині наказ розійтись. Останнє зосередження всіх сил відбулося 7 вересня 1945 року в будинку лісничого Сточека в комуні Пошвятне. У лісі залишилася жменька солдатів. Інка була серед тих, кому треба було повертатися до легального життя. Вона пішла до старшої школи в Неросно в гміні Домброва-Б'ялостоцка. Відповідно до її попередніх документів, вона закінчила два роки старшої школи.

У серпні 1945 року Тимчасовий уряд національної єдності оголосив амністію, але Інка вирішила не відкривати комуністичній владі свої зв'язки з підпіллям. Боячись викриття з боку служби безпеки, вона згодом прийняла допомогу свого родича Стефана Обуховіча, лісничого, який знайшов їй роботу в лісовій інспекції Міломлин біля Оструди. Вона почала працювати в січні 1946 року. Свою особу дівчина підтвердила документом, виданим, мабуть, муніципальною радою Білостока. За цим документом вона була Данута Іна Залевська, народжена 3 вересня 1928 року в Волковиську. Там також зазначалося, що наприкінці війни вона була на примусових роботах у Пруссії, звідки повернулася 1945 року. Як бачимо, деякі дані Данути Седзик, зокрема її ім'я та дата народження, були справжні.

Інка недовго працювала в Міломліні, бо наприкінці лютого відновила зв'язки зі своїм з'єднанням, яке тим часом почало перекидати сили в Ольштинське воєводство. Виник план ініціювати партизанську діяльність у Гданському воєводстві. Це було важке завдання з огляду на те, що насе-

У Залізному ескадроні, літо 1946 року

ЗІБРАННЯ ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

лення та місцевість були незнайомі для членів підрозділу. Їм потрібна була допомога переселенців з північно-східного кордону, які почали селитися в Померанії навесні 1945 року. Підпілля також сподівалося використовувати морські порти як канали зв'язку з поляками на Заході, депортованими через свою незалежницьку позицію.

ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У перші повоєнні роки населення в містах Гданського воєводства суттєво змінилося. Німців депортували, а на їхнє місце приїхали поляки з інших регіонів післявоєнної Польщі, а також з територій Другої Польської Республіки, що увійшли до складу СРСР. Десятки тисяч людей розселилися в Гданській Померанії, Західній Померанії, у Вармії та Мазурії. Це була зручна нагода для людей, що хотіли залишити місця, де їх знали. Тому члени незалежницького підпілля могли переїхати до Гданська, Сопота, іншого повітового міста чи містечка. Дехто поклав край підпільній діяльності та намагався жити, як прості громадяни, інші продовжили боротьбу. Члени 5-ї Вільнюської бригади АК прибули до Померанії 1945 року. Вони створили мережу контактних пунктів, що мали слугувати опорними пунктами підрозділу.

У селах Гданської Померанії зміни населення були не такі радикальні, як у містах. Німців звідси також депортували, але більшість населення становили поляки. Армія Крайова була у важкому становищі, бо не мала в цій місцевості масової підтримки. Найбільшою антинімецькою підпільною організацією в Гданському регіоні була підпільна військова організація «Померанський гриф». Організаційна структура її була доволі щільна і в 1942–1945 рр. Вона мала також озброєні групи в лісах. У березні 1945 року організація згорнула свою діяльність, бо командири вирішили, що подальша боротьба неможлива. Один з них закликав солдатів взятися до відбудови країни.

Парадоксально, але поведінка солдатів Червоної армії, НКВД, представників варшавського уряду та, особливо, співробітників служби безпеки й активістів Польської народної партії допомогла тим, хто хотів боротися з советами та комуністичним режимом у Померанії. Солдати Червоної армії поводитися наче переможці на завойованій території. Вони чинили злочини проти цивільного населення не тільки під час фронтових операцій, а й через багато місяців потому. І злочини зачіпали не тільки німецьку меншину, а й місцеву польську більшість.

Згвалтування, пограбування і навіть убивства були звичною справою. Деякі представники нового режиму, що погано уявляли собі реальне життя за німецької окупації на долучених до Райху територіях, поводитися з поляками, які там жили і були внесені до списків фольксдойче, як до ненависних етнічних німців та зрадників, що допомагали окупантам. На початку встановлення нового режиму кашубів і мешканців Кочеві (місцеві слов'янські народності) часто називали німцями

чи корінними жителями в звітах служби безпеки. Відповідно, з ними поводитися як з такими, що не заслуговують на довіру. Службовці зловживали владою, і місцеві жителі не любили їх.

Першим етапом організації структур АК у Померанії в жовтні 1945 року була передислокація людей з Вільнюського регіону. За кілька тижнів солдати 5-ї Вільнюської бригади АК та їхній командир також прибули до Померанії. Коли солдати майора Шендзілажа прибули в Гданське воєводство, вони були там єдиним партизанським підрозділом. У ньому було тільки 40–60 боєготових партизан. Щоб продовжувати, їм треба було завоювати довіру місцевого населення та переконати його, що вони б'ються за незалежність Польщі. Інакше не мали б ні безпечних схованок, ні інформації, щоб боротися та уникати облав, які влаштовували польська й радянська служба безпеки. Та це було нелегко. Боячись провокацій, місцеве населення спочатку не довіряло чужинцям. Але за шість місяців діяльності ескадрону майора «Лупашки» в південних Кашубах, Кочевах і Повішле (в Гданському регіоні) він користувався постійною чи тимчасовою підтримкою близько 200 місцевих мешканців: селян, працівників лісового господарства та залізничників.

Інка повернулася до підрозділу на початку березня 1946 року. Її призначили до ескадрону під командуванням Здіслава Бадохи (псевдо Желязни), де вона стала медсестрою. Загін майора Лупашки діяв у Гданському воєводстві безстрашно. Бійці були дуже мобільні – з лютого 1946 року іноді реквізували армійські машини, щоб доїхали до місця, де планувалася акція проти служби безпеки чи НКВД. Солдати роззброювали відділки міліції та карали її службовців, яких знали як комуністичних посіпак, ворожих до місцевих мешканців. Інших міліціонерів не зачіпали. Надто завзятих членів Польської народної партії шмагали. Населення інформували про справжні цілі та природу радянської присутності в Польщі та про характер комуністичного режиму. Харчі та інші потрібні щодня речі діставали шляхом експропріації. Підлеглі Лупашки діяли відносно малими групами, зазвичай близько 20 осіб. Такі групи називалися ескадронами і їх очолювали молоді командири: Здіслав Бадоха (псевдо Желязни), Оль-

ФОЛЬКСДОЙЧЕ

● Після нападу на Польщу та окупації частини її території губернатор Вартеланду¹⁷ Артур Грайзер видав указ від 28 жовтня 1939 року, за яким місцеві члени німецької меншини могли звертатися по німецьке громадянство. Кандидатів на внесення до списків фольксдойче мали розділяти на чотири групи відповідно до походження, знання мов і членства в політичних організаціях. З огляду на це, їм надавали різні права та привілеї, зокрема різні раціони харчування. Аналогічний підхід застосували пізніше на інших окупованих територіях, насамперед в Україні та Франції.

INFO BOX

¹⁷ Вартеланд, Вартегау – провінція Третього Райху на території окупованої Західної Польщі, утворена 1939 р., з центром у м. Позені / Познані. – Прим. наук. ред. укр. вид.

герд Христа (псевдо Лешек) та Леон Смоленський (псевдо Зеус). Інші завдання виконувала група під командуванням Фелікса Селмановіча (псевдо Загоньчик).

Як член ескадрону Желязни, Данута «Інка» Седзик брала, наприклад, участь у нападі на потяг на станції Тлень у Свецькому повіті 4 травня 1946 року, після чого ескадрон передислокувався до Тухольського повіту. Найпоказовішу операцію провели 19 травня, коли ескадрон ліквідував сім міліційних відділків і два пости UB (комуністична таємна поліція) в Косьцежинському та Старогардському Гданських повітах. 23 травня ескадрон зчепився з міліційним загоном коло села Под'яздів у Косьцежинському повіті. Один міліціонер і один активіст UB були вбиті, три міліціонери поранені. Пізніше один з них звинуватив Седзик у тому, що вона стріляла в нього і забрала дещо з військового спорядження. Ще Данута з ескадроном брала участь у сутичці біля села Туліче в Штумському повіті. Желязни був поранений. Взявши гору над міліціонерами та службовцями UB, лейтенант Ольгерд Христа «Лешек» наказав партизанам стратити двох службовців UB. Пізніше цей випадок також додали до звинувачень проти «Інки». Одна з останніх акцій, в якій вона брала участь як медсестра ескадрону Желязни, була засідка 24 червня на залізничній станції Банк у Черському повіті. Партизани зупинили потяг Гдиня – Катовіце в пошуках советів. П'ятьох заарештували і застрелили. Інка дістала наказ наглядати за станційними службовцями, щоб вони не намагалися попередити міліцію чи UB. На початку травня Желязни розпорядився видати їй маузер калібру 6,35 мм.

Під час бойових операцій у Померанії з нею був хлопець, Генрик Войшинський (псевдо Мерседес) – один з небагатьох солдатів, який мав посвідчення водія. Його вміння ставали в пригоді, коли підрозділові доводилося міняти місце базування та діяльності.

Жінки-посланці, що передавали накази, необхідні для координації діяльності окремих ескадронів, відігравали ключову роль. Можна уявити, як важко було їм без знання Гданського регіону, бо родом були з інших районів Польщі. Вони вступали в контакт з кашубами, що розмовляли своєю мовою, та мешканцями Кочеві, які мали власний діалект. Місцеві мешканці безпомилково розпізнавали чужинців. Інка добре давала собі раду з цими щоденними проблемами. За наказом командирів вона діставалася вказаних людей і місць.

АРЕШТ І СУД

Останнім завданням Седзик була подорож до Мальборка та Ольштина за наказом заступника Желязни, лейтенанта Лешека (Желязни на той час уже помер). Медсестра мала дістати ліки, які були дуже потрібні бійцям. Вона вирушила до Гданська 13 лютого¹⁸. Там жили кілька людей, яких вона знала, зокрема її найближчі родичі: сестра Ірена і дядько Бруно Тимінський – студент Гданського технологічного університету. Інка зупинилася на квартирі сестер Миколаєвських у Гданську-Вжешч на вулиці Врублевського, 7. Сестри Миколаєвські були з Вільнюса.

Вечір та ніч з 19 на 20 липня минули в радісній атмосфері, з розмовами і співами. Але за домом спостерігали. Рано-вранці співробітники таємної поліції увійшли до квартири та заарештували Інку. Можливо, цього й не сталося б, коли б не зрада медсестри та посильної Регіни Жихлінської-Модрас. Коли її схопили, Регіна вирішила співпрацювати зі службою безпеки. Вона склала детальні свідчення про підрозділ і виказала багатьох людей.

Збереглася постанова на ув'язнення «Іни Залевської» в гданській тюрмі, що видав 20 липня прокурор, доктор юридичних наук капітан Адольф Бруницький. Документи від 31 липня вже містять справжнє ім'я Данути.

Слідчі з Воеводського управління громадської безпеки (Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, WUBP) у Гданську хотіли, щоб Седзик свідчила про діяльність загону під командуванням майора «Лупашки» та його прибічників. Їй погрожували, її катували і принижували.

Анджей Ставицький, гданський слідчий, підготував звинувачувальний акт через одинадцять днів після арешту. 31 липня він зажадав для дівчини смертної кари. Процес відбувався в регіональному військовому суді в Гданську. Головні обвинувачення: збройний напад на міліціонера Лонгіна Ратайшака під час сутички біля села Под'яздів та спонукання до вбивства співробітників служби безпеки під час операції в Туліче. Ще одним звинуваченням було нелегальне володіння вогнепальною зброєю.

2 серпня 1946 року Йозеф Бик (голова слідчого відділу WUBP у Гданську) надіслав листа окружному військовому прокуророві в Сопот. Він дуже промовистий щодо методів режиму в ті часи. Бик клопотав про пришвидшене судочинство: «Водночас я хочу поінформувати головного суддю, що слухання мають бути призначені на 3 серпня 1946 року, бо свідків викликали на цей день телефонними повідомленнями».

¹⁸ Певно, йдеться про 13 липня. – Прим. наук. ред. укр. вид.

Суддя прочитав звинувачувальний акт, підготовлений WUBP, уже в цей перший, і як виявилося, останній день слухань. В Інки не було можливості ознайомитися з документом заздалегідь. Вона не визнала себе винною в стрільбі в міліціонера та підбурюванні до вбивства службовців UB. Потім зачитали свідчення відсутніх свідків і вислухали присутніх. Майже всі вони свідчили проти неї. Вона не заперечувала участі в загоні та незаконне володіння вогнепальною зброєю впродовж кількох тижнів. Запитання адвоката говорять про те, що він намагався побудувати лінію захисту на твердженні, що його підзахисна вступила до підрозділу з примусу, не мала військового вишколу і не брала участі в військових операціях. Сама Седзик визнала участь тільки в одній військовій операції і те, що вартувала в телеграфній кімнаті на залізничній станції Банк.

Свідки обвинувачення склали свої свідчення, які потім були оголошені. Далі прокурор подав клопотання вважати провину доведеною і засудити обвинувачувану до смертної кари. Описаний процес тривав тільки дві години. О шостій вечора судді пішли на обговорення вердикту, який оголосили за півгодини. Він відповідав вимогам прокурора – Інку засудили на смертну кару, довічну втрату громадянських і почесних прав, і конфіскацію майна. Слухання закінчилися о 18:45. Короткого розслідування та одного судового засідання вистачило, щоб неповнолітню дівчину визнати винною в діях, лише одну з яких вона визнала. Слід зазначити, що Данута Седзик – єдина жінка, засуджена Гданським окружним військовим судом на смерть. Причини такої пекучої ненависті сталінських суддів-убивць залишилися невідомими.

Призначений судом адвокат звернувся до президента Національної державної ради Болеслава Берута з проханням про помилування. Адвокат зазначав, що засуджена – неповнолітня сирота, і що вона залишилася в загоні за наполяганням її нареченого. Засуджена не підписала прохання. Берут відмовив 19 серпня 1946 року. Данута чекала виконання вироку в СІЗО на вулиці Куркова, за провінційним обласним судом у Гданську.

Її родичам таємно передали від неї з СІЗО записку. Вона написала: «Мені сумно, що мушу померти. Скажіть бабусі, що я чинила правильно».

Страту призначили на 28 серпня 1946 року. Данута все ще була неповнолітня. Про її останні хвилини нам відомо зі свідчень отця Маріана Прусака, якого призначили до неї провести останні приготування. Седзик померла не сама. Разом з нею стратили ще одного непохитного солдата, Фелікса Селмановіча, псевдо Загоньчик. Він був довоєнний кадровий військовий, бився 1939 року за незалежність Польщі та служив у польському підпільному незалежницькому підрозділі весь період окупації.

Обох засуджених привели до підвалу похмурої тюрми. Присутніми були прокурор майор Віктор Сухоцький та лікар капітан Мечислав Рульковський. Кілька солдат під командою молодшого лейтенанта Францишека Савіцького готувалися розстріляти їх з кулеметів. Кілька службовців з UB

стояли за розстрільною командою і кидали на адресу засуджених образливі вигуки. У момент стра-ти незламні бійці вигукнули своїм катам: «Хай живе Польща!». Інка додала: «Хай живе Лупашка!». Пролунав наказ, за ним – постріли. Загончик та Інка померли не одразу. Командир розстрільної команди добив їх з пістолета.

Бійці майора «Лупашки» билися в Померанії до кінця листопада 1946 року, а потім розсіяли-ся Польщею. Дехто з них, зокрема й сам майор, потрапили до рук UB.

10 червня 1991 року 4-й кримінальний відділ обласного суду в Гданську ухвалив рішення стосовно вироку, виголошеного півстоліття тому. В незалежній Республіці Польщі суд визнав його нечинним, бо Данута Седзик боролася за свободу Польщі.

З ДОПОМОГОЮ ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ, ПОЛЬЩА

НІМЕЧЧИНА

Після поразки у Першій світовій війні Німеччина з 1929 року потерпала від світової економічної кризи, і ліві та праві радикальні політичні партії здобули на виборах широку підтримку.

НАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ

1933 року лідера німецької Націонал-соціалістичної робітничої партії (NSDAP) Адольфа Гітлера призначили канцлером. За кілька років нацисти впровадили військовий диктаторський режим.

1935 року в Німеччині ухвалили расистські закони, і почалося переслідування євреїв, яке згодом привело до Голокосту. Так звану «Вісь» Німеччина створила з Японією та Італією 1936 року. 1938 року Німеччина анексувала Австрію, а 1939 – захопила Чехословаччину. В серпні 1939 року підписано угоду з Радянським Союзом про розподіл «сфер впливу» в Східній Європі. У вересні 1939 року Німеччина напала на Польщу, і почалася Друга світова війна. 1941 року Гітлер напав на Радянський Союз, який разом з західними союзниками переміг нацистську Німеччину 1945 року.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ У СХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Після Другої світової війни Німеччину розділили на окупаційні зони між Радянським Союзом, США, Великою Британією та Францією. У радянській зоні соціал-демократи об'єдналися з комуністами

в Соціалістичну єдину партію Німеччини (SED), яка здобула половину голосів на виборах 1946 року, а на сфальшованих виборах 1949 року дістала більшість. 7 жовтня 1949 року постала тоталітарна Німецька Демократична Республіка. Робітниче повстання 1953 року придушила Радянська армія. Щоб запобігти втечам німців на Захід, 1961 року в розділеному Берліні збудували стіну. 1989 року відбувався їх масовий виїзд через Угорщину та посольство Федеративної Республіки Німеччини в Празі; наступні масштабні демонстрації призвели до падіння Берлінської стіни 9 листопада 1989 року. У березні 1990 року відбулися вільні вибори, і 3 жовтня 1990 року Східна Німеччина та Федеративна Республіка Німеччина об'єдналися.

МАРГАРИТА БЛАНК народилася 21 лютого 1901 року в Києві, який належав тоді до Російської імперії. Її батьки були балтійські німці. Мати – зубний лікар, а батько – інженер. Сім'я перебралася до Німеччини 1919 року, і Маргарита стала німецькою громадянкою 1924 року. Вона вивчала медицину і 1932 року здобула докторський ступінь на медичному факультеті Лейпцизького університету. Маргарита була відданим лікарем і завжди ставила пацієнтів на перше місце. 1944 року колега-медик доніс на неї за сумніви в «остаточній перемозі» Німеччини в Другій світовій війні. Її засудили на смерть за «підриг військової сили» і стратили 8 лютого 1945 року в Дрездені. Пізніше комуністичний режим створив з неї «борця з фашизмом», яким вона не була. Маргарита Бланк була незалежна людина і гуманіст.

САКСОНСЬКИЙ
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ,
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ЛЕЙПЦИГА

Марґарита Бланк

Портрет

Бірджит Зак, доктор наук

У дві хвилини по шостій вечора 8 лютого 1945 року лікаря Марґариту Бланк страчено на гільйотині в дворі будинку районного суду на Мюнхенській площі в Дрездені. Разом з нею загинули ще одинадцять чоловіків і жінок у цей останній день страт у цьому місті за диктатури націонал-соціалістів. Опісля, внаслідок бомбування Дрездена, гільйотина і приміщення суду на Мюнхенській площі були так сильно пошкоджені, що вбивча машина більше не могла функціонувати. З 1933 по 1945 рр. її жертвами на Мюнхенській площі стали понад 1300 осіб.

Хто така була Марґарита Бланк, і за що її вбили?

ЮНІСТЬ І НАВЧАННЯ

Марґарита Бланк народилася 21 лютого 1901 року в Києві, який належав тоді до Російської імперії, в сім'ї зубної лікарки та інженера. Батьки Марґарити були німці, нащадки іммігрантів, що розселилися на приморських балтійських територіях Російської імперії. Марґариту, як і старших дітей, виховували в протестантських традиціях середнього класу; прагнення досконалості та розвитку відігравали важливу роль у сім'ї.

У Києві Марґарита Бланк спочатку ходила до школи, а потім продовжила навчання у місцевій жіночій гімназії. Наприкінці Першої світової війни вона працювала перекладачем в установах німецької армії. Німецькі війська увійшли до Києва за Берестейським мирним договором з Росією 1918 року, щоб змусити російський уряд передати Україну німецькому Райхові. Після закінчення Першої світової війни німецькі війська залишили Київ. За наполяганням батьків Марґарита з сестрою Елеонорою залишили батьківщину разом з німецькими військами взимку 1918–1919 рр. Вибухнула нова громадянська війна між українцями, що прагнули незалежності, та росіянами. Сестри Бланк спочатку поїхали до Кольберга (Східна Померанія)¹; вони навчалися приватно і закінчили місцеву середню школу. Потім переїхали до Лейпцига. Перебратися до саксонського

¹ Нині місто Колобжег у Польщі, морський курорт неподалік німецького кордону. – Прим. до англ. вид.

міста торгового ярмарку вирішили, мабуть, тому, що там влаштувався працювати перекладачем їхній брат Герберт, юрист.

За фахом Маргарита Бланк пішла слідами матері та в травні 1921 року вступила на факультет медицини Лейпцизького університету. Брат допомагав їй фінансово. 23 липня 1923 року Маргарита склала проміжний іспит з медицини на «відмінно». Закінчивши десять семестрів навчання, вона склала державні іспити, знову з найвищими оцінками. Обов'язковий рік практики Маргарита відпрацювала в Лейпцизькій гінекологічній поліклініці. Через чотири роки після проміжного іспиту вона отримала ліцензію лікаря. Потім чотири місяці стажувалася в терапевтичному відділі університетської клініки в Лейпцигу. Далі – ще вісім місяців у хірургічному відділі. Потім Маргарита ще рік працювала в тій самій клініці як лікар-інтерн. Щоб підтримати себе й сестру, що теж училася, вона допомагала в кабінетах лікарів-практиків, які були нею дуже задоволені. Один з них написав 1928 року: «Вона дуже кваліфікована, надійна і дуже освічена в хірургії, акушерстві та терапії. Пацієнти завжди її дуже любили».

Наприкінці 1920-х років молода лікарка почала писати дисертацію під керівництвом Генрі Ернста Сіджеріста (1891–1957), який з 1925 року очолював Інститут медичної історії Лейпцизького університету. Зрештою, 1932 року Маргарита здобула докторський ступінь на медичному факультеті Лейпцизького університету. В дисертації вона переклала й коментувала розвідки з історії медицини голландського лікаря Германа Бургааве (1668–1738).

ВІДДАНИЙ ЛІКАР

Працюючи над докторською дисертацією, Маргарита Бланк влаштовує власну практику. Вона вже накопичила необхідний професійний досвід, який був передумовою відкриття терапевтичної практики. Восени 1928 року вона придбала ділянку землі за межами Лейпцига і збудувала там невеликий дерев'яний будинок. Наприкінці січня 1929 року Маргарита з сестрою переїхала до цього будинку в селі Панищі. У листопаді 1929 року селищна рада дала згоду на постійне проживання Маргарити Бланк, як першого офіційного лікаря громади. До того часу лікар з сусіднього Борсдорфа опікувався здоров'ям школярів у Панищі та надавав його мешканцям першу допомогу. Та все ж, щоб обладнати свій кабінет і заробити на життя, Маргарита мусила й далі працювати підмінним лікарем для інших. Приблизно в цей час її сестра залишила навчання і продовжила працювати секретаркою та доморядницею в кабінеті та вдома у Маргарити. З кінця 1929 року до сім'ї увійшов також доктор Зігфрід Берсінг, сходознавець, майбутній чоловік Елеонори Бланк. Він теж був з балтійських німців. Інші російські німці також входили до кола лівих інтелектуалів, друзів сестер.

Маргарита Бланк приділяла небагато часу дружнім і сімейним стосункам. Після того як Елеонора з Зігфрідом переїхали до Берліна наприкінці 1930-х років, вона жила самотньо. Робота завжди була для неї на першому місці.

Невдовзі після встановлення націонал-соціалістичної диктатури Маргарита на собі відчувала сувору процедуру нових правителів проти расово «інших». Нова постанова в квітні 1933 року вимагала від усіх натуралізованих лікарів довести своє «арійське» походження. У липні 1933 року Лейпцизька асоціація лікарів скасувала ліцензію Маргарити Бланк, бо вона не могла надати необхідних документів. Однак

восени того ж року внаслідок апеляції, що подала Маргарита, рішення відкликали. Визнали, що вона не могла надати докази свого арійського походження через те, що її сім'я була з російських німців, і що не було жодної ознаки неарійських коренів.

1938 року лікарка знову потрапила в поле зору режиму. Цього разу йшлося про її політичну позицію. Підставою стала скарга, яку Маргарита Бланк спрямувала до професійної організації, в Лейпцизький регіональний офіс Асоціації лікарів Німеччини. Вона писала: «У разі лиха, спроби самогубства та подібних трапунків у селі кличуть не мене, як місцевого лікаря, а інших лікарів, з інших місць». Це була незвична процедура. Зазвичай у таких випадках звертаються до місцевого лікаря. Спочатку Асоціація звернулася до мера Панища на захист Маргарити Бланк. Однак коли той висловив свої сумніви щодо лояльності лікарки до режиму, Асоціація також відсторонилася від неї. Вона б «мабуть, ліпше не здіймала стільки галасу через якихось кілька випадків». Мер доніс, що Маргарита Бланк не вітається по-нацистському і не відвідує партійних зібрань. На додачу до всього, її сестра мала в минулому контакти з комуністичною партією. Цей інцидент, вочевидь, не мав прямих політичних наслідків для лікарки, яка не належала ні до Німецької націонал-соціалістичної асоціації лікарів, ні до NSDAP. Але він показує, що тільки активна демонстрація лояльності до націонал-соціалістичного режиму давала змогу захистити свої справедливі професійні вимоги.

Маргарита Бланк (перша ліворуч), Елеонора Бланк і друг сестер, після 1930 року

САКСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ, ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЕЙПЦИГА

НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТИЧНА РОБІТНИЧА ПАРТІЯ НІМЕЧЧИНИ

● Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei – NSDAP) – радикальна права політична партія в Німеччині в 1920–1945 рр. Її фундаментальні принципи – крайній націоналізм, антисемітизм, соціальна демагогія, критика представницької демократії та відкидання марксизму. NSDAP користувалася з радикальних настроїв після Першої світової війни та важкої економічної ситуації. Партія будувалась як військова структура, на принципах лідерства. NSDAP виникла в лютому 1920 року внаслідок перейменування Німецької робітничої партії, створеної роком раніше в Мюнхені. В липні 1921 року Адольф Гітлер очолив партію, де швидко впровадив посаду лідера. Партія створила напіввійськові організації, штурмові загони – СА, і захисні загони – СС, які використовувала для залякування опонентів. 1923 року NSDAP вдалася до спроби державного перевороту в Мюнхені, який провалився, і партію розформували на два роки. Наприкінці 1920-х років, з початком економічної кризи, вона різко почала набирати вагу. На виборах 1930 року посіла друге місце. 1933 року Гітлера призначено канцлером, і NSDAP незабаром стала єдиною дозволеною законом партією. Вона мала тоталітарний характер. Наприкінці 1933 року кількість її членів сягнула 3,9 мільйона. Після Другої світової війни NSDAP заборонили і визнали злочинною організацією. Її очільників засудили на Нюрнберзькому процесі.

INFO BOX

АРЕШТ

Однак менше ніж за рік до кінця Другої світової війни, 14 липня 1944 року, лейпцизьке гестапо² заарештувало Маргариту Бланк як «шпигунку та агентку більшовиків». Санкцію на арешт уже видали та його відклали на день через те, що лікарка була потрібна для лікування пацієнтів з дифтерією.

Чому її заарештували? Лікар Вернер Бенне, мобілізований на Східний фронт як старший медичний адміністратор, доніс на неї гестапо, перебуваючи вдома у відпустці. Підставою для доносу стали проросійські та критичні до режиму висловлювання Маргарити його дружині Еріці, яка написала про це чоловікові в листі на фронт. Це сталося, коли Маргарита прийшла провідати хворих на коклюш дітей подружжя. Як пізніше свідчила в суді Маргарита, жінки торкнулися в розмові її російського походження. Еріка Бенне розпитувала її про країну та людей. Неможливо точно відтворити, що саме сказала Маргарита Бланк. Вочевидь, вона відверто висловила про своїх колишніх співвітчизників, як про миролюбних і патріотичних людей. На думку Маргарити, німці самі винні в тому, що накликали на себе бомбардування німецьких міст. Ба більше, вона провіщала наближення кінця нацистського режиму.

Вернер Бенне, який не полінувався у відпустці донести на Маргариту Бланк, розумів і приймав, що вона зазнає політичних переслідувань. Такі доноси на небажані вчинки людей з близького оточення дуже часто слугували підставою для початку розслідування.

² Тасмна політична поліція, Geheime Staatspolizei, скорочено гестапо – гестапо. – Прим. до англ. вид.

За націонал-соціалістичного режиму це було звичною справою і створювало клімат загальної недовіри. Чимало донощиків завдяки обмові влаштовували свої особисті справи. Вони керувалися заздрощами або помстою. Суспільний тиск також відігравав свою роль. Вернер Бенне, що майже або й зовсім не знав Маргариту Бланк, цілком можливо діяв з політичних переконань. Відданість нацистському режимові спонукала його до лихого вчинку. Можливо, він належав до тих вірних послідовників Гітлера, які відмовлялися визнати наближення кінця режиму і доносили на людей, що говорили правду про критичну для режиму ситуацію, бо не могли терпіти цієї «правди».

Після того як Вернер Бенне доніс на Маргариту Бланк у гестапо, лідер місцевого осередку NSDAP у Паниці почав дошукуватися далі. Лідерка місцевого відділку Націонал-соціалістичного союзу жінок Фріда Шнабель поінформувала його, що три пацієнтки Маргарити Бланк розповідали їй у 1940 та 1942 роках про приязні висловлювання лікарки на адресу Радянського Союзу та Британії. Ці три жінки пізніше свідчили проти Маргарити Бланк у народному суді (Volksgerichtshof) разом з Ерікою Бенне.

Після арешту Маргариту Бланк перевели з лейпцизької поліційної в'язниці до дізнавальної в'язниці на вулиці Мольтке. У цей час її першою турботою було організувати медичний нагляд для своїх пацієнтів і впорядкувати особисті справи. З в'язниці вона звернулася до асоціації лікарів з клопотанням продовжити її медичну практику. «Перевантажені колеги з сусідніх дільниць ніяк не могли постійно належно доглядати» її пацієнтів. Не почувавчи себе «винною за наслідки своєї відсутності», вона дуже просила їх, щоб «люди якнайменше потерпали» через це. Однак всупереч зверненню Маргарити Бланк, асоціація не клопотала про її звільнення з в'язниці, а натомість назовсім віддала її медичну практику іншому лікареві.

Те, що Маргарита Бланк зверталася з проханням поклопотати про звільнення з в'язниці, чітко свідчить, що вона не сподівалася смертної кари. У жовтні 1944 року її перевели з Лейпцига до дрезденської дізнавальної в'язниці на вулиці Георга Бера, бо суд над нею мав відбутися у сусідній будівлі.

Кабинет Маргарити Бланк, близько 1930 року
ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ЛЕЙПЦИГА

СУДОВЕ ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Маргарита Бланк, приблизно 1940 рік

МЕМОРИАЛЬНИЙ БУДИНОК
ДРУЗІВ ЛІКАРЯ МАРГАРИТИ БЛАНК У ПАНИЦІ

Юридичною підставою для карного переслідування Маргарити Бланк був надзвичайний указ від 17 серпня 1938 року про карне право у воєнний час. У ньому йшлося про злочинний «підрив військової сили». Відповідно до статті 5 цього указу, за якою звинуватили Маргариту Бланк, за «спробу публічно підірвати або паралізувати волю німецького народу або союзників до самоствердження з допомогою сили» належало карати на смерть. Характерні дуже розпливчасті формулювання. Вони давали змогу класифікувати як «підрив» широкий спектр різних висловлювань. На додачу, слово «публічно» тлумачили надзвичайно широко. В звинувачувальному висновку бути натяки на те, що «з огляду на її рівень освіти», вона мала припускати, що її слова передадуть третім особам, і це означало, що вона висловлювалася «публічно».

15 грудня 1944 року 6-й сенат народного суду, що засідав у приміщенні Дрезденського районного суду на Мюнхенській площі, засудив Маргариту Бланк до смертної кари і безповоротної втрати громадянських прав за «сер-

йозні підривні звернення» до «німецької жінки, чоловік якої перебуває на полі бою». Судді визнали, що Маргарита Бланк – «визнана фахова лікарка», яка «самовіддано допомагала людям під час терористичних нападів». Однак «отруйна зрада німецького народу в час його найважчої доленосної битви» звела нанівець «усі заслуги обвинувачуваної» і вимагала її «вилучення з німецького суспільства».

Націонал-соціалісти карали за вислови проти режиму як за кримінальні злочини ще й до ухвалення надзвичайного указу про карне право в умовах війни. Невдовзі після того, як Гітлер захопив владу, режим з допомогою так званого «указу про зраду» від березня 1933 року карав за «брехливі» заяви, які начебто завдавали шкоди Райхові або урядові. Будь-кого можна було притягти до суду просто за жарт або за поширення чуток.

З початком війни висловлення критичних поглядів почали частіше карати за новим указом як «підрив військової сили». На противагу «зраді», за них часто засуджували на страту. Найвища кара для Маргарити Бланк за критичні зауваження, висловлені сам-на-сам, не була винятком. Слова Маргарити прозвучали після поразки під Сталінградом 1943 року, коли перемога німецького Райху

у війні ставала дедалі менш імовірною. У цей час режим особливо зосередився на боротьбі з так званими «капітулянтами». Цей термін виник у Франції під час Першої світової війни. Він описує систематичне нав'ювання у власних рядах зневіри, відмови від боротьби і сумнівів у перемозі. Придушення критичних голосів мали розвіяти сумніви та непевність в «остаточній перемозі», що траплялися навіть серед переконаних націонал-соціалістів. Водночас, на тлі військових поразок, частіших бомбувань і втрати близьких, дедалі більше людей висловлювалися критично та песимістично.

З більшістю політичних доносів партія та гестапо розбиралися самостійно. Лише деякі скарги направляли до суду. Чому Маргарита Бланк потрапила до суду? Дві причини були, мабуть, вирішальні. Про Маргариту Бланк уже було відомо, що вона вороже налаштована проти режиму націонал-соціалістів. Це зафіксували наприкінці 1930-х років. Крім того, взяли до уваги її лікарський статус. Як лікарка, вона була одна з найосвіченіших людей в селі, до її думки дослухалися.

СМЕРТНА КАРА

Після оголошення вироку Маргариту Бланк помістили до камери смертників у жіночому крилі дрезденської в'язниці. Вона ділила її з учасницею чеського опору Анною Поллертовою (1899–1944). За спогадами Елеонори Берсінг, під час побачень Маргарита Бланк завжди побивалася через долю своєї однокамерниці, «якій неодмінно треба допомогти, і яку засудили зовсім без провини, тільки тому, що вона діяла з любові до батьківщини».

Засуджена на страту, Маргарита Бланк особливо болісно переживала неможливість лікувати, що було для неї першою потребою. На початку січня 1945 року вона сказала своїй колишній секретарці: «Коли я заходжу тут [у в'язниці] до лікарського кабінету, це проймає мене на мить. Ти зрозумієш».

Після вироку міністерство юстиції розпочало обов'язкову процедуру апеляції. Втім прохання про помилування від Елеонори Берсінг, а також від пацієнтів і сусідів були марні. 17 січня 1945 року райхміністр юстиції віддав наказ про «виконання вироку владою фюрера».

У день страти, 8 лютого 1945 року, Маргарита Бланк у прощальному листі подякувала братові за підтримку під час навчання. Своєю підтримкою він «допоміг їй мати повне, по-справжньому щасливе життя». Вона просила пробачення за те, що часом віддавала перевагу своїм обов'язкам щодо пацієнтів перед родинними зв'язками.

Приблизно через три тижні після страти Маргариту Бланк поховали на кладовищі святого Йоганна в Дрездені. Після війни її останки перенесли до Лейпцига. Місцем її останнього спочинку став гай слави на лейпцизькому Південному кладовищі разом із «видатними борцями проти фашизму» та «заслуженими антифашистами і учасниками побудови соціалізму в НДР».

ПІСЛЯМОВА

Під час розслідування злочинів націонал-соціалізму в радянській окупаційній зоні після 1945 року процес Маргарити Бланк переглянув державний прокурор. Через те, що донощик Вернер Бенне був оголошений зниклим, перед лейпцизьким районним судом 1946 року постали його дружина Еріка Бенне та колишня лідерка Націонал-соціалістичного союзу жінок Фріда Шнабель. Обоє визнали винними у «співучасті в скоєнні злочину проти людства» і засудили до великих термінів ув'язнення – десять років для Еріки Бенне та дванадцять для Фріди Шнабель. Правовим підґрунтям для покарання слугувала директива Контрольної ради № 38 від жовтня 1945 року. Її ухвалила Союзницька контрольна рада, яку створили після закінчення війни окупаційні сили як найвищий орган влади в Німеччині. Крім іншого, директива призначала покарання націонал-соціалістам і воєнним злочинцям.

Еріку Бенне звинуватили в тому, що вона передала висловлювання Маргарити Бланк своєму чоловікові. Суд побачив провину Фріди Шнабель у тому, що вона передала викривальні свідчення, хоч не була зобов'язана це робити. Для того щоб представити їхні дії в особливо непривабливому світлі, обоє жінок додатково звинуватили з огляду на «особу лікарки, що стала жертвою судового вбивства, ... Високі особисті й професійні якості якої поза всіляким сумнівом».

Еріка Бенне та Фріда Шнабель належали до близько 2500 людей, засуджених між 1945 та 1964 рр. У радянській окупаційній зоні за те, що слугували інформаторами для нацистського режиму. Покарання коливалися від одного до п'ятнадцяти років ув'язнення. Найсуворіше карали зазвичай платних донощиків чи інформаторів гестапо, а також тих, хто брав участь у показових процесах народного суду. З огляду на цю тенденцію, Еріку Бенне та Фріду Шнабель покарали відносно жорстоко. Відповідне положення директиви № 38 Контрольної ради було спрямоване проти інформаторів, які ініціювали або намагалися ініціювати судовий процес. Щодо обоє жінок, це було не так. Складається враження,

Смертний вирок Народного суду Маргариті Бланк від 15 грудня 1944 року

ФЕДЕРАЛЬНИЙ АРХІВ, R 3001/159050

що Еріку Бенне засудили замість її чоловіка. Що ж до Фріди Шнабель, через брак особистої провини, суд врахував її функції в організаціях NSDAP, щоб мати змогу покарати її суворіше. До того ж не можна не зважати на пропагандистське використання судів з політичних причин, що також відіграло свою роль у виборі покарання. У сучасних судових звітах обидві підсудні фігурують як «душоуби людства». З погляду державного прокурора, суд над, безсумнівно, політично й морально вищою лікаркою якнайкраще підходив для демонстрації готовності нової влади невтомно зводити рахунки з гітлерівським фашизмом.

Соціалістичний режим пізніше витворив з Маргарити Бланк «борця антифашистського опору», щоб вписати її в свою концепцію історії. Термін «борець антифашистського опору» режим використовував, щоб характеризувати комуністів, які, начебто зорганізовані й керовані з Радянського Союзу Комуністичною партією у вигнанні, боролися з націонал-соціалістичною диктатурою. Німецька Демократична Республіка вважала себе наступницею цих комуністів і на цій підставі претендувала на владу. Інших груп і форм опору та непокори майже не визнавали.

За націонал-соціалістичної диктатури людей політично цькували, засуджували та страчували не тільки через опір режимові в активній та організованій формі. Багато людей зазнали переслідувань лише за свої погляди. Маргарита Бланк була одна з них, фахова лікарка, що ставила пацієнтів на незвично високе місце, не дбаючи про себе. Однак щодо режиму вона демонструвала тільки мінімум формальної лояльності: не належала ні до NSDAP, ні до Націонал-соціалістичної асоціації німецьких лікарів, була тільки членом Націонал-соціалістичної благодійної організації. Інші, такі як донощик Вернер Бенне, що підтримував режим і допомагав йому, готові були доносити на людей з відмінними поглядами. Така поведінка стала можливою в тому соціальному кліматі, коли справжніх або підозрюваних опонентів піддавали сегрегації, а загальноприйняті доти етичні норми та правила були сплундровані або перекриті ідеологією.

З ДОПОМОГОЮ ФОНДУ «САКСОНСЬКІ МЕМОРІАЛИ В ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ»

ГАЙНЦ БРАНДТ народився 16 серпня 1909 року в пруському тоді місті Позені (сьогодні польське місто Познань) у німецько-єврейській сім'ї. Його мати була вчителька, батько – письменник і художній критик. 1926 року Гайнц переїхав до Берліна. 1928 року вступив до молодіжної комуністичної організації та берлінської групи Червоних студентів, а 1931 року став членом Комуністичної партії Німеччини. За націонал-соціалістичного режиму він був ув'язнений з 1934 по 1945 рр. Через політичні розбіжності та погрози вилучення з Комуністичної партії 1958 року втік до Західної Німеччини. 1961 його викрала східнонімецька служба держбезпеки та перевезла до Східного Берліна. Його засудили до 13 років ув'язнення, два роки Гайнц Брандт провів у камері на одного, до 1964 року, коли його відпустили на Захід під тиском міжнародної кампанії. Продовжував працювати заради свого ідеалу кращого суспільства. Гайц Брандт помер 8 січня 1986 року у Франкфурті-на-Майні.

ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ
ШТЕФАНА БРАНДТА

Гайнц Брандт

Опір націонал-соціалізовмі та сталінізовмі

Берт Пампель і Зігфрід Райпріх

Гайнц Брандт був один з багатьох людей, що зазнали переслідувань за політичні погляди і опір як від націонал-соціалістів, так і від комуністів. Він вижив у нацистських тюрмах і таборах «Лукау», «Бранденбург», «Заксенгаузен», «Аушвіц» та «Бухенвальд». Пізніше, в НДР, його тримали в ув'язненні в тюрмах міністерства державної безпеки в Берлін-Гогеншенгаузен та Баутцен. Попри всі перешкоди та життєву науку, він до самої смерті залишався прибічником гуманного соціалістичного демократичного суспільства.

ДИТИНСТВО ТА ЮНІСТЬ

Гайнц Брандт народився 16 серпня 1909 року в пруському тоді місті Позені (нині польське місто Познань). Його мати, Гертруда Брандт (1879–1943), працювала в дитячому садку та вчителькою в школі. Вона навчила його, як він писав пізніше, «плисти проти течії. Ніколи не наслідувати людей, які вірять всьому, що йде «згори». Згори можна очікувати тільки дурощів, брехні та злочину». Батько, Георг Брандт (1874–1940), був письменник і художній критик.

Гайнців дід, рабин Людвіг Краузе, добре відомий знавець Талмуда і двоюрідний дід психоаналітика Еріха Фромма, також мав на нього сильний вплив. Він передав онукові гуманістичну, радикальну та революційну ідею юдаїзму: «Не бути невільником і нікого не неволити...». У своїй автобіографії «Мрія, яку не можна вкрасти» («Ein Traum, der nicht entführbar ist») Гайнц починає розділ цитатою з книжки Манеса Шпербера «Бути євреєм», що стане гаслом його життя: «Ніколи мені не траплялася ідея, яка б захопила мене більше і такою мірою визначила мій шлях, як ідея про те, що цей світ не може залишатися таким, як є, що він може стати зовсім інакшим, і що він стане інакшим». Разом зі своєю молодшою сестрою Лілі та братами Ріхардом і Вольфгангом він зростав у космополітичній, освіченій, ліберальній сім'ї середнього статку, де католики, протестанти та євреї жили у взаємній злагоді та толерантності. У Позені Брандт був свідком початку Першої світової війни, яка стала дра-

матичним досвідом і привела його до усвідомлення того, що світ треба змінити. Дитячі враження розвинули в нього жадою до інформації та особливу гордість за здобуття знань, які влада намагалася заборонити. Його обурювали приховування та фальсифікація інформації, а людей, що бездумно повторюють чужі слова, він зневажав.

1926 року Гайнц Брандт переїхав до Берліна. Він ходив до середньої школи Фрідріхсверде, яку закінчив 1928 року. Після школи почав вивчати політичну економію, та його відрахували з Берлінського університету через ув'язнення. Він був оштрафований з політичних причин, як редактор газет «Шкільна боротьба» і «Червоні студенти», але, замість сплатити штраф, відбув термін у в'язниці.

Світова економічна криза зміцнила переконання Гайнца Брандта в тому, що соціальну ситуацію треба радикально міняти. 1928 року він став членом молодіжної комуністичної організації та берлінської групи Червоних студентів, а 1931 року вступив до Комуністичної партії Німеччини (KPD). Відтак усе здається йому зрозумілим; його комуністичний світогляд базується на твердому ґрунті. Він переконаний в ідеї безкласового суспільства, звільнення людства від експлуатації, гноблення і війни: «Сумнівів не було, все стало на свої місця, ми були на правильному шляху».

Утім сумніви з'явилися доволі швидко, бо діяльність KPD суперечила його цілям та ідеалам. Він критикував сталінську KPD за її політику проти Ваймарської республіки, що певною мірою зближувала її з націонал-соціалістами. Це виявилось, наприклад, під час референдуму 1931 року проти соціал-демократичного прусського уряду і під час берлінського страйку транспортників у листопаді 1932 року. Він увійшов до нелегальної фракції «примиренців», яка тяжіла до Бухаріна і Троцького та прагнула замінити лідера партії Ернста Тельманна і співпрацювати з Соціал-демократичною партією Німеччини (SPD), щоб завадити приході до влади націонал-соціалістів.

Через зв'язок з цією групою, яку затаврували як ворожу до партії, його звільнили від партійних обов'язків відповідального за політичну пропаганду. Його однопартієць і товариш серед «примиренців» Гайнріх Зюскінд (партійне ім'я Курт Гайнріх) пізніше став жертвою сталінських репресій у Радянському Союзі, а його сподвижницю Анку Вікову вбили націонал-соціалісти.

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЗА НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІСТІВ

Перехід влади до Гітлера 30 січня 1933 року Гайнц Брандт схарактеризував як важку поразку робітничого руху та сталінський курс у Німеччині. На противагу багатьом іншим, він не мав ілюзій щодо наближення терору. 13 березня 1933 року члени СА, напіввійськової організації націонал-соціалістів, зтягли його до підземелля тортур у Берліні-Вайсензеє. Його жорстоко катували там, але пізніше відпустили. Це не втримало його в подальшому від участі в боротьбі проти націонал-со-

ціалістів, він був співвидавцем нелегальної комуністичної фабричної газети «Siemens-Lautsprecher» (Сіменс-гучномовець).

4 грудня 1934 року його заарештували, а 15 березня 1935 року засудили за звинуваченням у «підготуванні до державної зради» до шести років ув'язнення, які він відбував у тюрмах Лука та Бранденбурга. У бранденбурзькій в'язниці комуністи-однокamerники гаряче сперечалися щодо Пакту Молотова – Ріббентропа. Гайнц Брандт критикував цю угоду як зраду соціалізму, подібно до того, як 1914 року німецькі соціал-демократи схвалили воєнні позики, забезпечивши фінансування для розв'язування Першої світової війни. Постійні суперечки між комуністами-сталіністами та «примиренцями» у в'язниці розірвали їхню взаємну солідарність як в'язнів націонал-соціалістів. Перебуваючи в Бранденбурзі, Гайнц Брандт також дізнався, що його батьків та молодшого брата Вольфганга депортували з Позена як євреїв у передмістя Любліна. Умови життя євреїв там були жахливі. Його батько захворів і помер від пневмонії в січні 1940 року, брат Вольфганг помер 1942 року. А матір убили в «Аушвіці» 1943 року.

На відміну від інших обвинувачених разом з ним у процесі 1935 року, Гайнца Брандта не звільнили після відбуття терміну ув'язнення 8 грудня 1940 року. Натомість у лютому 1941 року його відправили на «упереджувальне утримання» до концентраційного табору «Заксенгаузен». І в тюрмі, і в таборі він зустрічав партійних товаришів, яких Сталін видав націонал-соціалістам з Радянського Союзу, де вони шукали притулок. Це був для нього дошкульний удар: «Усе закрутилося в мене перед очима. Світу, про який я мріяв, не існувало. Досі я вірив, що Нове вже постало, розчинивши двері Гуманізму, а тепер я бачив саму темряву». Значно пізніше Гайнц Брандт довідався, що його брат Ріхард також став жертвою сталінізму в Радянському Союзі, а сестра Лілі живе на засланні в Сибіру. То ж Брандт на власному гіркому досвіді усвідомив деяку подібність між фашизмом і сталінізмом, попри різні соціальні та ідеологічні корені.

ВАЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА

● Так називають федеративну німецьку державу, що існувала між розпадом імперії та проголошенням республіки в листопаді 1918 року і приходом до влади нацистів 1933 року. Назва походить від німецького міста Ваймара, де засідав новообраний парламент у лютому 1919 року. Ваймарська республіка вважалася наступницею монархії, розбитої союзниками-переможцями (умови репарацій були визначені Версальським договором). Обставини створення цієї нової республіки в поєднанні з подальшою світовою економічною кризою, що відвернула більшість тогочасного суспільства від принципів представницької демократії, підірвали її стабільність і призвели до падіння. Політичну систему Ваймарської республіки серйозно послабила діяльність двох крайніх масових політичних партій, комуністичної та нацистської, що кожна по-своєму експлуатувала ностальгію німців за «твердою рукою». Водночас Ваймарську республіку асоціюють з розквітом культури, особливо в Берліні.

У жовтні 1942 року єврейських арештантів перевели із «Заксенгаузена» до «Аушвіца», і Гайнц Брандт потрапив до одного з таборів мережі, «Буді». Він вижив тільки завдяки щасливим обставинам і допомозі друзів. У таборі він продовжив чинити опір націонал-соціалістам у складі підпільної групи. Разом з іншими писав таємні послання, що передавали назовні з допомогою польських цивільних працівників, і які мали на меті поінформувати громадськість на Заході про геноцид. Після ліквідації «Аушвіца» в січні 1945 року його відправили у «марш смерті» пішки та у вагоні для худоби до концентраційного табору «Бухенвальд», куди він дістався напівмертвий 23 січня 1945 року. Брандт вижив тільки завдяки підтримці інших політичних в'язнів, які його підгодовували. 11 квітня 1945 року, коли, почувши наближення американських військ, табірні есесівці почали втікати, Гайнц

Брандт взяв участь у повстанні Інтернаціонального комітету табору, внаслідок якого в'язні взяли табір під свій контроль.

В автобіографії Гайнц Брандт описує своє поневолення за націонал-соціалістів з 4 грудня 1934 року по 11 квітня 1945 року – 3778 ночей – з глибоко особистого і людського погляду, що дуже ясно показує, чого це йому коштувало: «Кожна з цих ночей була ніччю без кохання. У 25 років мене доправили до в'язниці, у 35 я вийшов з концентраційного табору. Я провів десять років без дівчини, прожив десять років без ніжних жіночих рук, а це були саме ті роки, коли юнак, молодий чоловік найнестямніше прагне любові та сексуального звільнення».

Гайнц Брандт (зліва) на прес-конференції профспілки металургів «IG-Metall» після звільнення 1964 року

ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ ШТЕФАНА БРАНДТА

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ В НДР

Одразу після звільнення Гайнц Брандт із трьома друзями прямує до Берліна. Дорогою їх на короткий термін затримали радянські війська і тримали в підвалі разом з ув'язненими есесівцями. Пізніше він довідався, що їм пощастило, бо інших єврейських в'язнів, звільнених з «Бухенвальду», депортували як «американських шпигунів» до спеціального табору «Заксегаузен», яким тепер заправляла радянська таємна поліція. Вже з самого початку, влітку 1946 року, колишній товариш з часів Ваймарської республіки намагався переконати його перебраться до Західної Німеччини, бо рано чи пізно німецькі комуністи-сталіністи у Східній Німеччині проголосять його ворогом. Але Гайнц

залишився у Берліні, він працював у міській адміністрації та разом з іншими колишніми в'язнями концтаборів створив Берлінську головну комісію «Жертви фашизму». 1 грудня 1945 року він очолив департамент преси KPD у Берліні, а пізніше працював секретарем берлінського комітету SED, відповідальним за політичну пропаганду. Він одружився і після року подружнього життя, у 1947, розлучився; а в червні 1949 року знов одружився. Шлюб із Аннелізою тривав до самої його смерті. Подружжя мало двох дітей.

У квітні 1946 року KPD і SPD об'єдналися в Соціалістичну єдину партію Німеччини (SED). Брандт у той час вважав це об'єднання не силованим, як про нього казали критики, і як це бачить значна більшість сучасних істориків, а логічним кроком і наукою, досягнутою після розколу робітничого руху за Ваймарської республіки. Втім дуже скоро комуністи, які за нацистської диктатури емігрували до Радянського Союзу та пережили сталінський терор, демонструючи беззастережну лояльність до нього, поклали край демократії всередині партійної організації та перетворили SED на кадрову сталіністську партію. Всі, хто ставали в них на шляху, потрапляли до в'язниці. Сталіністські показові суди на початку 1950-х років над «тітоїстами», «агентами» та «космополітами», особливо процес над Сланським у Чехословаччині, непокоїли Гайнца Брандта, адже багато тих, кого засуджували, як і він, належали у 1930-х роках до групи «примиренців». Ситуація стала для нього ще небезпечнішою, коли на початку 1953 року почали перевіряти на благонадійність єврейських членів SED, як потенційний класових ворогів. Однак смерть Сталіна – Брандт вірив, що це був «палацовий переворот»³ – спочатку послабила безпеку. Брандт сподівався на заміну сталініста Вальтера Ульбріхта на чолі SED і на відновлення демократії. Однак усі надії виявилися марними; Ульбріхт не пішов зі смертю Сталіна, він залишився головою партії.

16 червня 1953 року будівельники у Східному Берліні пішли маршем до урядової резиденції з вимогами скасувати збільшені виробничі норми. Спонтанно до них приєдналися тисячі людей, і економічні вимоги трансформувалися у політичні: «Ми хочемо бути вільними людьми, а не рабами», «Вільні вибори» і «Гострорободий мусить піти». Це прізвисько народ дав бородатому голові SED Вальтерові Ульбріхту. Поквапне скасування підвищених норм, зроблене внаслідок звернення Гайнца Брандта до політбюро партії, вже не могло спинити протестний рух. «Робітники повстали проти держави робітників і селян». За ніч берлінський виступ перетворився на всенародне повстання. Однак радянські танки придушили його 17 червня 1953 року. Це народне повстання здивувало Брандта, він сприйняв його як трагедію. Він співчував повстанцям, але, на його думку, своїми діями вони назавсім зруйнували надію на соціальні зміни, бо, як наслідок, у Комуністичній партії утвердилися прибічники жорсткого курсу, а «реформісти» в Москві та Східному Берліні втратили посади, свободу

³ Переворот, вчинений представниками владної верхівки. – Прим. до англ. вид.

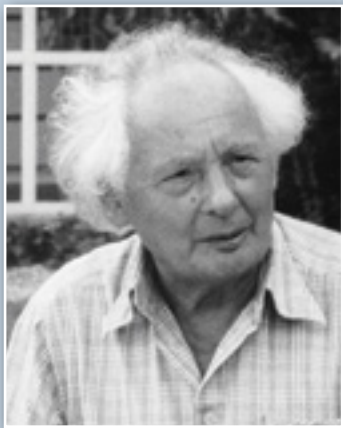
або й життя. У серпні 1953 року, внаслідок чистки, Брандта звільнили з керівної посади в партії та призначили в департамент роботи із Західним Берліном. 1954 року його перевели на посаду головного редактора до видавництва «Економіка».

УТЕЧА І ВИКРАДЕННЯ АГЕНТАМИ ШТАЗИ

Викриття сталінських злочинів на XX з'їзді Комуністичної партії в Москві в лютому 1956 року, поразка угорських і польських реформаторів та нове посилення владної позиції Ульбріхта мали наслідком остаточне відвернення від радянського комунізму. Гайнц Брандт вимагав реакції також і з боку SED, зокрема заміни Вальтера Ульбріхта і міністра юстиції Гільде Беньямін. 1956 року він встановив контакти зі «східним офісом» SPD в Західній Німеччині та повідомив їх про опозиційні настрої в НДР. У вересні 1958 року, діставши попередження про ймовірне вигнання з партії, за яким ішов арешт, він утік до Західного Берліна разом з дружиною та дітьми. 1959 року Брандт переїхав до Франкфурта-на-Майні та став видавцем профспілкового журналу «Метал». Пізніше він вступив до SPD.

Державна служба безпеки, таємна поліція комуністичної SED, одразу ж почала готувати заходи проти «зрадника». 16 червня 1961 року, за наказом міністра держбезпеки Еріха Мільке, його насильно вивезли із Західного Берліна до східної частини міста, після того як новий знайомий непомітно підсипав йому наркотичної речовини. Значну роль у цьому викраденні відіграв Ганс Баєрляйн, друг і сусідя сім'ї Брандт у Франкфурті-на-Майні. Клерк у департаменті членів робітничої ради і довірених осіб компанії «Г' Металл» працював на службу безпеки НДР.

У тюрмі попереднього ув'язнення міністерства держбезпеки в Берлін-Гогеншенгаузен Брандта допитували кілька місяців. Йому запропонували свободу, якщо він визнає свої політичні помилки і оголосить, що повернувся до НДР з власної волі. Але Гайнц Брандт відмовився. 10 травня 1962 року Верховний суд НДР на таємному засіданні звинуватив його у «злочинному шпигунстві разом з пропагандою та агітацією, що становлять серйозну загрозу державі» і засудив до 13 років ув'язнення, разом з двома іншими колишніми однопартійцями, яких свого часу переслідували нацисти. З 27 липня 1962 року по 20 травня 1964 року Брандт був ув'язнений у камері на одного спеціальної тюрми служби безпеки в Баутцені. Самітне ув'язнення

Хайнц Брандт, 1973 рік
ПРИВАТНА КОЛЕКЦІЯ ШТЕФАНА БРАНДТА

спричинило важкий психологічний стан. У камері в Баутцені він часто бачив уві сні кошмари про себе в концтаборі.

Його звільнено 23 травня 1964 року значною мірою завдяки міжнародній кампанії солідарності, в якій брали участь профспілки, британський філософ Бертран Рассел, «Амнесті інтернешнл», а також міжнародні комітети колишніх в'язнів концентраційних таборів «Аушвіца» та «Бухенвальда».

ПОВЕРНЕННЯ НА ЗАХІД

Після звільнення Брандт продовжував працювати редактором газети «ІГ Металл» до пенсії. 1967 року у видавництві «Пауль ліст ферлаг» (Мюнхен) вийшла його автобіографічна книжка «Мрія, яку не можна вкрати. Моя подорож між Сходом і Заходом». Брандт і далі пропагував демократичний соціалізм, критикуючи лівих за прихильність до Радянського Союзу. Також він критикував лівих антифашистів: «тільки той, хто скрізь захищає фундаментальні права і гідність людини, демократію та свободу, може бути справжнім борцем проти націонал-соціалістів». Брандт шукав «третій шлях» між західним капіталізмом і комуністичною системою, чітко класифікуючи останню як також систему експлуатації. Ще 1961 року він долучився до боротьби проти ядерної енергії та мілітаризації, пізніше брав участь у сидячих блокуваннях у Горлебені та разом з іншими працював над створенням партії «Зелених». Однак через те, що вона занадто часто займала некритичну позицію щодо комунізму, в минулому і сьогодні, а також тому, що, на його думку, вона перетворилася на «ліву партію еліти». Незабаром він залишив партію. Колишній комуніст-ідеаліст, потім член комуністичної партії з утопічними поглядами, він став відданим, але реалістичним соціалістом: «Ми стоїмо за те, що може й не здійснитися, може піти не так. Ми діємо, хоч і знаємо, що може й не доб'ємося успіху, бо знаємо, успіху можна досягти – якщо це взагалі можливо – тільки завдяки цій нашій діяльності. У нас тільки один шанс і від нас залежить, чи ми скористаємося ним». Коли він цитує Манеса Шпербера, ми, здається, чуємо в цих словах самого Гайнца Брандта: «Я старий революціонер, який зберігає відданість надіям, що мав би поховати»⁴.

Гайнец Брандт помер 8 січня 1986 року у Франкфурті-на-Майні. За його заповітом, у нього немає могили, так само, як її немає ні в його батьків, убитих націонал-соціалістами, ні у брата, замордованого сталінськими догідниками.

⁴ Усі дослівні цитати взято з книжки Брандта «Ein Traum, der nicht entführbar ist. Mein Weg zwischen Ost und West», доповнене видання, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1985. – Прим. до англ. вид.

З 17 червня 1999 року його іменем називається середня школа в берлінському районі Вайсен-зеє. На колишній прикордонній смузі Берлінської стіни, на околиці промислової зони Панков-парк, його ім'ям названо вулицю.

● ПОДАЛЬШЕ ЧИТАННЯ:

Knud Andresen: Widerspruch als Lebensprinzip: der undogmatische Sozialist Heinz Brandt (1909-1986), Dietz, Bonn, 2007.

Manfred Wilke: Heinz Brandt – in Selbstzeugnissen, in: Wege nach Bautzen II. Biographische und autobiographische Porträts, Dresden 2003.

Förderverein der Heinz-Brandt-Oberschule Berlin: Heinz Brandt. Eine Skizze seines Lebens, Berlin, 2004.

З ДОПОМОГОЮ ФОНДУ «САКСОНСЬКІ МЕМОРІАЛИ В ПАМ'ЯТЬ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ»

АВСТРІЯ

Австро-Угорська імперія програла у Першій світовій війні, та на її колишній території утворилися держави Чехословаччина, Угорщина й Австрія. Об'єднання Австрії з Німеччиною заборонялося одним з положень Версальського договору 1919 року.

НАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ

Австрія була неспроможна стабілізувати своє суспільство, і 1933 року канцлер Дольфус встановив авторитарний режим. 1934 року його вбито під час спроби нацистського заколоту. 1936 року канцлер Шушніґ пішов на угоду з Німеччиною, ввівши до уряду членів нацистської партії. Німеччина анексувала Австрію 13 березня 1938 року (так званий аншлюс). Євреїв позбавляли майна і переслідували. Австрійці воювали в Другій світовій війні у складі німецьких збройних сил як німецькі громадяни.

Після поразки Третього Райху Австрію розділили на окупаційні зони Радянський Союз, США, Велика Британія та Франція. За підтримки советів соціал-демократ Карл Реннер створив у квітні 1945 року тимчасовий уряд. Австрія залишалася формально окупованою союзниками до 1955 року.

Австрія оголосила себе постійно нейтральною країною, не приєдналася до НАТО й увійшла до Європейського Союзу тільки після закінчення холодної війни 1995 року.

АЛЬМА РОЗЕ народилася 3 листопада 1906 року у Відні в єврейській сім'ї з музичними традиціями. Батько Альми, Арнольд, був концертмейстер Віденського філармонічного оркестру і голова «Квартету Розе». Дядько – відомий композитор Густав Малер.

Сама вона, обдарована скрипалька, виступала у Відні з власним жіночим оркестром у 1930-х роках.

Її перший чоловік був чеський скрипаль Ваша Пржигода. 1942 року вона одружилася з голландцем. 1943 року, коли намагалася втекти від нацистів, які переслідували євреїв, через Францію до Швейцарії, Альму Розе заарештували

і відправили до концентраційного табору «Аушвіц». В «Аушвіці» вона керувала жіночим оркестром арештанток, чим заслужила велику повагу табірному керівництву і мала змогу поліпшити умови життя своїх музиканток, і допомогти їм вижити. Альма Розе померла в концентраційному таборі 4 квітня 1944 року, ймовірно, від харчового отруєння.

АВСТРИЙСЬКА
НАЦІОНАЛЬНА
БІБЛІОТЕКА

Арештантка № 50831

Лукаш Мартиняк

Альма Розе народилася 3 листопада 1906 року у Відні в єврейській сім'ї з глибокими музичними традиціями. Батько Альми, Арнольд, був концертмейстер Віденського філармонічного оркестру і очолював «Квартет Розе». Альма завдячує йому музикальною освітою і подальшою кар'єрою, яку почала під його опікою. Її перший чоловік був Ваша Пржигода, відомий європейський скрипаль. У 1930-х роках Альма керувала ансамблем «*Die Wiener Walzermädeln*» (Віденські дівчата вальсують), доволі популярним у Європі.

Коли нацисти поглинули Австрію, Альма емігрувала до Англії. Коли гітлерівська армія вломилася до Західної Європи в 1940 році, вона була в Голландії. У березні 1942 року вона одружилася з голландцем Константом ван Леуvenом Бумкампом. Альма Розе сподівалася, що шлюб захистить її від репресій окупаційної влади проти євреїв. Але вона помилилася і мусила втікати через Францію до Швейцарії. Планована втеча не вдалася – її заарештували в Діжоні та 12 січня 1943 року відправили в табір для інтернованих «Дрансі» біля Парижа.

«АУШВІЦ»

18 липня 1943 року Альма розділила долю багатьох тисяч інших євреїв: її відправили до «Аушвіца», до якого було два дні дороги (в транспорті вона була зареєстрована як Обна Ванлеувен). Вона була одна з тисячі євреїв, яких привезли до табору одним транспортом. Прибулих розділили на групи. Есесівці визначили 369 чоловіків і 191 жінку здатних працювати. Решту 440 осіб відправили на смерть до газових камер. Альмі пощастило потрапити до групи «здатних працювати». Її зареєстрували як *Häftlingsfrau*¹ № 50831 та помістили до блоку 10 у головному таборі «Аушвіц I». Цей блок зажив поганої слави в таборі, бо саме тут нацистський лікар професор Карл Клауберг проводив свої жорстокі експерименти зі стерилізації жінок.

¹ Арештантка. – Прим. до англ. вид.

Альму впізнала одна з сусідок в блоці. Завдяки зусиллям старшої в блоці, для неї змогли таємно дістати скрипку, отож вона грала для ув'язнених вечорами. Та це не можна було довго тримати в таємниці, есесівці скоро довідалися про її музичний талант. Це стало підставою для переведення її до табору «Бжезінка» («Аушвіц II – Біркенау»), де в серпні її призначили керівницею та диригенткою жіночого арештантського оркестру.

РОБОТА З ЖІНОЧИМ ОРКЕСТРОМ

Жіночий оркестр у концентраційному таборі «Аушвіц» створили ще до прибуття Альми в «Біркенау» в квітні 1943 року. Його започаткувала табірна адміністрація разом з наглядачкою жіночого табору Марі Мандель, відомою своєю жорстокістю. Спершу колектив очолила полька Зофія Чайковська, вчителька музики за фахом. Її початковий оркестр складався з 30 ув'язнених жінок, переважно аматорок, з них 14 єврейок. Значна більшість з них не мали жодного музичного досвіду. Головним завданням новоствореного оркестру було грати для трудових арештантських бригад, коли вони вирушали на роботу вранці та поверталися увечері. Грала також хворим в'язням у табірному шпиталі.

Очоливши оркестр, Альма незабаром почала його реорганізацію. Це привело до збільшення кількості учасників. Так, наприкінці 1943 – на початку 1944 років колектив складався з понад 40 арештанток (30 інструменталісток, 6 співачок, від 4–6 переписувачок нот і 4 помічниць). До середини 1944 року кількість його учасників зросла до майже 50 арештанток, переважно єврейок. Участь у табірному оркестрі означала для ув'язнених жінок значно більші шанси на виживання, ніж робота в інших бригадах. Учасників оркестру не примушували до важкої фізичної праці, набір відбувався під час перевірок, а також відбиранням кандидатів з-поміж новоприбулих до табору. Остаточне рішення про залучення до оркестру ухвалювала сама керівниця за результатами «іспиту».

У початковий період діяльності оркестру музичне обладнання діставали в учасників чоловічого оркестру в'язнів у головному таборі «Аушвіц I». Щойно Альма очолила жіночий оркестр, як більшість інструментів почали замінювати на значно кращі. Ноти та інші допоміжні матеріали надходили вже не тільки з чоловічого оркестру головного табору, а й від безпосередньо керівництва табору. Альма подала перелік необхідних речей. Як новий керівник, вона мала значно більше повноважень: табірна влада надала їй оркестрові окремий блок, в якому, крім житлового відділу, була ще зала для репетицій. Крім такого необхідного обладнання як підставки й пюпітри, в залі були також шафи для зберігання інструментів і нот. Щоб захистити інструменти від вологості, там встановили пічку та постелили дерев'яну підлогу. Під керівництвом Альми Розе жіночий оркестр став для табірної влади важливою «Kommando», а саму керівницю вони дуже цінували. Зофія Чиковаяк, колишня ув'язнена «Аушвіца» та учасниця оркестру, згадує:

«...Коменданти часто приходили до нашого блоку під час репетицій послухати, як Альма грає. Її репертуар охоплював багато творів для скрипки з оркестром. Вони з великим задоволенням запрошували гостей і явно «пишалися» жіночим оркестром і скрипалькою такого класу... Дивовижно, як вона зміла тримати відстань між собою та начальством. З огляду на загальні умови існування в таборі, до неї ставилися з винятковою ввічливістю, навіть повагою. До неї зверталися «фрау Альма» – безпрецедентний випадок...».

Очолівши оркестр, Альма відразу впровадила доволі жорстку дисципліну для себе самої та інших членів колективу.

Ув'язнені учасниці оркестру вдосконалювали свою майстерність під її орудою. В Альми були високі стандарти. На репетиціях, які тривали довгими годинами, вона не визнавала жодної помилки. Оркестрантки мусили повторювати неправильно зіграні уривки, аж доки їхній рівень виконання задовольняв Альму. Часом вона навіть втрачала терпіння і карала своїх товаришок-арештанток. Попри те, що фізичні покарання були звичні в таборі, Альма ніколи до них не вдавалася, зазвичай порушниця мусила шарувати підлогу в репетиційній залі.

Арештантка Манка Шваблова, табірна подруга Альми, згадує:

«Вона тренувала дівчат, і рівень колективу зростає щодня. Альма працювала від світанку до темряви... і вправлялася, вправлялася. Тут іще неправильний темп гри... цей звук має звучати чисто, цьому голосові бракує характеру. Ще раз, ще раз».

ПРАГНЕННЯ ДОСКОНАЛОСТІ

Постійні напружені репетиції часто призводили до виснаження музиканток. Бували випадки, коли втомлені жінки непритомніли. Альма звернулася до табірної адміністрації, і жінкам дозволили робити годинну перерву протягом дня. У цей час вони відпочивали на ліжках або іноді, навіть прогулювалися за територією табору.

901	Twila	Jacques	19.1.34	Kind	2021
902	Twila	Salomon	2.7.35	wine	2075
903	Tepehka	Albert	24.1.28	Feldarbeiter	2022
904	Teperok	Hershel	1893	Schneider	2062
905	Terrac	Gentil	8.1.05	wine	2076
906	Terrac	Michel	15.5.29	Arbeiter	2077
907	Tragar	Chankiel	19.5.21	Seilungsmeister	2068
908	Tragar	Odette	9.3.15	Medizin	2095
909	Trevillet	Lydia	8.12.17	wine	2096
910	Tschann	Abrham	4.11.25	Ledersarbeiter	2085
911	Udry	Yvonne	25.2.00	Sekretaria	2109
912	Unger	Joseph	2.4.30	Schneider	2112
913	Uchieski	Michel	26.12.30	Werkhaendl.	2126
914	Uzan	Joseph	1908	Orthopede	2122
915	Van Gelderen	Dearus	11.11.19	Student	2061
916	Vanleusen	Oba	8.11.06	Seilenspieler	2123
917	Van Lee	Adrienne	20.8.76	wine	2125
918	Vidal	Camille	6.5.07	Kind	2148
919	Vidal	Nedja	2.6.07	wine	2146
920	Vidal	Fresper	5.1.07	Forstbauster	2145
921	Vidal	Rechel	18.1.25	Kind	2147
922	Vlayn	Bernard	11.8.00	Jeweller	2128
923	Vlayn	Jacques	2.2.19	Stiefmacher	2126
924	Villard	Léa	25.10.30	wine	2127

Обна Ванлеуен (Альма Розе) значиться у транспортному реєстрі під номером 916

АРХІВ ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ «АУШВІЦЬ-БІРКЕНАУ» В ОСВЕНЦИМІ

Спершу Альміне прагнення досконалості не завжди знаходило розуміння в оркестранток. Можна сказати напевно, що вони були нездатні сприйняти її методи роботи. Ймовірно, вони таїли в собі образи за покарання через помилки в грі. Для в'язнів «Біркенау» – свідків трагічних подій, для кого кожен день у таборі означав постійну боротьбу за виживання, коли скрізь чатує смерть, пристрасно віддаватися виконанню призначеного завдання було просто абсурдом. Отож, вони могли не розуміти, навіщо так наполегливо прагнути досконалості, граючи музичні твори.

Сама Альма працювала надзвичайно важко, проводячи щоденні репетиції з оркестром. Її пристрасна відданість музичній діяльності, якій вона присвятила себе в «Біркенау», без сумніву, пояснювалася бажанням втекти від жорстокої реальності табору. Вечорами, після перевірки, вона вправлялася сама. Часто цілу ніч писала ноти, щоб підготувати їх для переписувачок на ранок. Цінуючи її відданість справі, табірна адміністрація зробила для неї виняток і дозволила вмикати в кімнаті лампу, коли вона працювала вночі. Під орудою Альми оркестр постійно вдосконалював свою майстерність. Вона дуже ретельно та фахово підходила до роботи над різними музичними творами, зокрема маршами, розважальною музикою, але також і класичними творами. До репертуару входили фрагменти п'єс Брамса, Чайковського, Легара, Равеля, Россіні, Сарасате, Верді, Шуберта, Штрауса та інших. Гелена Тішауер так оцінювала Альмін підхід:

«Вона досягла того, чого інакше не змогла б досягти в нормальному житті. Вона зробила щось із нічого.

Завдяки Альминому генієві група аматорів досягла прийняттого рівня виконання. ...Я пам'ятаю, як Альма кричала французькою на одну особливо незграбну дівчину, що весь час помилялася. Та Альма не вигнала її з блоку, що означало б смертний вирок, бо ця дівчина ... не вижила б ніде в іншому місці в "Біркенау"».

З часом учасниці оркестру почали більше поважати Альму, а також захоплюватись її музичним талантом. Вони зрозуміли, що завдяки її титанічним зусиллям рівень виконання оркестру підвищився, це також збільшувало їхні шанси на виживання. Зофія Чиковяк згадує:

Нотна сторінка, яку використовував оркестр концентраційного табору «Аушвіц»

АРХІВ ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ «АУШВІЦ-БІРКЕНАУ» В ОСВЕНЦИМІ

«... Ми захоплювались Альминим виконанням. Ми відчували, що музика для неї – цілий світ, в якому вона уперто ховається, хоч як трагічно для неї було те, що вона змушена грати цю музику в таких нелюдських умовах. Я знаю це безпосередньо від неї. Вона звірилася мені одного вечора, коли ми дивилися на транспорт єврейських жінок, відібраних з табору для страти в газових камерах, отже, цілком свідомих, що їх очікує. Їх перевозили в некритих вантажівках голими. Вони голосили. Під час цієї акції діяв суворий наказ «Lagersperre», тобто заборона виходити з блоків. Та я часом вислизала з блоку і спостерігала, й переживала ці акції в тіні блоку. Якось я зустріла там Альму. Вона сказала мені, що боїться померти в такій нелюдській спосіб...».

Гелен Шепс стверджує:

«Альма врятувала нам життя, бо вона знала, як перетворити нас на оркестр. Якби Альми там не було, нас не було б тут».

Можна припустити, що рівень виконання оркестру, який тішив табірну адміністрацію, а також музичний талант і унікальні особисті якості Альми мали наслідком значне поліпшення умов життя учасників оркестру. Їх не змушували до фізичної праці в інших робочих бригадах, вони не брали участі у загальних табірних перевірках. Їх рахували щоранку всередині блоку, де вони жили. Вони отримували таку ж їжу, як і решта «Kommandos», але їм частіше давали додаткові порції хліба чи маргарину, мармеладу або ліверної ковбаси. Подібно до інших в'язнів, вони носили смугастий табірний одяг, але під час виконання, особливо на недільних і святкових концертах, вдягали білі блузи, сині спідниці та хустки. Крім того, табірне начальство дозволяло їм мати власну нижню білизну та відвідувати лазню, пральню і туалет, призначені тільки для в'язнів німецької національності. Належність до оркестру під керівництвом Альми допомагала його учасникам ще й в інший спосіб – вони менше потерпали від постійного побиття, образ і насильства з боку охоронців і есесівців. Оркестрантки мали значно більше шансів на виживання, ніж жінки, що працювали в інших робочих бригадах.

У спогадах колишніх в'язнів Альма постає людиною доволі стриманою щодо членів ансамблю, яка зазвичай трималася відокремлено, хоча й ввічливо з товаришками у нещасті. Вона вела достатньо самотнє життя, зберігаючи людяність до інших за будь-яких обставин. Зофія Чиковяк згадує:

«... Альма була чесна жінка з великою культурою розуму і серця. Я мала щастя переконатися в цьому особисто, бо підтримувала з нею тісніші контакти. Це почалося з мого втручання стосовно однієї польки, моєї табірної подруги. Внаслідок непорозуміння у нас виник серйозний конфлікт. Перш ніж ми владнали його, Альма могла витучити цю жінку з оркестру, що мало б фатальні наслідки (штрафна бригада). Але вона не зробила цього. І пізніше вона не раз терпіла вибухи роздратування цієї арештантки, розуміючи її трагічні обставини – жінка дістала повідомлення, що трьох її братів убили в «Аушвіці»...».

СМЕРТЬ АЛЬМИ

Альма Розе померла в таборі на початку квітня 1944 року за обставин, до кінця нез'ясованих. Ще 2 квітня вона була спроможна взяти участь у «прийнятті» з нагоди дня народження Альзи Шмідт, жінки, що в таборі керувала складом одягу для ув'язнених. Альма повернулася з прийняття з сильними болями, зокрема у грудях, та запамороченням. Незабаром почалися спазми та блювота. На другий день, 3 квітня, її забрали до шпитального блоку. Лікарі підозрювали менінгіт. У неї взяли на аналіз зразок спинномозкової рідини. Втім дослідження зразку в Інституті гігієни СС не підтвердило діагноз. Подальші спроби лікування в табірному шпиталі були марні. В ніч на 4 квітня 1944 року вона померла.

Несподівана смерть Альми викликала бурю підозр. Висувалися припущення про навмисне отруєння або про смерть внаслідок отруєння метиловим спиртом чи простроченою їжею на «прийнятті».

Коли Альма померла, членам оркестру дозволили прийти до табірному шпиталю попрощатися з нею. Ця подія не мала прецедентів у табірній історії. Так само небувалим був і ритуал поховання. Зофія Чиковяк згадує:

Альма Розе (стоїть праворуч) зі своїми віденськими «Дівчатами з вальсу», 1934 рік

«Вона лежала перед шпитальним блоком на двох зсунутих стільцях, вкритих білим простирадлом... На обличчі й руках у неї було багато маленьких синюватих плямок. Хтось поклав на тканину букет квітів. Такий «похорон» був безпрецедентний в концтаборі».

Таке поводження з тілом свідчило про особливе ставлення до Альми табірної адміністрації. Божена Качинська дуже зворушливо розповідає про смерть Альми:

«Я не могла повірити, що такий музичний талант пішов назавжди, звільнився від страждань і болю. Орфей, який вгамовував своєю музикою диких звірів, пішов до країни тіней. Згас музичний геній нашої доби».

Після смерті Альми на її місце призначили іншу музикантку жіночого оркестру, піаністку Соною Виноградову. У наступні місяці оркестр і далі виконував марші для робочих бригад, і грав для солдатів СС. Згодом адміністрація табору зменшила час на репетиції для оркестру, і жінкам-музиканткам доводилося виконувати додаткову роботу, переважно пов'язану з шиттям і латанням нижньої білизни. Історія жіночого оркестру закінчилася, коли його єврейських учасниць перевезли до табору «Берген-Бельзен», де вони дочекалися звільнення.

● ПОДАЛЬШЕ ЧИТАННЯ:

R. Newman, K. Kirtley: *Alma Rosé. Vienna To Auschwitz*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

J. Lachendro: *Alma Rosé – ucieczka w muzykę*, in: *Człowiek wobec totalitaryzmu. Od prostych recept do 'Ostatecznego Rozwiązania'*, ed. by A. Bartuś, Auschwitz-Birkenau State Museum, Oświęcim, 2012.

Z. Cykowiak: *Kobieca orkiestra w oświęcimskim obozie*, *Pro Memoria* No. 5, 1996.

Memories and accounts by Zofia Cykowiak, Helena Niwińska, Bożena Kaczyńska and Hanna Palarczyk stored in the archive of the Auschwitz-Birkenau State Museum (PMA-B) in Oświęcim.

З ДОПОМОГОЮ ДЕРЖАВНОГО МУЗЕЮ ТА МЕМОРІАЛУ «АУШВІЦ-БІРКЕНАУ»

НІДЕРЛАНДИ

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

10 травня 1940 року Німеччина напала на Нідерланди, попри їхній нейтралітет, і до кінця місяця захопила країну. Окупаційний режим призначив цивільний уряд, Райхскомісаріат Нідерланди (Reichskommissariat Niederlande), на чолі з австрійцем Артуром Зейссом-Інквартом. Близько 75% єврейського населення країни знищили під час окупації.

Чимало нідерландців співпрацювали з нацистами, багато брали участь у русі опору. Єдиною

легальною політичною партією під час окупації був Націонал-соціалістичний рух, який відігравав значну роль у місцевому врядуванні. Добровольчі нідерландські частини «Ваффен-СС» воювали на Східному фронті. Частину країни звільнено у другій половині 1944 року.

Взимку 1944–1945 рр. населення західної частини Нідерландів потерпало від голоду через блокаду. 5 травня 1945 року союзники звільнили всю територію країни.

МАРІНУС СОЕТЕРС народився 6 березня 1923 року в Остергауті, в Нідерландах. Коли почалася війна, 18-річний юнак працював на фабриці. Незабаром після німецького вторгнення в травні 1940 року Марінус відмовився від пропозиції приєднатися до молодіжної асоціації нацистської партії та стати її лідером. 1942 року його відправили до Німеччини на примусову працю на збройній фабриці Круппа в Ессені. Умови були важкі. Марінусові вдалося втекти і повернутися до Нідерландів, де йому довелося ховатися на фермі неподалік від дому. 1943 року його знову відправили до Ессена, та він знову втік. Через зраду його схопили і відправили до концентраційного табору в Амерсфорті, а згодом повернули до Німеччини працювати на набійних заводах. У березні 1945 року його звільнили польські війська. Марінус жив далі, мав сім'ю; у 1980-х роках йому поставили діагноз «постравматичний стресовий розлад». Помер 30 квітня 2004 року.

ЗІБРАННЯ
СІМ'І СОЕТЕРС

Марінус Соетерс

Воєнні спогади

Марінус Соетерс

Мене звати Марінус Соетерс, я народився 6 березня 1923 року в Остергауті, в провінції Північний Брабант у Нідерландах. Тут я прожив усе життя. Коли почалася війна, мені було 18 років і, звісно, я боявся того, що може статися. Ніхто не міг передбачити, що стілько страждань доведеться зазнати через німців, які по-варварськи забирали все, що хотіли, разом з людьми. Особливо пізніше, в ході війни, вони скинули маски і показали своє справжнє обличчя.

Незабаром після вторгнення в травні 1940 року голландських робітників почали примушувати до різної важкої та небезпечної праці в німецькій промисловості. У той час я працював на картонній фабриці «Вандра» в Остергауті. Коли вибухнула війна, фабрика зупинилась, і всіх робітників відправили на шість тижнів додому чекати, коли знову покличуть на роботу. Коли нас покликали, всі були раді, що можуть повернутися до роботи, так, наче нічого не сталося. 8 жовтня 1940 року я склав присягу як помічник молодіжного лідера Центральної молодіжної гвардії католицької єпархії Бреди. Незабаром після цього я дістав пропозицію від підрядника з Остергаута, члена Націонал-соціалістичного союзу (NSB), пана ван Гіла. Він запропонував мені стати молодіжним лідером націонал-соціалістичної молодіжної асоціації. Я не відповів на цю пропозицію і намагався не зважати на дедалі сильніший тиск, який на мене чинили. Я наївно сподівався, що все якось минеться. На жаль, цього не сталося. Я певен, що саме через відмову вступити до нацистської організації мене відібрали пізніше для роботи в Німеччині.

У серпні 1942 року з нашої фабрики відібрали трьох чоловіків: мене, Йогана ван Гоола та ще одного хлопця, ім'я якого я забув. Ми мали з'явитися в офіс з працевлаштування в Остергауті. В офісі NSB на Янштраат в Остергауті нас оглядали. Я прибув туди геть хворий і блідий, як смерть, і був певен, що мене не можуть прийняти. Я зробив усе можливе, щоб мати найхворобливіший вигляд. Я справді нездужав. Йдучи на огляд, сподівався, що мене не візьмуть. Там я швидко збагнув, що не один такий розумний. Усі, кого викликали, мали такий вигляд, наче оце зараз впадуть і вмруть на місці. Звісно, всіх нас прийняли і видали паспорти, щоб їхати до Німеччини.

НА РОБОТУ ДО ЕССЕНА

10 вересня 1942 року силою посадивши на потяг, мене повезли на роботу на підприємство Группа в Ессені. Мене поселили на Fabrikslager – фабричному складі. Так сталося, що там було зовсім мало моїх співвітчизників, але багато поляків і росіян. Умови праці були дуже важкі та небезпечні. Житло (бараки) та їжа – дуже погані. Робочий день починався о сьомій ранку і закінчувався о сьомій вечора.

Я працював на заводі, де стиснену гарячу пару пропускали через труби. Вони часто розривалися, і пара виривалася назовні, калічачи та вбиваючи людей. Саме так загинув єдиний голландець,

з яким я постійно спілкувався. Він був з Гронінгена, ім'я я забув. Його вдарило струменем пари, коли вибухнула труба, підкинувши на кілька метрів. Парильня на заводі була майже нестерпна. І на додачу до цього всього, авіація союзників постійно бомбувала Рурський регіон, щоб завдати німецькій воєнній машині якнайбільшої шкоди. Я досі добре пам'ятаю бомбардування в ніч з 9 на 10 грудня 1942 року. Пізніше я чув, що там діяли понад 1200 літаків.

РАБСЬКА ПРАЦЯ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

● Під час війни багато німецьких, а також голландських, данських, італійських та інших приватних підприємств і компаній, прості фермери в різних формах використовували працю військовополонених, політв'язнів і примусову чи напівдобровільну працю іноземних робітників з окупованих країн. Мільйони так званих «східних робітників» (остарбайтерів)¹ з України, Білорусі, Литви та окупованих російських територій зганяли й відправляли до Німеччини під час війни. «Іноземних працівників» з окупованих європейських країн здебільшого винаймали або примушували їхати до Німеччини, не залишаючи їм вибору, під диктатом окупаційної влади.

З початком тотальної війни в лютому 1943 року дедалі більше німецьких чоловіків мобілізували до армії, а їхні робочі місця заповнювали примусовими працівниками різного статусу. Їх поселяли в спеціальних таборах, недостатньо годували, а робочий день тривав часом понад 12 годин. З ними поводилися як з істотами нижчого класу, майже безправними, яким часто забороняли спілкуватися з німецьким населенням. На додачу, багато з них стали жертвами стратегічних бомбувань важливих німецьких промислових центрів і об'єктів інфраструктури союзниками. Після Другої світової війни Західна Німеччина та німецькі підприємства сплачували компенсації різним категоріям жертв, зокрема примусовим робітникам.

INFO BOX

ДВІ НЕВДАЛІ ВТЕЧІ

Незабаром після бомбування я спробував утекти. Мені вдалося сісти на потяг з Ессена, повний солдатських дівчат (дівчат для солдатських розваг). На диво, я доїхав до Гертогенбоша, але тут щастя відвернулося від мене. На вокзалі мене витягли з потяга есесівці та передали начальникові станції, який мусив віддати мене представникам влади. Цей чоловік, може, й не дуже хотів здавати мене, та водночас не хотів втрачати на-

¹ Німці позначали словом «Ostarbeiter» «примусових робітників з Сходу», які походили з територій, що були радянськими ще перед 17 вересня 1939 р. – Прим. наук. ред. укр. вид.

годи заробити трохи грошей. Сплативши 32 марки на «зимову допомогу», я зміг подорожувати далі.

Повернувшись до Остергаута, я мусив знайти безпечну схованку. Знайшов її на сьомий день після втечі. Мені надали притулок на фермі в селі Расн, поруч з Остергаутом. Так я міг підтримувати постійний зв'язок із сім'єю. Німці регулярно проводили в них обшуки, розпитуючи про мене, і, зрештою, їх знесли. Батьки казали мені, що коли я не повернуся до роботи, мого батька відправлять до Німеччини замість мене працювати на заводі Круппа. Тож я змушений був знову з'явитися в офіс з працевлаштування, і в травні 1943 року мене вдруге відправили на роботу в Ессен.

Після чергового інтенсивного бомбування, що мало наслідком багато жертв, я знову втік. Дорогою додому мене заарештували два німецькі солдати на вантажівці. Вони збиралися передати мене німецькій владі в Клеве. Знаючи, що на мене чекає після другої втечі, я вистрибнув з кузова, коли ми їхали в темряві, та перетнув кордон пішки. Діставшись Остергаута, я повернувся до старої схованки. Мабуть, хтось виказав мене, бо під час облави мене заарештували і відправили до в'язниці СД в Бреді. Там мене шість тижнів тримали в камері з 200 іншими в'язнями, що чекали на наступний транспорт. Зрештою, мене забрали до транзитного поліційного табору «Амерсфорт» разом з кількома іншими юнаками, одного з яких звали Рінус Сміт.

ТРАНЗИТНИЙ ПОЛІЦІЙНИЙ ТАБІР В АМЕРСФОРТІ

Я точно не знаю, коли я туди потрапив, але склавши докупи всі спогади, гадаю, це мав бути кінець серпня. Цей період – лише мала частина моїх поневірянь, але, без сумніву, одне з найважчих і найстрашніших моїх випробувань. Я не можу точно сказати, скільки часу залишався в таборі «Амерсфорт». Думаю, близько трьох місяців. Прибувши, ми мусили зареєструватися, щоб дістати табірний номер і одяг. Я був доволі знервований і тому неспокійний, що не сподобалося охоронцеві. То ж він дав мені прочухана довгою тонкою палицею. Це був мій перший досвід у таборі «Амерсфорт».

Не знаю, в якому бараці я жив, свій табірний номер я також забув. Але деяких людей пам'ятаю досі. Двох чоловіків з мого бараку я пам'ятаю найкраще: це Бен ван ден Берг з Утрехта і циркульник, який стриг в'язнів, такий собі пан Петерс з Неймегена. Пізніше німці його забрали та розстріляли. Не пам'ятаю точно дати, але це було на другий день після того, як він постриг мене. Ще спадає на думку ім'я Де Йонг. Він був в'язнем і табірним наглядачем.

Працювали ми важко, їли мало й погано, дні тяглися довго. Піднімали нас о шостій ранку. Потім ми мусили шикуватися в ряди, цей процес завжди супроводжувався штурханами і побоями. Якщо під час перевірки, коли називали номери ув'язнених, когось бракувало чи хтось вчасно не відгукувався, всю групу били. О сьомій ми вирушали на Амерсфортський пустир рубати дерева. Я працював у зовнішній бригаді, що називалася Holzschillkommando. Командиром бригади був Віллі Лагес.

Увечері вся колона поверталася назад до табору і кидалася митися. Кому щастило, міг дістати щось попити. Потім була нова перевірка, на якій ми повинні були стояти по п'ятеро плече до плеча і вивертати кишені. Вміст наших кишень слід було покласти на землю і відступити на чотири кроки назад. Тоді охоронці проходились уздовж і дивилися, чи немає серед речей чогось забороненого. Якщо в чийось кишенях була їжа, абощо, це тягло за собою найжорстокіше покарання. Такого в'язня били палкою по спині та нижче, і зазвичай він мусив провести два дні в «саду троянд». Там йому доводилося «крутити грамофон». Один палець тримаючи у вусі, а другий встромивши в пісок, треба було постійно ходити по колу, а наглядач стежив за належним виконанням. Цей ритуал повторювався безкінечно протягом двох днів. Витримати було надзвичайно важко.

Ночами доводилося ловити вошей і контролювати ноги. Ноги мусили стирчати з ліжка, коли хтось проходив повз нього. Якщо щось не подобалося охоронцеві, знову йшло побиття палкою, упродовж якого ви мусили вголос рахувати дістані удари. Я пам'ятаю одного в'язня, що закалявся через раптовий напад діареї. Він мусив голим колувати рачки на пустирі.

Якось на перевірці в присутності Котелли (начальника табору, садиста) я забув салютувати і вигукнути свій табірний номер; він напустив на мене свого собаку. За покару я мусив два дні пробути в «саду троянд». Я кружляв там довкола свого пальця, встромленого в пісок. Два дні на вулиці без даху над головою, на вітрі, без їжі та часом і без ковтка води.

«І. Г. ФАРБЕН» У НОЙСІ ТА ДОРМАГЕНІ

Після близько трьох місяців у таборі, мене разом з ще приблизно тридцятьма ув'язненими привезли на фабрику «І. Г. Фарбен» у Нойсі². Тоді було дуже холодно. Ми потрапили в табір, де працювали люди багатьох національностей. Однак більшість з полонених становили росіяни та інші національності зі Сходу. Втекти було неможливо, бо близько двадцяти охоронців стріляли в усе, що рухалося вздовж колії. У мене не було жодного багажу, бо весь свій одяг я мусив одягти на себе, щоб його не вкрали.

На «І. Г. Фарбен» я мусив шліфувати заготовки мінометних мін піскоструминним способом, по 100 штук на годину. Небезпечна і важка робота, яку ми виконували без захисного одягу чи масок. Через те, що моє здоров'я постійно погіршувалось, і я часто непритомнів на роботі, табірний лікар засвідчив, що мене треба перевести на іншу роботу, і мені загадали вантажити мінометні міни. Умови тут також були дуже важкі. Нас жорстоко бомбували. Одне бомбування взимку 1943–1944 року

² Ідеться, мабуть, про «Райнметалл». Його часто згадують як частину концерну «І. Г. Фарберн» під час Другої світової війни. «Райнметалл» у Нойсі виробляв артилерійські набой. – Прим. до англ. вид.

із застосуванням фосфорних і ланцюгових бомб зруйнувало фабрику уцент.

Картина, яку я ніколи не забуду – маленька дівчинка, що гралася на даху укриття під завивання сирени перед бомбуванням. Коли почався наліт, виникла паніка, багато людей кинулися бігти до укриття на околиці табору. В цьому безладі неможливо було дістатися дівчинки і забрати її до сховища. Бомба влучила просто в укриття, і всередині багато людей загинули. Я з трьома чоловіками ховався в лунці, намагаючись уникнути осколків. Після бомбування стало зрозуміло, що ніхто не заніс дівчинку в сховище, і її вбило шрапнеллю та осколками. Решту в'язнів зігнали разом і завантажили на транспорт.

Я приїхав до Дормагена разом з фризом на ім'я ван Веер. Це знову був завод «І. Г. Фарбен». Комплекс простягся вздовж важливої залізниці, тому його щоденно бомбували. Спати було практично неможливо через шум від потягів і падіння бомб. Мені загадали мити транспортні потяги розчином нашатиру, звісно, без жодного захисного одягу.

Моє здоров'я неухильно погіршувалося, і в якийсь момент я змушений був припинити роботу. Два тижні я провів у ліжку хворий, і це була катастрофа, бо той, хто не працював, не мав права їсти. Товариші-в'язні допомагали мені. Час до часу мені перепадало трохи хліба й води, аж доки я не одужав достатньо, щоб знову працювати.

ЗВІЛЬНЕННЯ

6 березня 1945 року нас звільнили польські війська, і ми всі мусили покинути Дормаген. Я з кількома іншими чоловіками два тижні тинявся довкола, намагаючись знайти укриття й сховатися від того, що робилося довкола. Приязний шинкар часом давав нам їжу. Коли нам здалося, що вже безпечно, ми вирушили додому. Дорогою нас підбрала британська вантажівка, і ми знову були змушені їхати до табору, де нам довелося віддати всі наші припаси. Пробувши близько двох тижнів у таборі, ми дістали дозвіл піти і добиратися додому потягом і автобусом.

Марінус Соетерс (задній ряд, крайній зліва) з групою молодих католицьких гвардійців, перед самою війною

ЗІБРАННЯ СІМ'Ї СОЕТЕРС

Після повернення додому виявилось, що нікого особливо не цікавили мої воєнні поневіряння. Від тебе чекають, що ти не скаржитимешся, а швидко знайдеш роботу, щоб допомогати годувати сім'ю. Це історія того, що я пережив під час війни, зрештою, розповівши про це тільки після наполягань мого сина.

ПРО ТАТА

Шон Соетерс

Повернувшись з Німеччини, мій тато влаштувався на роботу до чинбарні та зустрів мою маму. Вони одружилися 1950 року і мали двох дітей. 1952 року в них народилася дочка, а 1958 року – син (я). Батько зрештою став управителем чинбарні та працював там, доки не захворів 1980 року.

Як я пам'ятаю, батько потерпав від безсоння. Дитиною я часом прокидався від його зойків і стогонів. Ми ніколи про це не говорили, бо були певні, що розмовами тільки погіршимо його страждання. Війна ніколи не залишала нашого дому.

Батько серйозно захворів у другій половині 1970-х років і часто лягав до шпиталю. 1979 року йому діагностували шизофренію та почали лікувати від цієї хвороби. Він змушений був залишити роботу 1980 року. Дальші дослідження виявили, що він не був шизофренік, новий діагноз називався «посттравматичний стресовий розлад».

Він звернувся по статус «цивільної жертви війни» і дістав його на початку 1990-х разом з невеличкою пенсією. Німецький уряд також визнав його «цивільною жертвою війни» і надав йому Wiedergutmachung.³

2001 року я супроводжував його на місце колишнього концентраційного табору в Амерсфорті. Це було його перше повернення туди, де він стільки страждав. Після тих відвідин він розповів мені всю свою історію, як пам'ятав. Це вперше тоді я почув від нього більш ніж одне речення про війну.

Після тих відвідин він, здавалося, покращав і поздоровішав. Знайшов інших людей з такою ж долею, яка спіткала його.

Марінус Соетерс під час поїздки до місця, де був розташований табір Амерсфорт, 19 січня 2004 року.

ЗІБРАННЯ СІМ'І СОЕТЕРС

³ Відшкодування, яке німецький уряд погодився виплачувати жертвам Голокосту і жертвам нацистської примусової праці. – Прим. до англ. вид.

Тато помер раптово, від серцевого нападу, 30 квітня 2004 року. Мені дуже бракує його, і Koninginnedag (День королеви, 30 квітня) для нас не святковий день. Його тіло піддали кремації 4 травня (в Національний день пам'яті жертв Другої світової війни). Як хтось зауважив на похороні, Марінус звільнився на день раніше ніж усі Нідерланди (5 травня).

З ДОПОМОГОЮ ФОНДУ ІСТОРІЇ ТОТАЛІТАРНИХ РЕЖИМІВ ТА ЇХНІХ ЖЕРТВ

ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА

Чехословацька Республіка виникла після Першої світової війни із земель Австро-Угорської імперії (чеські Богемія, Моравія, Австрійська Силезія, Словаччина та Підкарпатська Русь). У другій половині 1930-х років Чехословаччина була єдина демократична країна в Центральній та Східній Європі.

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Внаслідок Мюнхенської угоди 29 вересня 1938 року Німеччина анексувала північні, західні та південні регіони Богемії та Моравії (Судети). 14 березня 1939 року Словаччина проголосила незалежність, і 15 березня 1939 року Німеччина захопила решту країни, створивши Протекторат Богемії та Моравії. Євреїв, циган і політичних опонентів у ньому переслідували і вбивали. Багато членів довоєнної армії країни воювали в арміях союзників на Західному та Східному фронтах. Західні союзники звільнили західну частину країни в перші дні травня 1945 року. Радянська армія увійшла до Праги 9 травня 1945 року.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У березні 1945 року чехословацький уряд у вигнанні та комуністична партія підписали в Москві урядову програму, яка, поміж іншого, заборонила найбільшу довоєнну консервативну політичну партію. Чехословацьку державність відновили, але Підкарпатську Русь анексував Радянський Союз у червні 1945 року. 1946 року комуністи перемогли на обмежених виборах. 25 лютого 1948 року внаслідок заколоту комуністи захопили владу. 21 серпня 1968 року воєнне втручання країн Варшавського договору придушило так звану «Празьку весну» – період пом'якшення комуністичної диктатури. Режим повалено внаслідок Оксамитової революції, що почалася зі студентської демонстрації 17 листопада 1989 року; вільні вибори відбулися в червні 1990 року. 1 січня 1993 року Чехословаччина мирно розділилася на дві країни: Чеську Республіку та Словацьку Республіку.

МІЛАДА ГОРАКОВА народилася 25 грудня 1901 року в Празі. У період, коли вибухнула Перша світова війна, Міладини брат і сестра померли протягом тижня. Народження ще однієї дитини, сестрички Вери, повернуло трохи радості в життя сім'ї. Мілада вивчала право в Празі. Вона стала відомою громадською діячкою, захисницею прав жінок і демократичним політиком. Після німецької окупації вступила до підпільного руху Опору. 1940 року Міладу заарештувало гестапо, її засудили до страти, але помилували. Після 1945 року її обрано до парламенту, але після комуністичного перевороту в лютому 1948 року вона відмовилася від мандата. 1949 року її заарештували і звинуватили у замаху на комуністичний режим. Проти неї та ще дванадцятьох політиків організували показовий процес («Мілада Горакова і компанія»). Мілада Горакова була одна з четвірки засуджених на смерть і повішених у Празі 27 червня 1950 року. Цей день у Чеській Республіці відзначають як День пам'яті жертв комунізму.

АРХІВ КЛУБУ
МІЛАДИ ГОРАКОВОЇ

Мілада Горакова

Жінка, що не зрадила своїм принципам

Зора Дворжакова

Час добігав кінця. Менш ніж за шістьдесят годин її життя скінчиться. Вони помістили її в старий шпиталь у празькій в'язниці «Панкрац». Вони привели її до камери смертників, маленької порожньої кімнати зі столом та стільцем. Вони спостерігали за кімнатою постійно, але дозволили їй написати листи найближчим і найріднішим людям у ці останні хвилини її життя.

Написавши перший рядок, *«Мій найдорожчий, мій найкращий татку»*, вона відчула, наче її вісімдесятидворічний батько сидить перед нею. Характером, способом думання та емоційно вони були дуже схожі. Все життя дотримуючись гуманістичних і демократичних принципів першого президента Чехословацької Республіки Т. Г. Масарика, він направляв її мислення, погляди на життя і політичні спрямування в цьому дусі.

Вона завжди зберігала відданість цим принципам, тому для неї було природно приєднатися до руху Опору, коли німці захопили решту колишньої Чехословаччини і створили Протекторат Богемії та Моравії. Однак її заарештували, піддали німецькому суду в Дрездені. Вперше тоді над нею нависла загроза смертної кари. Того разу смерть її обминула.

Однак через кілька років комуністичний суд таки відправив її на смерть. Навіть тоді вона залишилася вірною принципам, в які вірила, та не вагаючись заявила у своїй останній промові на процесі: *«...Я живу за принципами, в які вірю, бо наслідую людей, яких вважаю авторитетом для себе, це, насамперед, обидва президенти Чехословацької Республіки, Т. Г. Масарик і доктор Едвард Бенеш, вплив яких я відчувала все своє життя»*. Така заява розлютила комуністичний суд, і вони тримали її в таємниці протягом усього періоду комуністичного тоталітаризму.

БАТЬКОВА ДОНЬКА

З батьком у неї було глибоке взаєморозуміння. Обоє мали раціональний і незалежний спосіб мислення, та вона, на додачу, була ще наділена великою чутливістю, мабуть, успадкованою від матері, тендітної емоційної жінки, передчасно померлої. Мілада якоюсь мірою взяла матір під свою

опіку. Дівчинкою вона пережила з батьками сімейну трагедію, смерть сестри й маленького братика Мілади. Обоє пішли з життя в один тиждень, що довело матір до нервового зриву. Це трапилося у важкі часи перед початком Першої світової війни. Тільки народження ще однієї дитини, сестри Вери, повернуло в сім'ю трохи радості.

Можливо, те випробування показало Міладі, яким жорстоким і байдужим буває життя, і навіть бажання допомагати нужденним і стражденним. Вона вирішила, що це її життєве призначення, і що найкраще вона зможе його виконати, вивчаючи медицину. Але батько знову спрямував її в інший бік. Він переконав, що, як правник із соціальних та гуманітарних питань, вона зможе ефективно надавати людям допомогу та опіку.

Батько завжди був поруч; він підтримав її прагнення до знань і громадську активність. Він і сам був активний громадянин. Багато разів Міладина мати хвилювалася, коли батько йшов з дому, щоб взяти участь у різних демонстраціях. Він і в цьому був для Мілади зразком, і не дивно, що він був за неї, коли навесні 1918 року її відрахували зі школи. Якийсь поліцейний інформатор доніс, що вона вручала квіти протестантам на мітингу проти продовження війни. На щастя, їй дозволили довчитися в іншій середній школі на вулиці Слезькій, куди вона вступила восени 1918 року. Однак пізніше, під час сфабрикованого проти неї процесу, комуністична пропаганда поширила абсурдну вигадку, що вона ще в юності була хуліганка, бо її, начебто, відрахували зі школи за участь у поваленні Маріанської колони¹ на Староместській площі Праги. 3 листопада 1918 року. Говорилося, що наче саме Мілада накинула мотузку на шию Діві Марії, хоч насправді все було не так, та й час не збігався.

В останньому листі батькові вона дуже журилася, що покладає на його плечі такий тягар, але однаково просила триматися, не здаватися і розповісти її дочці Яні про їхню сім'ю та родину все, що вона не встигла. Якщо дівчина зростатиме, знаючи про свої корені і до якої сім'ї належить, безперервність збережеться, і обоє вони залишаться в її молодому житті.

Поки вона закінчила листа до батька і почала писати листа до чоловіка, сплигло тридцять шість годин. У цей час вона написала багато інших листів: до сестри Вери та її чоловіка, до матері свого чоловіка, до подруг із Сатски², до домогосподарки, що давала лад її дому, і, насамкінець, своїй юній дочці Яні – листа, сповненого любові та тривожних порад, адже вона усвідомлювала, що незабаром залишить дівчину-підлітка.

¹ Пам'ятник, присвячений Діві Марії. – Прим. до англ. вид.

² Місто на схід від Праги. – Прим. до англ. вид.

ПРОЩАННЯ З ЧОЛОВІКОМ

Коли вона почала писати листа чоловікові, Богуславу, в пам'яті її постали двадцять три роки, проведені разом. Вона зустріла його, коли була студенткою юридичного факультету. Він тоді вже був аграрним інженером, а пізніше здобув ступінь доктора технічних наук. Працював на чехословацькому радіо, де мав власну сільськогосподарчу програму. Їх зв'язували щирі емоційні стосунки, Богуслав виявляв глибоке розуміння роботи і громадської діяльності дружини. Для нього її інтереси завжди були на першому місці. У своєму листі Мілада визнає, що він ніколи не стримував її політ. Вона здійснила своє бажання допомагати і бути корисною нужденним, як адвокат Центральної соціальної служби празького муніципалітету. Вона самовіддано працювала для чехословацького Червоного Хреста. Та цього було замало в її розумінні праці заради загального добра. У той період, після Першої світової війни, коли жінки завойовували дедалі більші права, Мілада, як сучасна молода жінка, долучилася до жіночого руху. Вона захоплювалася діяльністю засновниці Національної жіночої ради, сенаторки Франтішки Пламінкової, та стала її співробітницею. Увійшла до керівництва Національної жіночої ради, а також очолювала її юридичний департамент.

У політичному спектрі найближчою їй була Національна соціалістична партія Едварда Бенеша. Вона вступила до неї вже за часів Першої республіки³. Міладі дуже пощастило, що двоє чоловіків, які супроводжували її в житті – батько й чоловік – цілковито розуміли її та її діяльність. Чоловік був завжди поруч з нею, за добрих часів і за поганих. За німецької окупації вони обидва приєдналися до руху Опору, Політичного центру та Петиційного комітету «Лишаємося вірними». Пізніше їх обох заарештували під час літньої відпустки, 2 серпня 1940 року, в селі Горні Брадло поруч з Насаврками⁴, де

**Мілада Горакова на мітингу,
Чеський Крумлов, 1947 рік**

АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

³ Назва чехословацької Національної соціалістичної партії вводить в оману. Це була лівоцентристська демократична партія, що не мала нічого спільного з гітлерівською Націонал-соціалістичною робітничою партією Німеччини (NSDAP). Першою республікою в Чехословаччині називали період між 1918, роком заснування Чехословаччини після Першої світової війни, та Мюнхенською угодою 1938 року, спираючись на яку Гітлер анексував прикордонні райони Чехословаччини з німецькомовним населенням. – Прим. до англ. вид.

⁴ Місцевість на східному кордоні Богемії. – Прим. до англ. вид.

по них прийшли гестапівці. Лише коротко вони побачились у «Маленькій фортеці» в Терезині⁵ та 1944 року, після вироку народного суду в Дрездені, коли вона дістала вісім років ув'язнення, а він – п'ять.

Мілада боялася, що війна зруйнує її сім'ю; на щастя, цього не сталося. Тоді вона пообіцяла своїм близьким, що присвятить себе тільки їм, що робитиме для них усе, чим нехтувала раніше. Та повоєнні події знову затягли її у коловорот справ. Вона відчувала обов'язок продовжувати роботу Франтішки Пламінкової, яку втратили під час війни. Коли створили Раду чехословацьких жінок, вона її очолила.

Мілада бачила, як потрібна допомога тим, хто повертався після концентраційних таборів і тюрем. Отож, не вагаючись, стала одним з п'яти заступників голови Союзу звільнених політичних

**Сестра Мілади Горакової Вера,
чоловік Богуслав і дочка Яна**

АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ЧЕШЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

в'язнів. І зрештою, в дискусії з президентом Бенешем дала себе переконати, що такі люди, як вона, необхідні в громадському житті, та що їй слід прийняти мандат депутатки Тимчасових національних зборів. Вона підтвердила свій мандат на виборах 1946 року, коли балотувалася від округу Чеське Будейовіце⁶ і стала депутатом Національної конституційної асамблеї від Національної соціалістичної партії.

У такому неспокійному житті чоловік був поруч із нею. Він завжди підтримував її, і вона відчувала до нього щире вдячність і любов. Він вніс в її життя інший вимір. Він походив з глибоко релігійної протестантської

сім'ї, і Мілада, доти католичка, перейшла до протестантизму. Вона багато розмірковувала над питаннями віри та релігії, та під час випробувань, яких їй довелося зазнати в нацистських і комуністичних тюрмах, знаходила сили у вірі в Бога.

Коли в неї спитали останнє бажання перед стратою, вона запитала про долю чоловіка. Їй треба було знати, що з ним сталося. Після свого арешту вона підозрювала, що він утік; але не була певна, чи його також не заарештували, і навіть чи він живий. Їй відповіли, що нічого не знають про нього, хоч їм було відомо, що він утік з країни. Підтримуючи непевність, вони примножували її страждання. Отож, вона написала йому в листі: «...Я навіть не знаю, чи ти досі серед живих і чи зможеш колись прочитати

⁵ Терезин, колишнє гарнізонне місто на північ від Праги, де під час Другої світової війни влаштували в'язницю «Маленька фортеця», єврейське гетто і концентраційний табір. – Прим. англ. вид.

⁶ Велике місто в Південній Богемії. – Прим. англ. вид.

ці рядки. Це найбільший біль мого серця, що я нічого не знаю про тебе і не маю певності, хоч би й сумної, а жити мені залишилося хіба якихось кілька годин».

Пишучи листи своїм близьким у камері смертників, Мілада пригадувала жакливі випробування, що їй довелося пережити в нацистських в'язницях і камерах допитів. Вона думала, що таке вже ніколи не повториться в її житті, та за якихось кілька років усе повторилося, коли комуністична служба державної безпеки заарештувала її та піддала нескінченним допитам.

ВІДДАНІСТЬ ГРОМАДСЬКІЙ РОБОТІ

Та хоч які муки вона переживала, це не позначилося на її листах. Вона пише про любов, про красиві людські стосунки, про життя, що повинно було мати перспективу і було сповнене розуміння й доброти. Вона хоче (образно висловлюючись) сплатити по рахунках; хоче піти з життя без боргів. Вона просить у своїх рідних пробачення за біль, якого їм завдав. Вона піклується, насамперед про них, про їхні страждання, просить їх захистити Яну і продовжувати жити. В листах немає нічого про складні та напружені моменти в її суспільному житті або про жакливий театр абсурду, в який вона потрапила, відколи її заарештувала держбезпека.

Оті кілька повоєнних років її депутатства і очолювання Ради чехословацьких жінок були надзвичайно драматичним періодом, коли сигнали наближення комуністичного тоталітаризму ставали дедалі помітнішими. Як демократичний політик, вона вступала в конфлікти й суперечки з комуністичними депутатами й авторами. Вони спостерігали за її діяльністю на чолі Ради чехословацьких жінок з великою ворожістю, бо їй вдавалося відмежувати жіночий рух від політики, а комуністи прагнули дістати над ним контроль та інтегрувати у так званий «Національний фронт». А через те, що Рада чехословацьких жінок мала відносини з багатьма спорідненими закордонними організаціями, вони з великою підозрою спостерігали за її міжнародними зв'язками. Потім вони спробувала повернути її. Вона мала авторитет, бездоганне минуле, харизму, що впливала на людей. Вона була талановитим промовцем. Таку людину вони хотіли мати на своєму боці. Натомість вона дратувала їх своєю рішучою критикою в парламенті та на різних публічних заходах.

У парламенті вона працювала в комітетах конституційного права та закордонних справ, що знову примножувало її численні контакти. Завдяки цьому, вона завжди була чудово поінформована. Неможливо було змусити її повірити брехливим вигадкам. Вона брала участь у численних конференціях і міжнародних зустрічах за кордоном. Це збільшувало підозри проти неї. Державна безпека стежила за нею задовго до лютого 1948 року.

Невдовзі після війни Мілада Горакова втратила свої початкові ілюзії щодо Радянського Союзу. Можна почитати її заяви: «...Сталін прагне такого ж обмеження державності Чехословаччини і такого

ж поневолення народу Чехословаччини, як хотів Гітлер. Цьому треба завадити від самого початку. Шляхом систематичного зміцнення і розширення дружніх контактів із Заходом, ми повинні створити противагу цим намірам Сталіна щодо Чехословаччини». У публічних виступах вона часто висловлювала думку, що, навіть коли політично ми схилиємося до Радянського Союзу, треба провадити власну політику. Співпрацю з Радянським Союзом слід врівноважувати дружніми контактами з Заходом.

Хоч її стосунки з людьми були дуже дружні, а на обличчі завжди сяяла усмішка, вона не була ні наївна, ні легковірна. Вона наважилася критикувати політику власної партії, коли довідалася, незадовго до лютого 1948 року, що деякі високі функціонери Національної соціалістичної партії почали співпрацювати з комуністами в обмін на обіцяні вигоди.

З початком комуністичного тоталітаризму, в лютому 1948 року, Мілада Горакова хотіла здати свій депутатський мандат негайно. Вона збиралася зробити це, виступивши в парламенті з поясненням, чому вона не може підтримувати комуністичний уряд. Партійні товариші та чоловік відмовили їй. Суспільство було пронизане страхом. Комуністи негайно почали арешти політичних опонентів. Представники демократичних партій тікали за кордон.

Мілада склала свої депутатські повноваження 10 березня 1948 року, після трагічної та невиясної смерті міністра закордонних справ Яна Масарика. На цей час деякі організації, почесним членом яких вона була, залякані, почали відмовлятися від неї. Двері Ради чехословацьких жінок закрилися для неї, хоч вона ще й лишалася головою. І вона, і чоловік залишилися без роботи, доки за якийсь час їй вдалося знайти постійну адміністративну посаду.

Втім вона була певна, що комуністичний тоталітаризм не протримається довго. Проти нього почав формуватися опір, базуючись на досвіді антинацистського опору. Треба було допомагати постраждалим, допомагати тим, хто хотів утекти за кордон. Необхідно було виробити нові концепції та процедури майбутньої зміни режиму. Місцевий рух опору має бути зв'язаний інформаційним каналом з закордонним опором.

Так звана «політична шістка» з членів Національної соціалістичної партії почала працювати над цими завданнями, і Мілада була в ній незамінна. Саме вона готувала новини для закордонного опору і отримувала новини від них. Думала про те, щоб поїхати за кордон, але вирішила, що важливіше їй тепер лишатися вдома. Вона підтримувала ідею про те, що добре було об'єднати силу опору всіх демократичних партій. Це обговорювалося на зустрічі у Вінорі у вересні 1948 року, але згоди не досягли. Втім держбезпека та комуністичне правосуддя визнало цю зустріч доказом існування такого підривного центру.

АРЕШТ І СУД

Коли вони заарештували Міладу Горакову 27 вересня 1949 року, то не мали переконливих доказів проти неї. Та це були часи сталінського курсу на посилення класової боротьби. Готуючись до «жахливих процесів», у Чехословаччині почали працювати радянські експерти. Процес «Керівники диверсійної змови проти республіки: Мілада Горакова та інші» став штучно зрежисованим жакливим процесом, який нагнітав страх у суспільстві. За радянським зразком, запитання та відповіді в протоколі допитів вигадували слідчі. Вони маніпулювали фактами і переносили їх у вигаданий контекст. Обвинувачуваних змушували вчити протокол напам'ять і завчено відповідати в суді.

Під час судового процесу, який розпочався 31 травня і закінчився 8 червня 1950 року, Мілада Горакова неодноразово намагалася порушити нав'язану процедуру і говорити від свого імені. Вона не захищалася, швидше пояснювала свою позицію та дії. Загалом було тринадцять підсудних, четверо з них засудили на смерть. Решта дістали різні терміни ув'язнення – від п'ятнадцяти років до пожиттєвого.

Коли вона закінчила писати свого десятого листа в камері смертників, був полудень 26 червня 1950 року. На її бажання, до неї прислали протестантського пастора. Потім повели в підземний коридор, де вона мала зустрітися з дочкою Яною, сестрою Верою та чоловіком сестри. Так вони виконали ще одне з її останніх побажань. Ця зустріч означала для неї багато; вона принесла в її душу примирення. Їй не дозволили поцілувати дочку, але Яна знаком показала їй, що тітонька Вера при надії. Вона була вражена думкою про заміну свого життя життям дитини, яка мала прийти у цей світ, наче вона з рук до рук передавала їй факел. Вона сприйняла це, як велике полегшення, як шлях до примирення зі своєю долею. Вона звірилася в цьому в своєму останньому, одинадцятому, листі, написаному о пів на третю ранку в день страти. У вівторок, 27 червня 1950 року, її провели до місця страти, останньою з чотирьох засуджених на смерть. Її життя обірвалося о 5:45 ранку.

Сьогодні Мілада Горакова стала символом антикомуністичного опору. Її доля слугує застереженням для сьогодення і майбуття. Вона йшла праведною дорогою і не зійшла з неї навіть ціною власного життя. Вона вірила у правдивість біблійної притчі: «В путі праведності є життя, і на стежці її нема смерті».

Кінцева промова Мілади Горакової на її суді, Державний суд у Празі, 1950 рік

ЧЕСЬКЕ АГЕНТСТВО НОВИН «СТК»

ЙОЗЕФ БРІКС народився 18 березня 1916 року поблизу міста Оломоуца. Він закінчив військову академію. З початком німецької окупації, 15 березня 1939 року, втік через Балкани до Франції, а потім – до Великої Британії, де став бойовим пілотом Королівських військово-повітряних сил. 17 червня 1941 року збитий над Францією. Його утримували в різних концтаборах, звідки він зробив кілька надзвичайних спроб утечі. 1944 року взяв участь у приготуваннях до так званої «Великої втечі» з концтабору «Шталаг Люфт III» у Загані. За історією його життя після війни знято британський фільм «Поневолене серце». Після війни він одружився з англійкою та влаштувався в Оломоуці. Після комуністичного перевороту в лютому 1948 року зробив невдалу спробу втекти за «залізну завісу». Його схопили, судили на сфабрикованому процесі та відправили на уранові копальні в табір для військовополонених в Яхимові, де він помер від серцевого нападу вночі 12 серпня 1957 року. Його сім'ю не сповістили; могилу виявили тільки 2009 року.

АРХІВ КАРЕЛА БРІКСА

Йозеф Брікс

Втечі Йозефа Брікса

Людек Навара

Останній день 1952 року. В'язень № 868 заповнює запитальник. У ньому повно безглузких питань. Одне з них таке: «Які провали і розчарування були у вашому житті?».

В'язень № 868 відповідає: *«За доброту і безкорисливість до людей і через нерозуміння я без провини ув'язнений уже дев'ять років. Я пережив розчарування, бо надто переоцінив чеську душу».*

В'язень написав своє ім'я – Йозеф Брікс. Кавалер ордену Британської імперії, нагороджений чехословацькою медаллю «За мужність перед лицем ворога» та іншими відзнаками. Бойовий пілот, про звитягу якого ходили легенди, історія життя якого надихнула британських кінопродюсерів на створення фільму «Поневолене серце».

Певною мірою назва фільму звучала справедливо і в цей останній день 1952 року. Втім нині Брікс був ув'язнений комуністами. І це було гірше. Ніколи вже не повернеться він на свободу, ніколи не побачить ні дочки, ні дружини, ніколи більше не літатиме.

Якщо скласти разом усі роки, проведені в німецькому полоні та комуністичних тюрмах, Брікс 13 років жив за колючим дротом. Коли він помер, йому був тільки 41 рік.

Хоча Брікс прославився під час війни завдяки своїм втечам з німецької неволі, він опинився в комуністичній в'язниці через невдалу втечу за «залізну завісу». Найважливішу в житті втечу він провалив.

Насправді – ні; це була не його провина. Втечу спровокувала комуністична розвідка, і Брікс просто потрапив у приготовлену пастку.

ПОВЕРНИ КНИЖКИ

«Поверни книжки» – це була кодова фраза для групи колишніх солдатів, які готувалися до втечі на Захід. Усі, крім одного, мали британських дружин, і якщо вони хотіли жити з ними у вільному світі, у них практично не залишалося вибору, крім як нелегально втекти за «залізну завісу», адже комуністичний режим не дав їм паспортів. Вони планували перетнути кордон поблизу Киншперка, втім так туди й не дісталися.

Брікса заарештували вдома 2 травня 1948 року.

«Мене затримали на квартирі в Оломоуці за підозрою в підготованні до втечі за кордон. ... Через те, що я мав англійську дружину, моє єдине бажання було потрапити за кордон, щоб збудувати новий дім чесною працею в Австралії. Ні навмисно, ні несвідомо, я ніколи не завдав би шкоди моїй країні, заради якої стільки вистраждав під час війни», – писав Брікс в одному з численних життєвих звітів, які нещасних в'язнів змушували писати в комуністичних тюрмах, щоб «критично» переоцінити своє минуле.

Проте влітку 1948, попри арешт, ситуація не здавалася такою поганою для Брікса. Комуністи ще не контролювали всю владу, і Вищий військовий суд виправдав його за всіма звинуваченнями. Втім це була скороминуща перемога – після оскарження втрутився керований комуністами Державний суд і відправив Брікса в ув'язнення на десять років. Прибувши до в'язниці «Пльзень-Бори», Брікс чітко висловився, що думає про своє ув'язнення. На запитання, що спонукало його до скоєння злочину, він відповів: *«Бажання жити серед справедливих людей, які шанують хоробрість і пожертву, яку я приніс своїй країні, та особливо – можливість жити щасливо зі своєю сім'єю».* Однак тепер його сім'я була далеко, по той бік Ла-Маншу.

Труді та Йозеф зустрілися в Англії, куди він прибув після сміливої втечі з окупованої Чехословаччини. Тоді він зазнав багатьох пригод: випускник військової академії в Границе, а пізніше лейтенант 33-го ескадрону Королівських військово-повітряних сил, він тікав через Словаччину та Угорщину та був заарештований в Будапешті й відправлений на три місяці до в'язниці. Після

Після війни. Йозеф Брікс з дружиною Труді Брікс, уродженою Теллер

АРХІВ КАРЕЛА БРІКСА

цього його повернули до Словаччини, але він і звідти утік, і не зупинився до самої Сирії, де приєднався до Іноземного легіону. А потім дорога привела його до Чехословацької армії за кордоном. 4 серпня 1940 року він уперше сів до кабіни літака з монархічними позначками британських Королівських військово-повітряних сил...

З Труді вони зустрілися в травні 1941 року. Але незабаром їх розлучили – день 17 червня 1941 року був обраний командуванням Королівських ВПС як найкращий момент для бомбування електростанції у Франції.

Операція закінчилася кривавою битвою, літак Брікса і ще 12 літаків збили. Він

мужньо бився. «Я знову атакував, але через кілька хвилин в кабіні з'явився чорний дим, і я вже не міг контролювати прилади. Незабаром після цього в кабіні спалахнуло полум'я», – розповідав пізніше Брікс, описуючи повітряний бій, в яком він вижив, сміливо вистрибнувши з підбитого літака.

Тільки пізніше з'ясувалося, що його літак збив сам Адольф Галланд⁷, німецький ас. Бріксові тоді вдалося врятувати своє життя; він не знав, що решту чотири роки війни проведе в неволі або в бігах...

Обпечений полум'ям від пального, босоніж, але на диво неушкоджений, він приземлився в полі. Французи з найближчого села дали йому цивільний одяг, але перевдягання не допомогло. Німці знайшли його, побили (вони битимуть його ще багато разів) і відправили до табору для полонених. Утім Бріксові пощастило в одному: він зумів приховати свою особу. Ще спускаючись на парашуті, він перевіряв кишені, щоб у них не було жодного документа.

Переглядаючи списки ув'язнених у німецьких воєнних архівах, можна побачити кілька різних імен: наприклад, такий собі Рікс, заарештований у Берліні під час спроби втечі. Або Брюно Закс, що фігурував поміж в'язнів. Ці імена належать одній особі: Йозеф Брікс або вигадував імена, або позичав в інших в'язнів чи знайомих. Він знав, що з чехами в полоні поводитися значно гірше, ніж з англійцями, а також знав, що може піддати небезпеці не тільки власне життя, а й життя своїх близьких у Протектораті. Тому він надіслав Труді свого першого листа з ув'язнення під чужим ім'ям Рікс. («З почерку я одразу ж зрозуміла, від кого воно!», – згадувала пізніше Труді.

ВЕЛИКІ ВТЕЧІ

Спочатку німці думали, що Брікс – поляк. Він будь-що намагався втекти. «Вночі з 19 на 20 квітня 1942 року я втік з табору «Офлаг-VI В» у Варбурзі через тунель. Ми організували втечу разом з Отакаром Черні, Зденеком Прохазкою і трьома поляками. Чорного ввіймали десь за вісім днів у Гамбурзі. Я ще день ішов пішки, а вночі вкрав велосипеда... Я просувався в напрямку до Швейцарії через Оффенбах і Штутгарт, де німецька поліція обстріляла мене, коли я переходив міст. Через брак води та їжі, я захворів на дизентерію. Важко хворого мене знайшов у лісі на південний захід від Штутгарта член Гітлерюгенду», – так він пізніше описував свою першу втечу англійським офіцерам.

17 вересня він знову втік. Без їжі, взуття та шкарпеток він перейшов гори і спробував потрапити на німецький аеродром, звідки хотів полетіти на німецькому винищувачі месершміті. Але втеча знов провалилася, Брікса повернули за колючий дріт.

⁷ Німецький пілот, організатор і керівник німецьких військово-повітряних сил (Люфтваффе), генерал-лейтенант авіації. – Прим. наук. ред. укр. вид.

Плакат британського фільму «Поневолене серце» (1946), в основу якого покладено історію Йозефа Брікса в Другій світовій війні
STUDIOCANAL FILMS LTD

І тоді він утік утретє. Цього разу в бочці для нечистот. Він дістався Польщі, до командування місцевої підпільної Армії Крайової. У Варшаві його заарештувало гестапо. Під час «бесіди» нацисти пробили йому живіт і перебили барабанну перетинку. Вони сказали, що це для того, щоб у нього було, про що згадати. Спогад залишився – відтоді й до кінця життя він погано чув. *«5 червня 1943 року шарфюрер СС Грюнн жорстоко бив мене в камері і штрикав у живіт, доки я не знепритомнів»*, – розповідав Брікс пізніше.

Брікс навіть брав участь у приготуванні до легендарної «Великої втечі» з Сагана, яка увійшла в історію кривавим зведенням рахунків з офіцерами-втікачами, а пізніше лягла в основу однойменного фільму зі Стівеном Маквіном у головній ролі. Втеча планувалася через таємні підкопи, і кожен втікач заздалегідь дістав порядковий номер. Йозефові Бріксу дісталася велике число, він не встиг влізти до тунелю, бо втеча була зірвана раніше, ніж до нього дійшла черга. Насправді йому пощастило, бо, попри міжнародні угоди про поводження з військовополоненими, більшість втікачів убили.

Однак йому загрожує нова небезпека: нацисти відкрили його справжню особу і відправили до Праги, в Палац Петчека,

якого всі боялися, штаб-квартиру гестапо. У перспективі – суд за «зраду батьківщини» (він «зрадив» Протекторат) і смертна кара. Цього разу він міг бути «задоволений», що його повісять «правильно», під власним іменем.

Але він вижив. Табір, у якому він чекав кінця (життя чи війни, що настане перше) звільнили американці, і Брікс – визнаний герой вдома та в Британії. *«Він стояв там, на автобусній зупинці; вся вулиця знала, що пілот Королівських ВПС чекає на мене. Ми не бачилися майже п'ять років, але він одразу впізнав мене і підхопив на руки. Я була здивована. І одразу ж освідчився мені»*, – згадує Труді. Та вона ще вагалася. Брікс телефонував їй по кілька разів на день. Доки не втратив терпіння. *«Двері розчинилися, і він сказав, що або я одружуюся з ним, або він негайно йде і більше ніколи не повернеться до Британії»*.

Отак це й сталося. У цей момент у нього в кишені вже була обручка для заручин. Це скидається на щасливий кінець, як у воєнному романі. Вони провели медовий місяць на острові Мен, а коли зібралися до Чехословаччини, то сіли на спеціальний потяг для ветеранів війни, що поверталися

додому, та їхніх нових англійських дружин. Жінок було близько тисячі. На вокзалі в Празі їх чекали зустрічальники, червоний килим і святковий транспарант: «Ласкаво просимо британських дружин».

Насправді казка могла продовжуватися: герой одружується з жінкою, що віддано чекала на нього (так), у них народилася дитина (так), і вони були щасливі разом (так). Якби тільки Бріксові не стукнула думка повернутися до Чехословаччини, це могла бути дуже щаслива історія. Та не так сталося як гадалося.

КОРОТКА ІДИЛІЯ

Молодята влаштувалися в Оломоуці, батько Йозефа управляв сімейною фермою в сусідніх Лаштанах. Вони не переймалися політикою, але незабаром стався перший конфлікт. Офіцер (і некомуніст) Брікс, який знав англійську та німецьку мови, перекладав у суді на процесі над німецькими колаборантами. *«Хтось звинуватив його в зраді, бо він поїхав на Захід. Коли він дав відсіч, газета надрукувала вимогу свого комуністичного редактора, щоб Брікс вибачився»*, – згадувала Труді Брікс. Це було застереження. Вони на нього не зважили.

Подружжя переживало тоді найкращий період життя. Народилася дочка Соня, і люблячий щасливий батько та чоловік вчив Труді їздити верхи, кататися на лижах і сходити на вершини в сусідніх горах Єсеніках.

24 лютого 1948 року ідилія скінчилася. «Я пам'ятаю, що була в дантиста; прибігла дівчина, яка допомагала нам у господарстві, з криком: *«Вам треба негайно йти додому; майора забрали; він не знає куди»*. Потім стало зрозуміло, що в критичні дні комуністичного перевороту офіцерів забирали з міста. Йозефа змусили чистити свинарники разом з німецькими військовополоненими, з якими він ще недавно бився. А ще його змусили відвідувати курси перевиховання. У випускному «сертифікаті» написали:

«Політична освіта: незадовільно. Не підходить для політичної освіти підлеглих через негативне ставлення до всіх досягнень народного демократичного керівництва. Внаслідок нездатності підносити цінність ідеології народної демократії та армії – непридатний».

«Користь: без користі».

Коротке щастя після війни:
Йозеф Брікс з дочкою Сонєю в Оломоуці
незадовго перед арештом, 1948 рік

АРХІВ КАРЕЛА БРІКСА

«ЗАЛІЗНА ЗАВІСА»

● Терміном «залізна завіса» називали кордон в Європі між Східним і Західним блоками. Його пов'язують з промовою Вінстона Черчілла 5 березня 1946 року в Фултоні, США, у Вестмінстерському коледжі, хоча термін використовували й раніше. На кордонах комуністичних держав поступово встановлювали паркани та різні пастки, щоб зашкодити мешканцям країни нелегально залишати її. Здебільшого села в прикордонній зоні поступово евакуювали. 1961 року збудували знамениту стіну, яка розділила Берлін. Її падіння символізувало падіння Радянської імперії. Поступово «залізну завісу» руйнувалася також із середини радянського блоку внаслідок системних криз комуністичного режиму (Угорщина – 1956 рік, Чехословаччина – 1968-й і Польща – на початку 1980-х).

INFO BOX

Вони усунули його з армії та наказали зареєструватися на біржі праці з 1 травня 1948 року, де йому давали некваліфіковану ручну роботу. Майбутнє для людини «без користі» виглядало сумним. *«Я хотіла, щоб він утік за кордон; ми з дочкою вибралися б якось із моїм британським паспортом»*, – розповідала Труді. Він погодився і спробував.

Брікс зібрався втікати разом з генералом Карелом Янушеком, колишнім командиром чехословацьких військово-повітряних сил у Британії. Він добре знав його; Янушек навіть був на його весіллі. Однак втеча за «залізну завісу» закінчилася катастрофою. Брікс та його друзі разом з Янушеком, які спілкувалися через британське посольство, були під наглядом таємної поліції. Найближчий

до кордону пункт, якого вони дісталися, був Киншперк-над-Отржи, але жінка, в якій вони зустрілися, сказала їм, що тут перехід неможливий. Вона сказала, що надворі занадто ясно. Це був удар. Що вони могли зробити? Треба було повертатися. Янушек спробував утекти в іншому місці та був заарештований.

Труді Брікс не могла заснути. Її чоловік (який так хоробро втікав з німецького полону!) не міг утекти з цієї комуністичної країни. *«Я почала дрімати, коли мені здалося, що почувся стукіт у вікно. Я чула його, чи в мене починається параноя?»* – так Труді Брікс пізніше описувала в своїй книжці ці фатальні моменти.

На жаль, це була не параноя. Брікс повернувся після невдалої втечі. Потім двоє партійців зробили йому дивну пропозицію: якщо він розлучиться зі своєю «англійкою», то зможе стати членом Комуністичної партії Чехословаччини, і перед ним відкриється кар'єра. Він відмовився. Єдиний варіант, який залишався, була належно виконана втеча на Захід.

Не тільки він зрозумів це, і на другий день вони прийшли по нього. Вони з Труді щойно повернулися з кінотеатру. Було близько одинадцятої вечора. Забираючи його, вони сказали дружині: *«Знаєш, дорогенька, це як у старі добрі часи. Тоді вороги були інші. Сьогодні це наші власні люди»*.

Спочатку йому присудили десять років в'язниці за спробу втечі на Захід, зраду батьківщини та шпигунство. Потім додали ще двадцять років за, начебто, спробу втечі з в'язниці в Бори.

Вони його боялися. «Скільки я знаю, Йозеф Брікс мав надзвичайно твердий характер. Він був жорсткий. У ньому було щось незламне. Зрештою, вони відправили його до Яхимова, мабуть, щоб позбутися», – казав пізніше його колега з британських військово-повітряних сил і однокамерник у чехословацькій тюрмі Йозеф Шишпера.

Відтак дружина з чоловіком могли розмовляти тільки через ґрати. Втім у них було небагато нагод поговорити. Дочку Соню він востаннє бачив у в'язниці перед тим, як вони з матір'ю поїхали до Англії. Це було влітку 1948 року. Він тримав її в руках і цілував, доки тюремник не припинив побачення. Можна сказати, що Труді Брікс пощастило. Вона змогла дістати дозвіл поїхати з країни і перетнула з дочкою Ла-Манш. Вона ніколи більше не вийшла заміж, хоча чоловік в одному з листів з комуністичної в'язниці пропонував їй розлучення. Це знову звучить, як сюжет роману. Справді, це міг би бути другий том, але порахуймо: Труді та Йозеф знали одне одного шістнадцять років. З них вони були одружені дванадцять. Скільки років життя вони провели разом? Близько трьох років. Решту часу чоловік і дружина марно чекали один одного, обмінюючись сумними листами крізь «залізну завісу». Якщо, звісно, їх доставляли. «Я ніколи не шкодувала, що одружилася з Йозефом», – сказала пізніше Бріксова дружина Труді. Вона трималася цієї думки до кінця життя.

СИМВОЛІЧНА ЗАГИБЕЛЬ

За «завісою» Брікс став просто номером: «в'язень № 868». І комуністи ще й нищо знущалися з в'язнів: навіть ті невеликі гроші, що він заробляв, видобуваючи уран, йому не дозволяли відправляти в Лондон дружині та дитині. Насамкінець герой фільму «Поневолене серце» помер майже символічно: 12 серпня 1957 року в тюремному шпиталі уранової шахти «Ровност» його серце розірвалося.

Просто номер. За ґратами Йозеф Брікс став «в'язнем N 868». Звісно, його позбавили усіх його воєнних відзнак. Він мусив померти в тюрмі

НАЦІОНАЛЬНИЙ АРХІВ

«Брікс помер, і вони провели розтин. Вони сказали мені, що ніколи в житті не бачили такого жахливого серцевого нападу. Серце розірвалося так, наче його розрізали навіпль скальпелем», – свідчив багато років потому Зденек Кесслер, товариш Брікса в ув'язненні, а пізніше – голова конституційного суду.

Комуністи знали, як ускладнити не тільки життя людини, а й її смерть. Чехословацька влада не потурбувалася повідомити Бріксову дружину про його кончину. Рідним режим також помстився: він не віддав їм тіло для гідного похорону.

Сім'я Брікса на тому боці Ла-Маншу мала забути про чеського героя. І за диявольським задумом усе зробили так, щоб показати, наче Брікс також забув про них. Саме тому йому не дозволяли надсилати дружині гроші...

Історик Юрій Райліх не має сумнівів у тому, що Брікс був загрозою комуністичному режимові: *«Подумайте лише, що він пережив. Зрозуміло, що він був потенційно надзвичайно небезпечною людиною для комуністів! Дуже часто такі люди потрапляли до в'язниці не тому, що скоїли щось, а тому, що режим боявся їх. Виховані в зовсім інших традиціях, вони вірили в те, що робили, скільки їх довело це під час війни. Отож, були ще й міркування превентивного характеру».*

Якби Брікс вижив, він за вироком вийшов би з в'язниці тільки 1978 року...

Труді Брікс, зрештою, надала допомогу британська фундація ветеранів військово-повітряних сил. Її дочці Соні надали місце в школі-інтернаті, а Труді працювала журналісткою спочатку в Англії, пізніше в США.

«Я хотіла виховати нашу дитину, і я хотіла виховати її належно», – казала вона. Це їй вдалося, але пізніше доля відвернулася від неї: Соня захворіла на множинний склероз і померла 2000 року.

Труді Брікс провела більше часу в боротьбі за свого чоловіка, ніж у шлюбному житті разом з ним. Спочатку вона намагалася витягти його з чехословацької в'язниці, пізніше, після 1989 року, боролася за його посмертну реабілітацію та визнання в нього на батьківщині. Батьківщині, що відправила його до в'язниці та залишила там померати.

Місце поховання Брікса виявили 2009 року на празькому цвинтарі Мотол; Труді Брікс померла 2011 року. Їй був 91 рік. Вона домоглася ще одного: 28 жовтня 2006 року їй вручили від президента Чехії орден Білого Лева за померлого чоловіка.

Шановний пане!

Вибачте за те, що я, іноземка, звертаюся до вас; доводиться нехтувати формальностями, коли добиваєшся справедливості. Через те що я раніше жила в Чехословаччині, звертаюся до вас по допомогу: звертаюся саме до вас, бо знаю, що ви обіймаєте найважливішу посаду в Комуністичній партії Чехословаччини, і я певна, що ви чесна й справедлива людина, адже ці якості найголовніші для такої посади.

Я гадаю, ви, швидше за все, знаєте справи обох нижчезгаданих осіб і, мабуть, уже забули про них, з огляду на те, що події в людському житті трапляються і забуваються майже одразу. Однак дружини та рідні цих людей не можуть забути і з плином часу дедалі більше впадають у відчай, і з дедалі більшими труднощами ми прагнемо звільнення цих нещасних чоловіків, колишніх чехословацьких героїв, несправедливо ув'язнених, адже єдиним їхнім злочинцем було те, що вони намагалися отримати паспорт, щоб мати змогу жити зі своїми дружинами в Англії...

Невже вони марно проливали кров, страждали і долали перешкоди? Невже про це забули? Невже так можна поводитися з людьми, які стільки витерпіли заради Чехословаччини?

Пане Сланський, я знаю всі обставини цієї запутаної справи, і я готова приїхати до Праги і розповісти вам усе – ці люди ні в чому не винні, звинувачення проти них сфабриковані у фантастичний спосіб...

Це лист, в якому дружина Брікса, з Британії, просить помилувати її чоловіка. Лист адресований Рудольфові Сланському, генеральному секретареві КПЧ, який був тоді ще при владі⁸. Відповіді вона не отримала.

З ДОПОМОГОЮ ГРОМАДСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ «ПАМ'ЯТЬ»

⁸ За іронією долі, Рудольфа Сланського стратила його власна партія 3 грудня 1952 року після показового процесу проти чотирнадцяти високопосадовців комуністичної партії переважно єврейського походження. Одинадцятьох із них засудили до смертної кари, трьох – до позитивних термінів (так званий «процес Сланського»). – Прим. до англ. вид.

СЛОВАЧЧИНА

Чехословацька Республіка виникла після Першої світової війни із земель Австро-Угорської імперії (чеські Богемія, Моравія, Австрійська Силезія, Словаччина та Підкарпатська Русь). У другій половині 1930-х років Чехословаччина була єдина демократична країна в Центральній та Східній Європі.

ПРО НАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ

У жовтні 1938 року Глінкова словацька народна партія (HSLC) проголосила автономію в рамках Чехословаччини і захопила владу в її словацькій частині. Проголошення незалежності 14 березня 1939 року стало результатом тиску з боку Гітлера; однак однопартійний уряд HSLC на чолі з Йозефом Тісом мав значну свободу дій у внутрішніх справах. Словацька держава була союзником Гітлера, і словацькі дивізії воювали на Східному фронті. Євреїв переслідували та відправляли до концентраційних таборів. Словацьке повстання в серпні 1944 року німці придушили. Радянська армія звільнила всю територію країни до 1 травня 1945 року.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ

У березні 1945 року чехословацький уряд у вигнанні та комуністична партія підписали в Москві урядову програму, яка, поміж іншого, заборонила найбільшу довоєнну консервативну

політичну партію. Чехословацьку державність відновили, але Підкарпатську Русь анексував Радянський Союз у червні 1945 року. 1946 року комуністи перемогли на обмежених виборах. 25 лютого 1948 року внаслідок заколоту комуністи захопили владу. 21 серпня 1968 року військове втручання країн Варшавського договору придушило так звану «Празьку весну» – період пом'якшення комуністичної диктатури. Режим повалено внаслідок Оксамитової революції, що почалася зі студентської демонстрації 17 листопада 1989 року; вільні вибори відбулися в червні 1990 року. 1 січня 1993 року Чехословаччина мирно розділилася на дві країни: Чеську Республіку та Словацьку Республіку.

ЙОЗЕФ РЕМЖА народився 17 липня 1940 року в Катловці у Трнавському краї нинішньої Словаччини. Він походив з робітничої сім'ї. Батько, Ян Ремжа, був робітник Братиславської електротехнічної компанії, мати працювала в Катловіцькому об'єднаному селянському кооперативі.

В липні 1959 року дев'ятнадцятирічний Йозеф з другом Станіславом Штрбо спробували втекти через чехословацький кордон до Австрії у пошуках кращого життя на Заході. Їх перехопили, коли вони сходили з потягу на прикордонній станції, та посадили на шість місяців до в'язниці. Але Йозефа це не спинило, він продовжував мріяти про свободу. Під час другої спроби втечі 15 серпня 1960 року, переслідуваний прикордонниками, Йозеф Ремжа був убитий струмом високої напруги, підведеним до залізної завіси.

АРХІВ ІНСТИТУТУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Трагічна доля на шляху до свободи

Доктор Любомир Морбахер

ПЕРША СПРОБА

П ротокол арешту в слідчій справі двох молодих робітників Йозефа Ремжи та Станіслава Штрбо описує, як провалилася їхня спроба втечі на Захід, дуже схожа на випадки сотень інших утікачів. Я від самого початку підкреслюю їхній соціальний статус, хоча він кілька разів буде згаданий в розповіді, щоб нагадати, що офіційна комуністична пропаганда представляла «народно-демократичну» і пізніше «соціалістичну» державу як соціальну систему, створену для робітників, себто для робітничого класу.

Увечері 27 липня 1959 року, рівно о 19:35, двох молодих людей затримали прикордонники одразу після того, як вони висадилися з потягу на станції Девінска-Нова-Вес. У них не було документів, обов'язкових на той час – дозволу на в'їзд до прикордонної зони, тому їх привели до прикордонного пункту. Після «попереднього допиту, вони визнали, що збиралися перейти до Австрії, і були заарештовані лейтенантом Венделіном Вінкуром, офіцером розвідки 11-ї прикордонної бригади. Далі слідство в їхній справі вів сержант Ліптак, слідчий державної безпеки районного управління міністерства внутрішніх справ у Братиславі. Їх обвинуватили в спробі залишити республіку, як визначено в статтях 5 і 95, част. 1, кримінального кодексу¹. Обох друзів ув'язнили, і до того часу, як їх засудили до тюремного ув'язнення без відстрочення, вони дістали перший досвід спілкування зі слідчими держбезпеки. Для одного з них, заводія утечі Йозефа Ремжи, справа не закінчилася відбуванням терміну. Він переконався в тому, що мусить тікати з цієї країни, і спробував утекти знову. Цього разу сам, і, на жаль, з трагічними наслідками.

Хто був 19-річний Йозеф Ремжа, що наївно спробував разом з другом непомітно приїхати до прикордонного містечка Девінска-Нова-Вес у липні 1959 року?

¹ Акт № 86/150. – Прим. до англ. вид.

Йозеф Ремжа народився в Катловці у Трнавському краї. Він походив з робітничої сім'ї, як записано з його слів у протоколі допиту держбезпеки. Батько, Ян Ремжа, був робітник Братиславської електротехнічної компанії, мати працювала в Катловіцькому об'єднаному селянському кооперативі. Закінчивши початкову школу, Йозеф рік допомагав сім'ї на сімейній фермі, на той час ці 2 гектари ще належали їм. Починаючи з 1955 року, він навчався на тракториста в професійному училищі в місті Галанті. Закінчивши училище, два місяці працював на машинно-тракторній станції в Трnavі. Звідти перейшов працювати в чехословацьку компанію нафтових свердловин, до розвідувального відділу в Брно, де зустрів Станіслава Штрбо, робітника з села Модранки. Коли взимку роботи в нафторозвіду-

Потрійна електрифікована загорожа на кордоні Чехословаччини, вид зверху, 1952 рік

АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ЧЕХСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

вальний компанії не було, йому порадили шукати інше місце. Юнаки випадково зустрілися знову в Братиславі, на хімічному заводі імені Георгія Дімітрова, де обидва знайшли нову роботу.

Друзі скористалися можливістю поселитися в «парубочому кварталі» у Братиславі, у Каштановому гайку, що дозволило їм жити в Братиславі та часто зустрічатися. Ідея втекти з комуністичної Чехословаччини до Австрії належала Ремжі. Своє бажання емігрувати він пояснив офіцерові розвідки прикордонного загону № 5947, Братислава (11 прикордонна бригада), такими словами:

«Близько двох місяців тому я вирішив утекти до Австрії, тому що був незадоволений своєю роботою тут, бо це була для мене важка робота. Я був робітником у цеху Олеум 2, де працював по 8 годин, а потім 24 години вільні. В середньому я заробляв 1300 чехословацьких крон на місяць. Хоч усі зароблені гроші я витрачав на себе, іноді мені не вистачало навіть для існування. Ось чому я вирішив нелегально утекти до Австрії»².

За оцінкою політичного відділу хімічного заводу імені Георгія Дімітрова, Ремжа не справляв враження прогульника,

непридатного до важкої праці чи здатного «зрадити» робітничий клас. У характеристиці на вимогу слідчих держбезпеки його працедавець пише: *«За свідченням його начальника, вищезгаданий виконував роботу добре і сумлінно. На роботу з'являвся регулярно, не прогулював... За характером спокійний, неговіркий, мав популярність у колективі співробітників».*

² Архів Інституту національної пам'яті, фонд районної адміністрації корпусу державної безпеки, Братислава, V-1391, особиста справа Ремжи Йозефа. Всі подальші цитати курсивом в тексті взяті з документів архіву Інституту національної пам'яті. – Прим. до англ. вид.

Читаючи цю типову характеристику, слід пам'ятати, що громадяни постійно були об'єктом оцінювання, з погляду «політичної благонадійності» та ефективності (звісно, не тільки з боку працедавця). Часто ті, хто оцінював, були люди низьких моральних якостей – схильніші до відвідування партійних мітингів, ніж до кваліфікованої роботи; доносими вони розв'язували й різні особисті конфлікти. Втім характеристики були надзвичайно важливі для подальшого професійного розвитку людини, в кримінальному покаранні та в численних ситуаціях, коли держава вирішувала долю людини. Однак Йозефові Ремжі навіть хороша характеристика не допомогла.

Але повернімося до спроби втечі двох молодих людей. Ремжів друг Штрбо пристав на пропозицію тікати з Чехословаччини. Друзі мали дуже наївне уявлення про ризики, на які наражаються втікачі, хоча й збирали базову інформацію про нагляд та інженерно-технічне обладнання кордону з Заходом, та, вочевидь, нічого не знали про широку мережу інформаторів «Помічники прикордонників» і мережу агентів розвідки прикордонної служби та держбезпеки. Втім до того моменту, як їх затримали на залізничній станції Девінска-Нова-Вес, у них було достатньо часу продумати спосіб утечі, особливо з огляду на те, що Ремжа розпитував про ситуацію на кордоні колег і незнайомих. 7 серпня 1959 року Ремжа свідчив сержантові держбезпеки Ліптаку з районного управління міністерства внутрішніх справ:

«Близько двох місяців тому, коли ми зі Штрбо домовилися, що було б добре нелегально втекти з країни, ми на другий день вирушили до Братиславського замку, щоб розвідати трохи, як виглядає кордон. Того ж дня ми з Штрбо вирушили Віденською дорогою³, щоб довідатися, як охороняється кордон на цій ділянці, та чи можна буде вибратися так за кордон. Прогулюючись Віденською дорогою, ми зустріли рибалку, що повертався з риболовлі на правому боці дороги. Штрбо зупинив його і спитав, як далеко звідси прикордонники, та чи є в них собаки. Рибалка відповів, що прикордонники десь за кілометр звідси, і собаки є не в усіх. Потім Штрбо спитав його, чи можна перейти до Австрії тим лісом, що з правого боку дороги».

Ремжа розпитував про кордон багатьох інших людей. Втім одна річ була йому на руку. Він пояснював свою цікавість, і частково це була правда, тим, що незабаром його призовуть до армії, тож розпитуючи про кордон, казав, що піде служити прикордонником.

Коли Ремжа і Штрбо прийшли на головний вокзал у Братиславі ввечері 26 липня подивитися розклад потягів на ст. Девінска-Нова-Вес, їх зупинив для перевірки поліціант з національної безпеки. Та коли він дізнався, що вони походять із Трнавщини, як і він сам, і Ремжа сказав йому, що збирається служити на кордоні, поліціант розбалакався. Як свідчив Ремжа:

³ Viedenská cesta, дорога з Братислави через австрійський кордон до Відня. Відстань від Братислави до Відня лише 50 км, однак за комуністичної диктатури між ними була «залізна завіса». – Прим. до англ. вид.

«Тоді він почав розповідати про дроти на кордоні, зауважив також, що є заборонена зона, і що дріт починається тільки після неї. Він сказав, що з Братислави до Девіна заборонена зона тягнеться близько 20 км, а потім дріт, і що докола Девінска-Нова-Вес тільки річка, а дротів там немає⁴. У розмові він також зауважив, що більшість утікачів йдуть через Кути. Ще він сказав, що державний кордон ліпше охороняється тут, ніж у Шумаві⁵, що він служив там, і що траплялися навіть такі випадки, коли прикордонники стрибали просто з 10-метрової вартівні на німецьку територію, де їх начебто добре приймали, з рукостисканнями і таке інше».

Поліціантові, звісно, довелося поплатитися за свою «балакучість». У тоталітарному суспільстві ці факти були суворою таємницею, і поліціанти тим більше мали зберігати цю таємницю. 10 серпня 1959 року слідчий державної безпеки запропонував випустити наказ з інструкціями для поліціантів, щоб такі випадки більше не повторювалися.

Як і в значній більшості інших випадків розкритих спроб утекти, жодної зброї не виявили при обшуку затриманих Ремжи та Штрбо. До матеріалів справи додали справді «серйозний» речовий доказ: «Ремжа зі своїм спілником запаслися біноклем і двома картами, які мали слугувати їм при нелегальному перетині кордону». Бінокль у Ремжи був з часів Другої світової війни, а карти Південних і Північних Малих Карпат⁶ вони з Штрбо купили в книгарні в Братиславі. Абсурдність тогочасного тоталітарного режиму далі видно з розписки в слідчій справі, в якій центральний празький департамент міністерства внутрішніх справ підтверджує, що 23 січня 1961 року дві карти Південних і Північних Малих Карпат до справи Йозефа Ремжи отримано від місцевого відділу міністерства внутрішніх справ у Братиславі. Поруч з печаткою та підписом рукою написано: «знищено відповідно до процедури». Це було точно згідно з тогочасною правовою процедурою, але важко позбутися враження, що влада була б найзадоволеніша, якби звичайним людям взагалі не продавали карти.

Однак незвичайними були покарання, що суди призначали за несанкціонований перетин кордону, а також залякування з боку служби безпеки. Просто зі свідчень Йозефа Ремжи 28 липня 1959 року стає зрозуміло, як закінчував кожен «порушник» кордону, якщо не був схоплений. Ці слова, які продиктував у звіт офіцер держбезпеки, навіть не намагаючись змінити, недвозначно показують, що на кордоні практика була далека від законів і внутрішніх норм:

«У розмові на прикордонному пункті ми дізналися, точніше, я дізнався, що на державному кордоні в районі Девінска-Нова-Вес також є дріт, і пропущено струм, так що нас убило б, або вони б нас застрелили, або ми б утопилися. Це казали і солдати, й офіцери».

⁴ Звісно, це була неправда. – Прим. до англ. вид.

⁵ Богемський ліс, гірський хребет уздовж кордону з Західною Німеччиною. – Прим. до англ. вид.

⁶ Гірський масив на північ від Братислави, туристичний регіон, цілком на території Словаччини. – Прим. до англ. вид.

Йозеф Ремжа і Станіслав Штрбо, хоч і молоді та недосвідчені, явно не були самогубцями. Якби в них була змога вільно поїхати з країни, вони, без сумніву, скористалися б з неї, замість ризикувати життями або, за кращого сценарію, наражатися на ризик потрапити до в'язниці і зазнати методів проведення допитів держбезпеки. Навіть виявивши, що не можуть потрапити на Захід легально, вони спочатку намагалися утекти так, щоб уникнути «зеленого кордону». В липні 1959 року вони шукали можливості сісти на корабель чехословацької делегації на міжнародний фестиваль у Відні. Та дізналися, що суворо відібраних кандидатів ретельно перевіряють прикордонники. Тільки після цього вони почали готувати втечу через «зелений кордон». Чесні відповіді Йозефа Ремжи слідчому держбезпеки свідчать про те, що молодий робітник не намагався «грати в ігри» навіть під час розслідування:

«Що ще ви хочете додати до своїх свідчень?»

Відповідь:

«До моїх свідчень я хочу додати тільки те, що я уявляв це інакше. Я сподівався, що нас не затримують, що ми дістанемося Австрії, і ми будемо там заможнішими, ніж у Чехословацькій Республіці».

За чесну розповідь про мотиви своїх дій, його «по заслугі» покарали.

ВИРОК

10 вересня 1959 року народний суд передмістя Братислави оголосив вирок у кримінальній справі проти Йозефа Ремжи та інших відповідно до пункту 1 статті 5 та пункту 1 статті 95 кримінального кодексу за злочинну спробу втекти з республіки: десять місяців ув'язнення для Йозефа Ремжи і вісім місяців для Станіслав Штрбо.

Після подання апеляцій районний суд у Братиславі зменшив їхні терміни до шести місяців ув'язнення. Попри пом'якшення покарання для Ремжи та Штрбо за те, власне, що вони висадилися з потяга в Девінска-Нова-Вес, для розуміння тогочасної комуністичної правової системи важливо зауважити таке формулювання в обґрунтуванні вироку:

«Обвинувачувані скоїли дуже важкий злочин, тому що, якби вони потрапили за кордон, їх, без сумніву, використали б вороги країни для шпигунської діяльності проти республіки, бо вони молоді та здорові хлопці».

Місце коло залізної завіси, де була вбита людина. Нумеровані таблички позначають місця, де комуністичні слідчі знаходили докази

АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У 1959 році, через шість років після смерті Сталіна, «принцип встановленої провини» застосовується точно так, як це було наприкінці 1940-х – на початку 1950-х⁷. Отже, треба досягнути минуле комуністичної Чехословаччини в усій його повноті, не тільки спираючись на часткове пом'якшення в деяких сферах, зокрема в літературі й мистецтві, які обережно відходили від сталінізму. У правовій системі наприкінці 1950-х років працювали судді, ідеологічно загартовані в кінці 1940-х та на початку 1950-х, виховані на принципі «загострення класової боротьби». На початку й наприкінці 1950-х років не відбулося значних змін у ставленні комуністичного режиму до таких цінностей, як правосуддя і верховенство права (реальність була цілком протилежна цим цінностям).

ДРУГА СПРОБА

Навіть відбувши свій термін ув'язнення, Йозеф Ремжа продовжував мріяти про втечу з тоталітарної держави. Це привело його до фатального кінця в братиславській околиці Петржалка 15 серпня 1960 року:

«За свідченням прикордонного патруля, який чергував у забороненій зоні в районі поселення Петржалка-Копчани, вони помітили незнайомого чоловіка з дерев'яною палицею, який зайшов на кукурудзяне поле за підозрілих обставин, прямуючи до загорожі з колючого дроту. Патруль почав переслідувати чоловіка по кукурудзяному полю, неодноразово наказуючи йому зупинитися, та він не зупинявся на вимогу і продовжував рухатися в бік колючого дроту. Під час переслідування, після марних вимог зупинитися, патруль застосував проти втікача зброю, що також не дало результату, і, перейшовши кукурудзяне поле, Йозеф Ремжа зайшов усередину огорожі з колючого дроту, де зачепив головою лінію високої напруги, був убитий електричним струмом і залишився лежати, відкинутий на дротяну загорожу...»⁸.

УБИВЧА ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ «ЗАЛІЗНОЇ ЗАВИСИ»

Ще кілька слів про той період, до 1989 року, коли держава вбивала своїх громадян тільки за те, що вони хотіли мати змогу вільно поїхати з країни. До 1952 року на всіх ділянках чехословацького кордону з Австрією та Федеративною Республікою Німеччиною спорудили потрійну дротяну загорожу, що буквально намертво закривала кордон.

⁷ «Принцип встановленої провини», як правовий термін – це загальновідомий факт, який не потребує доказів. – Прим. до англ. вид.

⁸ Письмовий стиль оригіналу дуже примітивний. – Прим. до англ. вид.

12 червня 1953 року, за наказом головнокомандувача прикордонних і внутрішніх військ міністерства національної безпеки генерал-майора Людвіка Главачка, через дротяні загорожі пустили електричний струм високої напруги, 2000–4000 вольт⁹.

У постанові, що описує діяльність прикордонної служби та цілі технічних пристроїв на кордоні, чітко сформульовано, що струм високої напруги через дротяні загорожі пропускали для того, щоб «ліквідувати ворога». У більшості випадків це означало втікачів. Термінологія, до якої вдаються у слідчих справах, описуючи причини смерті на кордоні, свідчить про те, що представники режиму боялися власних дій і ймовірної реакції населення. У протоколі розтину тіла найчастіше писали так:

«Органи безпеки виявили, що померлий зазнав ушкоджень від струму високої напруги».

1994 року Людвіка Главачка звинуватили в злочині проти громадськості, який він скоїв як командувач прикордонних і внутрішніх військ міністерства національної безпеки, запропонувавши електрифікувати дротяні загорожі, внаслідок чого загинула щонайменше 61 людина, за підтвердженими наразі фактами. Насправді їх значно більше, понад 96 жертв. Однак цей комуністичний злочинець так і не дістав покарання, ні за електрифіковані загорожі, ні за мінні поля уздовж кордону, ні за садистські тортури політичних в'язнів електричним струмом у в'язниці в Угерске Градіште. Він помер 2005 в Празі у 95 років.

Ось як реально виглядало це комуністичне «вдосконалення»: трансформатор містився у спеціально укріпленій кімнаті в караульному приміщенні прикордонного пункту. Кабель з трансформатора до першої клеми був ізольований, і звідти високовольтна лінія йшла просто до дротяної загорожі. В середній загорожі було чотири електричні лінії, розташовані так: перша йшла на висоті 30 см від землі, друга й третя – через 50 см одна від одної, а четверту проведено по верху середньої загорожі. Біля воріт у дротяній загорожі електричний кабель був закопаний під землею на глибині 60 см, ізольований і вкритий цеглою. Автоматичний перемикач струму був у дерев'яній шафці в караульному

Жертва, вбита електрострумом під залізною завісою

АРХІВ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

⁹ На виконання обов'язку з охорони державного кордону – про електричне обладнання на захист державного кордону (EZOH). Наказ командувача прикордонних і внутрішніх військ № 0090/1953 від 12 червня 1953 року. – Прим. до англ. вид.

приміщенні. Ключі від шафки тримав у себе командир прикордонного загону. За його відсутності ключі були в його заступника або в офіцера-наглядача загону¹⁰.

Струм був підведений до середнього з трьох дротяних бар'єрів, і це було небезпечно для втікачів через високу напругу. Трансформатор перетворював струм низької напруги з місцевої мережі на високу напругу 2000–4000 вольт. Якщо втікач торкався бодай одного електричного дроту, його у більшості випадків вбивало розрядом струму короткого замикання між зарядженим дротом і землею або між дротами¹¹.

На командирів прикордонних загонів була покладена найбільша відповідальність за охорону кордонів на їхніх конкретних ділянках і технічне обслуговування системи, створеної на кордоні з Заходом. Це впливає з денного рапорту головного управління прикордонної охорони 16 липня 1960, що електричний струм для захисту державних кордонів на момент убивства Юзефа Ремжи¹² був увімкнений за прямою вказівкою командира 11-го прикордонного загону Флоріана Чамбала через «значне напруження в районі». Це означало, що на цій ділянці втікачі часто намагалися перетнути кордон¹³. І знов-таки, це не випадково, що саме під командуванням цієї людини траплялися жакливі трагедії на словацько-австрійському кордоні. Крім іншого, він був відповідальний за бійню біженців на кордоні в Петржалці в грудні 1952 року, коли розстріляли цілу родину Еренфельдів, разом з дітьми.

Електрифікація загорож на кордоні тривала до середини 1960-х років. Від неї відмовилися через високу вартість і небезпеку для самих прикордонників, але насамперед тому, що її замінила технічно досконаліша система сигналізації. Електрифікована залізна завіса надто часто забиравала життя втікачів на ділянці, де базувався 11-й прикордонний загін. Один з них, щирий юнак Йозеф Ремжа, який не хотів змиритися з тим, що не може потрапити до вільного світу.

¹⁰ Фонд Інституту національної пам'яті: Прикордонні сили, інвентарний номер: 180. Протокол дослідження EZON на ділянці 3-го загону Ґаяри – презентація. – *Прим. до англ. вид.*

¹¹ Ванек, П.: Про розвиток інженерно-технічних укріплень державного кордону в 1951–1955 рр., у: Справи архіву міністерства внутрішніх справ, 2004, No. 2, с. 97–198. – *Прим. до англ. вид.*

¹² Йдеться про денний час; через значне енергоспоживання та небезпеку напругу в 1960-х роках зазвичай вмикали вночі. – *Прим. до англ. вид.*

¹³ Архів Служби безпеки Чеської Республіки, звіт OD HS PS No. 218 – *Прим. до англ. вид.*

Люди, що втратили життя на електрифікованій залізній авіації на цій ділянці словацько-австрійського кордону (задокументовані на цей час випадки):

Тібор Вальтер, 18 травня 1938	† 30 листопада 1954
Антал Панграч, 1936	† 20 жовтня 1955
Іллес Тот, 14 червня 1937	† 29 липня 1956
Франтішек Борка, 17 січня 1941	† 18 квітня 1957
Францишек Лукашек, 18 вересня 1930	† 22 липня 1958
Ян Кривак, 8 вересня 1927	† 6 серпня 1959
Невідомий чоловік	† 4 червня 1960
Ян Ігнаці Мрос, 29 травня 1938	† 1 серпня 1960
Йозеф Ремжа, 17 липня 1940	† 15 серпня 1960
Павел Медвід, 3 травня 1939	† 11 липня 1961
Йозеф Коларчик, 9 березня 1929	† 20 липня 1962
Йозеф Максиміліан Голота, 27 вересня 1931	† 6 червня 1964

З ДОПОМОГОЮ ІНСТИТУТУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ, СЛОВАЧЧИНА

ФЕДОР ГАЛ, соціолог, політик, підприємець, письменник та есеїст єврейського походження, народився в березні 1945 року в Терезінському концентраційному таборі, куди його сім'ю депортували ближче до кінця війни. За колиску йому слугувала коробка з-під черевиків. Мати спромоглася годувати своїм молоком його та ще одне табірне немовля, що дозволило дітям вижити. Батько помер у квітні 1945 року під час «маршу смерті» з концентраційного табору «Заксенгаузен» до Шверіна. Федор Гал вивчав хімічну інженерію та соціологію в Братиславі. 1989 року він став співзасновником і лідером опозиційного руху «Громадськість проти насильства», який виграв перші вільні вибори в Словаччині 1990 року. Після розділення Чехословаччини, переїхав до Праги, де мешкає й досі. 2008 року пройшов шляхом останнього батькового маршу і створив документальний фільм «Коротка довга подорож». Федор Гал захищає права меншин, зокрема євреїв і ромів.

МІРО ШВОЛІК

Моя коротка довга подорож

Федор Гал

Я НІКОЛИ НЕ БАЧИВ БАТЬКА

Довгий час я думав, що його заарештували десь 1942 року, коли він намагався сховати сім'ю в безпечне місце. Після смерті матері я знайшов фрагмент її «офіційної» біографії, яку вона написала, певно, за комуністичних часів, а в ній оцей уривок: «... мій чоловік був у війську; я ховалася в горах. Після придушення повстання в кінці жовтня 1944 року нас разом із чотирічним сином Егоном і чоловіком, який прибув, щоб забрати нас у безпечне місце, кинули до концентраційного табору в Середі, де нас одразу ж розділили. Мене з дитиною забрали до Терезіна, а чоловіка, як учасника військового з'єднання, забрали до концтабору десь в Німеччині, де його застрелили разом з іншими військовими чехословацької армії в Словаччині. У Терезінському концтаборі я народила другого сина, Федора, який з'явився на світ після смерті свого батька і ніколи того не бачив».

1994 року на похороні моєї матері, пан Золтан Ленскі розповів, які був із батьком на марші смерті з «Заксенгаузуна» до Шверіна. «...І під час цього маршу смерті ми проходили німецьке село вночі. Була рівно дванадцята година ночі; пам'ятаю, наче це було вчора, бо з башти пробило дванадцять разів. Саме в цей момент заступила нова зміна есесівців. Ми тягли його (Гала), як могли. Один есесівець спитав, що з ним таке, і сказав, що він мусить іти сам. Але він не мав більше сил. «Вам не дозволено тягти його! Вам не дозволено нести його! Я вас усіх постріляю!» Ми не могли нічого вдіяти. Наказ є наказ. Ми знали, що це означає. Мертві тіла лежали вздовж доріг цього маршу скрізь. І саме там, у тому селі, точно о дванадцятій, есесівці змінилися на варті. І одна з цих свиней сказала: «Гаразд, якщо він не може...» Гал натяг свою арештантську куртку на голову, щоб закрити очі й не бачити, але той охоронець зірвав її та вистрілив просто йому в лоба зі свого чорного автомата».

Я знав, що мушу рушати в подорож. Я мусив заповнити порожнечу, що залишилася після короткого і не відбутого життя мого батька. Але мій батько заслуговував на розповідь. Розповідь про молодого чоловіка, народженого в єврейських батьків у маленькому містечку в Словаччині, батьків, які допомагали йому в навчанні, щоб він міг перейняти ферму. Чоловіка, якому доля подарувала тільки кілька років шлюбного життя. Чоловіка, який у фашистській Словаччині перетворився з ша-

новного єврейського співгромадянина на пархатого єврея. Тридцятип'ятилітнього чоловіка, застреленого в самому кінці війни тільки тому, що він не міг більше йти.

Я хочу написати цю історію для своїх дітей і дітей моїх дітей. Я хочу, щоб вони знали, що їхній дід і прадід жив, мав ім'я, дім і сім'ю. Його послали на смерть деякі з його сусідів. І я хотів би додати історію власного життя. Бо я бачив у дії дітей і онуків деяких з отих батькових співвітчизників. Якби вони мали таку нагоду, то знову послали б на смерть мене, моїх дітей і дітей моїх дітей. Не те, щоб я вірив, що написане слово може зупинити зрадливих вилупків, але вбачаю в цьому свій обов'язок. Як і в тому, щоб пройти дорогою від «Заксенгаузена» до Шверіна чи поставити меморіальну дошку в Партизанській Люпчі. Буде добре, якщо мої діти, їхні діти та діти їхніх дітей зупиняться іноді в Партизанській Люпчі, кластимуть маленького камінця на спогад¹⁴, заходять до сусіднього будинку по сир і кисле овече молоко і балакатимуть з місцевими мешканцями. Також, мабуть, треба буде відновлювати руйновані вандалами надгробки.

«МАРШІ СМЕРТІ»

● Наприкінці Другої світової війни, з наближенням армій союзників до нацистських концентраційних таборів і таборів смерті, нацисти поступово евакуювали в'язнів і переміщували їх до інших таборів. Часто це відбувалося пішими маршами на далекій відстані, взимку, з мінімальним забезпеченням їжею і водою. Коли виснажені чи хворі в'язні не могли далі рухатися, їх часто вбивали. Нерідко в'язнів перевозили також у залучених залізничних вагонах, призначених для транспортування худоби. Більшість «маршів смерті» відбувалися на межі 1944–1945 років, коли радянська армія поступово відвоювала Польщу.

INFO BOX

УСІ МОЇ РІДНІ ТА БЛИЗЬКІ

Мій власний досвід расової, етнічної чи національної нетерпимості був спорадичний. Зазвичай усе це траплялося разом, і десь у глибині душі я був певною мірою готовий до такого все життя. Насправді, однак, хоч як це парадоксально, я наразився на ці почуття тільки після краху комунізму, за нашої демократії. Вони виростили з анонімних мас і ховалися за міфами про віроломність євреїв, їхню таємну змову та їхній паразитизм. Але тільки в дитинстві деякі хлопці прямо називали мене «ти, єврейчик».

Слухаючи розповіді свідків чи жертв Голокосту, я ніколи не міг збагнути, як різко змінилося ставлення сусідів до світських і цілком інтегрованих євреїв. Сьогодні ще все було гаразд, а завтра

¹⁴ Єврейська традиція. – Прим. до англ. вид.

друзі вже зачиняють перед ними двері, відсуваються від них за столами, де сиділи разом роками, або припиняють спілкування. І вони зробилися такими раніше навіть, ніж на вулицях з'явилися в одностроях місцеві чи німецькі нацисти, і перш ніж ухвалили расові закони. Ці шлюзи відкрили насамперед профашистські політичні доктрини, відповідні вожді та сподівання на особистий прибуток.

Масове знищення циган виявило цей темний бік людської душі особливо відразливо. У циган не було ніякого майна, що могло б зацікавити когось. І їхня доля через десятиліття по війні слугує застереженням. Сьогодні опитування громадської думки показує, що більшість чехів вороже ставиться до циганської меншості, в яких вони вбачають галасливих і лінивих дармоїдів. У тому ж опитуванні чехи бачать себе як приязних, толерантних і працелюбних людей.

Моя мандрівка до коренів такої нелюдської поведінки людських істот переконала мене, що це не специфічно антисемейські чи антициганські почуття. Вони викривають людську здатність ненавидіти ближнього свого просто через схильність до цього. Раціональні пояснення цієї схильності – річ другорядна. Та сказавши «а», я мушу сказати й «бе». За кожною живою чи вцілілою істотою стоїть історія іншої – її захисника, праведника чи хорошої людини. Той факт, що таких історій менше в бірці свідчень не повинен затуляти від нас справжнє існування двох рівних боків людської душі.

Повторюючи батьківський шлях, я слухав історії про німецьких антифашистів. Від самого початку Третього Райху їх відправляли в табори, такі як «Дахау», «Заксенгаузен» та інші. Небагато з них вижили, та вони перші після повернення вибачилися за Голокост. Вони начебто сказали, що мали б зробити більше. У Словаччині, наприклад, коли я зараз пишу ці рядки, досі є люди в уряді, що захищають фашистську словацьку державу, а серед католицького духовництва деякі високі посади обіймають ті, хто вважають президента і римо-католицького священика Йозефа Тиса (президента фашистської Словаччини під час Другої світової війни) гідним освячення.

У «Заксенгаузені» та в лісах поблизу Білоу я бачив свіжі сліди підпалу, вчиненого німецькими неонацистами. Те, що я назвав їхню національність, не має великого значення. З чеськими і словацькими неонацистами я перетинався навіть раніше. З поголеними головами,

Революція 1989 року охопила всі сфери суспільства, зокрема тюрми. Федора, як представника «Громадськості проти насильства», підхопили охоплені ейфорією в'язні Леопольдової в'язниці, Словаччина, грудень 1989 року

АРХІВ ФЕДОРА ГАЛА

взуті у військові чоботи, вони мали міцні тіла та шлейф расистських, етнічно чи національно мотивованих насильницьких злочинів за спиною. Всі ці шістдесят три роки після війни, коли на місці концентраційного табору в Леті, коло Пісека, досі стоїть свиноферма.

ЯК Я БАЧУ СЕБЕ

Усе своє доросле життя я чув про себе. Пізнай себе, працюй на себе, розвивай свою особистість, своє еґо, практикуй самовдосконалення і так далі. Я занурився у вивчення спеціальної літератури з філософії, соціології, психології, містицизму, тибетського буддизму, йоґи. Я слухав те, що називають духовною музикою. Був час, коли я день за днем зосереджував розум на якомусь пункті, намагаючись очистити розум від усього, схожого на думку. Я сидів схрестивши ноги, дихав відповідно до настанов, вів щоденника, вивчав свою свідомість, читав Біблію. Та все ж почувався слабким. Господи, як же стати таким, як ті, що свідомо контролюють своє тіло, рухають предмети силою волі, постують тижнями, з допомогою простої концентрації повертаються в свої минулі життя і говорять афоризмами? І як можна повторенням мантр, дисципліною тіла та медитаціями позбутися від страждань і бути щасливим? І після років напруженої роботи над собою не відчувати більше ні холоду, ні болі, збагнути смерть? Що я роблю неправильно? Може це тому, що я недостатньо і неправильно працюю над своєю душею, розумом, емоціями?

Тож одного дня я встав о третій ранку і вкотре почав вивчати своє еґо. Зрештою, я завжди жив одним днем. Багато років я працював на смердючих хімічних заводах, на змінній роботі, тому що мав заробляти на життя, спочатку своє, а потім всієї моєї сім'ї. Я вчашав до барів, бо мої друзі були там, і там зав'язувалася дружба. Я по черзі плакав своє тіло і зловживав ним, бо перше правильно, а друге часто приємно. Я читав і писав, бо хотів задовольнити свою цікавість, здобути визнання і сказати те, що хотів висловити. Я допомагав людям, які просили чи потребували допомоги. Я відточив свої фахові навички так, що мені не доводилося механічно повторювати все або підкорятися тим, хто вправніший за мене чи вищий за посадою. Та весь час я відчував певний брак – щастя навідувало мене зрідка, з роками м'язи поступово втратили свій тонус, мої твори і мої думки були вже не такі, як раніше. Може, я запізно почав? Може, я згаяв момент багато років тому?

Не варто й казати, що в таких випадках я підвищую свою самооцінку, згадуючи героїчні періоди свого життя. Я запитую себе: «Дідько, то про що це?». Річ у тім, що ніхто вже не пам'ятає наші наукові досягнення сімдесятих і вісімдесятих, чи самвидав комуністичної доби. Навіть революція 1989 року була аматорська, з багатьма помилками. Мої книжки продаються слабо, навряд, чи хтось тепер цитує мої статті, а на багато з них я й сам не можу дивитися. Але двоє моїх синів, вочевидь, мали кращі можливості, ніж я, і перевершили мої власні здібності з деяким запасом. Так, вони – це я.

Я також ті діти, що заснули під казки, написані моєю дружиною, визнаною авторкою дитячих книжок. Тож я поволі спостерігаю, як моє еґо поступово відділяється від мого тіла. Я спостерігаю за процесом спокійно, з сигаретою в руці та, коли це можливо, зі склянкою червоного вина і книжкою. Бо тепер я знаю, що коротка довга мандрівка мого батька не закінчилася в Лінде і не закінчиться зі мною.

ПРО ФЕДОРА ГАЛА

Професор Петер Заяц¹⁵

Молодого, щасливого, сповненого енергії Федора я знав дуже мало. Він прийшов, сказав, що відбувається, раз, два, три і пішов. Він ніколи не залишався ніде довше ніж на півгодину. У нього було багато роботи. Зранку він писав, удень керував, увечері відпочивав. Це було в ті часи, коли гендерна рівність усе ще означала, що хлопці підтримують дівчат. На його обличчі тонкі зморшки смішка сходилися над носом. Пізніше сміху стало менше, і зморшки стали борознами, те це таки були борозни смішка.

Федор любив толоку Будинку Моцарта, де був головний офіс «Громадськості проти насильства»¹⁶ після листопада 1989 року. Ми працювали разом удень і вночі, ми були одним розумом і тілом, дихали в одному ритмі. Я й досі переконаний, що саме тому ми й досягли успіху, попри брак досвіду та помилки. Це був рідкісний, винятковий момент – прагнення, що знайшло свою колективну ідентичність у цьому листопадовому тілі. Саме перед тим я прочитав роман Мері Рено «Бик

САМВИДАВ

● Термін «самвидав» прийшов з Радянського Союзу. В 1940-х роках поет Микола Глазков написав слово «самсебевидав» на титульній сторінці своєї збірки віршів, надрукованої на друкарській машинці. Термін почали використовувати на означення таємно копійованих і розповсюджуваних текстів, які радянський режим переслідував як ворожі. Наприклад, так розповсюджували тексти Олександра Солженіцина. Поступово термін почали вживати в інших країнах з комуністичним режимом (однак у Польщі, де така діяльність найбільше розвинулася в другій половині 1970-х років, термін не прижився; натомість казали «другий обіг»). У деяких країнах, однак, неофіційне поширення текстів мало давнішу традицію, з часів нацистської окупації, наприклад. Зокрема релігійні віряни дуже вправно розповсюджували в такий спосіб свою літературу. У Чехословаччині самвидав став однією з найнаочніших форм громадянського опору в 1970-х та 1980-х роках. Важливі літературні твори виходили в такій формі в різних серіях. Найвідомішими були засновані Людвіком Вацуліком (Edice Petlice – серія «Засув») та Вацлавом Гавелом (Edice Expedice – серія «Депеша»). Паралельно з друкуванням окремих копій поступово впроваджували й ефективніші технології. За часів самвидаву деякі тексти заборонених авторів одночасно видавали за кордоном, звідки їх нелегально провозили назад, за «залізну завісу».

¹⁵ 2009 року Федора Га́ла нагородили премією Яна Ланґоша за його працю. Текст професора Заяця написаний з цієї нагоди. – Прим. до англ. вид.

¹⁶ Політичний рух, створений у Братиславі, в Словаччині, 20 листопада 1989 року. Словацький партнер чеського Громадянського форуму. – Прим. до англ. вид.

з моря». Команда афінян Тесея, які вирушили на Крит, щоб принести щорічну людську жертву, спромоглися утворити в лабіринті щось на кшталт спільного колективного тіла, перемогли Мінотавра і звільнили царську дочку Аріадну. Це була захоплива історія, і те листопадове тіло нагадало мені про неї. Однак в історії є продовження. Повернувшись до Афін, колективне тіло розпалося на окремих індивідуумів, кожен зі своєю сумною історією. Я хотів побачити, що станеться зі спільним листопадним тілом. Дехто знайшов свій шлях, хтось помер, хтось зник, декілька перетворилися на тварин, дехто залишився тим, ким був. Федор залишився собою.

Після переможних виборів у червні 1990 року я пережив один з найабсурдніших епізодів у житті. Федор сидів на столі, гойдаючи ногами, його довгі руки звисали вздовж тіла, голова ритмічно хиталася. Потім я ще багато разів бачив цей стан абсолютного фізичного виснаження, але тоді це було вперше. Перемога, без сумніву, була наша, і ми розпалися на частини. Відтак події розвивалися швидко. Федор став ворогом народу, і ті, хто ще зовсім недавно були з нами одним тілом, кинули нас, наче щурі, хтось – спокійно, хтось – гучно грюкнувши дверима. Це був час зради, який викинув Федора на берег Чеського моря. Він став бурлакою. Зморшки поглибилися до перших солоних борозен¹⁷.

Минуло п'ятнадцять років. Ненависть угамувалася, люди на вулицях Братислави знову почали усміхатися йому. Тоді він став шукати шлях до себе. Наприкінці фільму «Коротка довга подорож», самотній Федор Гал простує через крихітне німецьке село між «Заксенгаузенем» і Шверіном з маленьким камінчиком у руці. Він ніколи не бував тут раніше і, ймовірно, ніколи не повернеться сюди зно-

ву. Та саме сюди дорога смерті привела, і, можливо, саме на цьому місці вбила його батька. Саме тут Федор знаходить себе і знову втрачає. Він кладе камінчика за огорожею на уявну повітряну могилу, яких так багато в цьому світі. Ця історія, наче фільм, прокручуваний назад. Але що цей зворотний рух означає? На початку була певність – я народився, я вижив, я є. Наприкінці фільму –

Символічне кладовище напроти Маленької фортеці в Терезіні, де згадані принаймні деякі імена жертв концентраційного табору, 2008 рік

МІРО ШВОПІК

¹⁷ Після великого успіху на перших виборах після Оксамитової революції в партії «Громадськість проти насильства» стався розкол. Федор був проти розділення Чехословаччини і зробився об'єктом публічної ненависті. Він також був об'єктом антисемітських нападів з боку так званих «націоналістів». – Прим. до англ. вид.

зморшкувата непевність – хто я, зрештою? Ця непевність непокоїтиме Федора до кінця його днів: він просто ще не знає про це. Тому що людська особистість автобіографічна. Вона те, що залишається в кінці, як пам'ять життя. Все своє життя Федор знав, що означає бути світською людиною. Що означає бути уцерковленим, як він був похрещений, він не дізнається на цій дантівській дорозі. Для цього вона мала б бути довша. І, може, він ніколи цього не дізнається. Але цього разу він точно дізнається, що означає бути євреєм у цьому світі. Що це означає – бути людиною, яку вони вбивають тільки за те, що вона є. Незалежно від релігії, раси, сім'ї, національності.

Після нападу чеських неонацистів 2009 року Наталка горіла, як на жертвовному вогні.¹⁸ Федор та його друзі допомагають їй сьогодні повернутися до життя. Вона горіла тільки тому, що вона маленька циганська дівчинка. Що ж це за світ, запитує найновіша зморшка на Федоровому обличчі. Зморшка поглиблюється, стає борозною, і все обличчя Федора перетворюється на борозни, з яких і складається сьогодні його портрет.

З ДОПОМОГОЮ ФУНДАЦІЇ ЯНА ЛАНґОША

¹⁸ Дворічна Наталка Кудрікова зазнала жорстоких опіків через підпал, організований чеськими неонацистами. – Прим. до англ. вид.

УГОРЩИНА

Після розпаду Австро-Угорської імперії 1920 року відновлено угорську монархію, адмірала Міклоша Горті обрано регентом.

НАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ

Угорщина приєдналася до Осі, побоюючись советів, і щоб повернути втрачені після Першої світової війни території. Угорська армія воювала на Східному фронті з 1941 року. В березні 1944 року Німеччина захопила країну та посадила маріонетковий уряд, Горті залишився регентом. Після німецького вторгнення 1944 року більшість угорських євреїв депортували до концентраційних таборів. У жовтні 1944 року Горті спробував укласти з советами мирний договір, але його скинули внаслідок організованого німцями заколоту. Лідер угорських нацистів (Партія схрещених стріл) Ференц Салаші став прем'єр-міністром. Радянська армія увійшла до Угорщини у вересні 1944 року, а до квітня 1945 захопила всю країну.

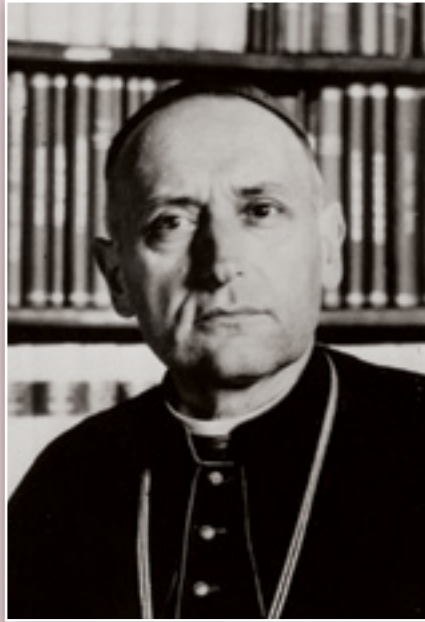
КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

На фактично вільних виборах 1945 року комуністи набрали 17 % голосів. Але совети нав'язали комуністів та їхніх союзників у коаліцію, щоб призначити на ключові посади. На відверто сфальшованих виборах 1947 року комуністи, за підтримки радянських військ, не набрали й половини голосів. Попри те, вони продовжували встановлювати тотальний контроль і 1949 року проголосили Угорську Народну Республіку. 1956 року комуністичну диктатуру скинула національна революція, але її придушила Радянська армія. Після цього почалися масштабні репресії. Режим упав 1989 року, а 1990 року відбулися вільні вибори.

ЙОЖЕФ ПЕГМ народився у селі Чегіміндсенті в Угорщині 29 березня 1892 року. Глибоку віру йому прищепили в сім'ї. Він здобув релігійну освіту та 1917 року став учителем катехізму в школі для хлопчиків.

Наприкінці Першої світової війни почав долучатися до громадського життя. Відкрито протистояв нацистському і комуністичному режимам. 1941 року він узяв прізвище Міндсенті, на честь рідного села, а також, щоб висловити незгоду з дедалі сильнішим впливом Німеччини в Угорщині. 1949 року його заарештували і засудили до позиттєвого

ув'язнення. Під час Угорської революції 1956 року його на кілька днів звільнили, але совети придушили революцію. Кардинал провів 15 років у приміщенні американського посольства в Будапешті. 1971 року йому зрештою дозволили поїхати з країни. Помер у вигнанні у Відні 1975 року.

УГОРСЬКИЙ
ФОНД МІНДСЕНТІ

Кардинал Йозеф Міндсенті

Сумління Угорщини

Тамаш Старк

Кардинал Йозеф Міндсенті жив у важкий період, коли розігрувалися різноманітні політичні сценарії, і Європу накрила тінь страшних диктатур ХХ століття. Син простих батьків, він пройшов шлях від звичайного пароха до найвищої посади в угорській католицькій ієрархії. Попри всі лиха та випробовування, він ніколи не зрадив собі: невтомний у допомозі бідним і пригнобленим, твердий у боротьбі з несправедливістю, незмінний у вірі.

МОЛОДІ РОКИ ТА НАВЧАННЯ

Його історія почалася в селі Чегіміндсенті, неподалік від західного кордону Угорщини, де 29 березня 1892 року побачив світ Йозеф Пегм. 1941 року він узяв прізвище Міндсенті, почасти на честь рідного селища, почасти на знак незгоди з дедалі сильнішим впливом Німеччини в Угорщині. Глибоку віру йому прищепили в сім'ї. Мати, Борбала Ковач, завжди віддано підтримувала його, навіть у дорослому віці. У 1903–1911 рр. Йозеф учився в школі ордену премонстрантів у Сомбатгеї, яку закінчив на «відмінно». 1911 року вступив до семінарії Сомбатгейської єпархії. У ці роки він мав нагоду мандрувати Західною Угорщиною і ліпше зрозуміти щоденне життя людей.

УЧИТЕЛЮВАННЯ ТА УЧАСТЬ У ГРОМАДСЬКОМУ ЖИТТІ

Закінчивши богословську освіту 1915 року, він працював у маленькому селі Фелсьопаті на заході Угорщини. Прослуживши там півтора року вчителем катехізму та парохом, він дістав направлення до Залаегерсега¹ вчителем катехізму в школі для хлопчиків. Наприкінці Першої світової війни, під впливом соціальних рухів, які виникали після військової поразки Угорщини, почав долучатися до громадського життя. У лютому 1919 року увійшов до комітету з підготовки парламентських виборів. Його громадянська діяльність викликала невдоволення «громадянського демократичного»

¹ Місто середнього розміру, розташоване приблизно за 60 км від австрійського, словенського та хорватського кордонів. – Прим. до англ. вид.

уряду Михая Карої, то ж 9 лютого 1919 року дорогою до Сомбатгея, куди він їхав у справах, поліція заарештувала його за підозрою в «контрреволюційному підбурюванні» та зачинила в палаці єпископа. У день угорського комуністичного заколоту, 21 березня, його перевезли до камери в приміщенні суду. Звідти забрали 15 травня назад до Залаегерсега, де голова комуністичної влади дозволив йому залишитися в місті за умови, що він утримується від усякої релігійної діяльності. Він не пристав на ці умови, і 20 травня був висланий з комітату Зала як «невиправний елемент». Постійним місцем проживання йому призначили рідне село; крім того, він мусив двічі на день з'являтися до сільської робітничої ради. У серпні 1919 року, після падіння нетривалого комуністичного режиму, Йожеф зміг повернутися до Залаегерсега.

За два роки, в 1921, його призначили парохом цього міста, на цій посаді він залишався 25 років. За цей час він доклав багатьох зусиль для модернізації своєї парафії та допомоги бідним. Збудував францисканську церкву і монастир Залаегерсега, заснував багато шкіл, зокрема дім для матерів і педагогічний коледж Сестер Богоматері. Він створював притулки для бідних і допомагав сільським хлопцям, що зростали за несприятливих обставин, щоб вони могли вчитися. Крім того, щоб допомагати бідним і залучати їх до релігійного життя, заснував організацію «домашніх апостолів» з місцевих парафіян, які у вільний час навідували сусідські сім'ї та допомагали, як могли, в їхніх потребах.

Парох прагнув також поживити культурне життя Залаегерсега, тож організовував різні заходи в католицькому домі культури і доклав зусиль до створення музею «Гечей». Ще 1918 року він заснував газету, яку сам видавав і друкував у своїй друкарні. У цій газеті та в інших він твердо обстоював католицьку духовність і боровся за її поширення. Згодом він почав відігравати провідну роль в релігійному громадському житті на регіональному і національному рівнях, прагнучи розв'язати болючі соціальні проблеми, та обстоював вчення церкви, сформульовані в папських енцикліках². Він також намагався привернути увагу до небезпеки як комунізму, так і нацизму, що загрожували не тільки угорській католицькій церкві, а всьому угорському суспільству. Його видатну пасторську діяльність визнавали і угорська католицька церква, і Святий Престол.³

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

З початком Другої світової війни його громадянська активність посилюється. 1939 року прем'єр-міністр Пал Телек запросив його очолити Трансдунайську національну політичну службу. Головною метою цієї організації була протидія пропагандистській активності Німеччини, що нама-

² Циркулярні листи від Папи римського. – Прим. до англ. вид.

³ Офіційна міжнародно-правова назва Папської держави в Римі (зазвичай помилково кажуть Ватикан). – Прим. до англ. вид.

галася поширити свій вплив в Угорщині, з одного боку, через німецьку націонал-соціалістичну організацію «Фольксбунд», а з другого – через угорську ультраправу Партію схрещених стріл.

4 березня 1944 року, за кілька днів до німецької окупації, в дуже тривожний час, Папа Пій XII призначив Міндсенті єпископом Веспрема. Його посвячення відбулося через шість днів після 19 березня, коли німецькі загарбники вдерлися в країну. Новопризначений єпископ був глибоко стривожений новою політичною ситуацією після вторгнення. 14 квітня він написав конфіденційного листа примасові архієпископові Юстиніану Середі, застерігаючи щодо посилення ультраправих сил, і закликав його втрутитися разом з правителем Горті, щоб зашкодити їхньому просуванню.

Коли одразу після німецької окупації почалися переслідування євреїв, Міндсенті захищав їх словом і ділом, протестуючи проти створення заміських гетто та депортацій. Він також докладав зусиль, щоб допомогти їм у своїй єпархії: вимагав у парохів виявляти братню любов до євреїв, які виявляють бажання похреститися, і пришвидшити ритуал їхнього навернення до християнства. Він заборонив католицьким інституціям приймати будь-яке майно чи нерухомість, що належали депортованим євреям. Під час масової депортації євреїв з сільської місцевості він звернувся прямо до правителя Горті з листом від 19 червня 1944, просячи того припинити принаймні виселення хрещених дітей єврейського походження.

Його невтомні зусилля разом з голосами інших католицьких лідерів проти переслідування угорських євреїв сприяли скасуванню депортації з Будапештського гетто влітку 1944 року.

Допомагаючи євреям, він зайшов у конфлікт з націонал-соціалістичною Партією схрещених стріл. Спочатку заборонив їм проводити у францисканському соборі Веспрема подячне богослужіння, щоб відсвяткувати депортацію євреїв. Потім, наприкінці жовтня, коли Партія схрещених стріл за німецької підтримки захопила владу, Міндсенті разом з двома іншими єпископами розробили меморандум для нового уряду і вимагали негайно зупинити військові дії в угорському Задунав'ї, тому що

Йожеф Міндсенті публічно приймає сповідь під час світового Євхаристичного конгресу, який проходив в Угорщині 1938 року

АРХІВ ФОРТЕПАН, УГОРЩИНА

**Міндсенті та інші високе духовництво 1948 року,
за рік до його арешту**

АРХІВ ФОРТЕПАН, УГОРЩИНА

війна більше не відповідає інтересам угорського народу. Щоб помститися за його дії, місцева влада зажадала зайняти єпископський палац, повний біженців, і використовувати його для військових потреб. Міндсенті відмовився підкоритися їхнім вимогам, і 27 листопада 1944 року його заарештували. Спочатку його та його священників і послухників тримали в місцевій тюрмі, але 23 грудня, з наближенням лінії фронту, їх транспортували на крайній захід країни, до Шопронкегіди, до великої в'язниці, заповненої численними противниками уряду «Схрещених стріл», чимало з яких пізніше стратили.

У квітні 1945 року, коли лінія фронту і рештки членів Партії схрещених стріл залишили країну, Міндсенті з однокамерниками звільнили.

Тож Міндсенті зміг відновити служіння у Веспремі, де докладав зусиль до подолання матеріального і морального спустошення, спричиненого війною. Як єпископ, він провадив активну організаційну діяльність, як у свої попередні роки в Залаегерсегі. За дуже короткий час на цій посаді він багато зробив для єпархії; лише за півроку створив 34 нові парафії та 11 нових сільських шкіл.

Папа Пій XII помер у березні 1945 року; його наступник, папа Пій XIII, 16 серпня 1945 року призначив Міндсенті архієпископом Естергома. З цим призначенням Міндсенті став на чолі угорської католицької церкви. Папа висвятив його на кардинала 21 лютого 1946 року в соборі Святого Петра в Римі.

РАДЯНСЬКА ОКУПАЦІЯ

Після Другої світової війни Угорщину зайняли радянські війська. Радянський Союз почав тягнувати її до своєї сфери впливу, не залишаючи жодної можливості для справді демократичного розвитку. Міндсенті виступав за демократію багато разів і в багатьох місцях. Уже в своєму головному пасторському листі напередодні осінніх виборів 1945 року він продемонстрував чітку позицію, говорячи: «Угорське життя знесло від однієї повної тиранії до іншої». Міндсенті також продовжував свою боротьбу проти несправедливості та за права пригнічених. Він прагнув захистити кожного, чії людські права були зневажені, незалежно від походження, національності, релігії чи соціального

статусу. Під час іноземної окупації та розгортання комуністичної диктатури, коли уряд і політичні партії поступово втрачали голос і не могли висловити цих думок, він узяв на себе тягар озвучувати стурбованість щодо головних питань для угорців. Міндсенті опікувався долею всіх заарештованих та інтернованих, навідував тюрми і табори для інтернованих, де було повно політичних противників нового режиму. Він шукав шляхи, щоб повернути додому угорських військовополонених і цивільних, депортованих до Радянського Союзу.

Із закінченням Другої світової війни розпочалися масові депортації, які зачепили насамперед угорську та німецьку меншини, що мешкали поза межами батьківщини. Міндсенті протестував проти переслідувань угорців на колишніх угорських територіях Чехословаччини та Югославії і проти депортації німців з Угорщини. Крім того, він виступав проти жорстоких і нелюдських методів, до яких вдавалися за примусового переміщення словацько-угорського населення, спрямованого на виселення угорської меншини з Чехословаччини. Архієпископ твердо протистояв поступовому наступові комуністичної диктатури. Ця смілива позиція викликала повагу до нього і безпрецедентну популярність.

Крім протистояння новому режимові та його нелюдським методам, крім захисту пригнічених та ображених, він намагався також силою віри повернути спустошеній країні надію. Докладав зусиль для відродження католицької релігії. Особливо його пасторський і проповідницький талант виявився між 1945 і 1948 роками. В його проповідях центральне місце посідали теми примирення⁴, праведного життя, шанування Діви Марії, поклоніння угорським святим і чистоти сімейного життя. Він також організував грандіозну подію «Святий рік Діви Марії» (Діва Марія століттями була покровителька угорців), з 15 серпня 1947 року по 8 грудня 1948, яка привабила надзвичайну кількість вірян. Щоб показати справжні масштаби цієї події, досить сказати, що 15 серпня і 8 вересня 1,5 і 1,7 мільйона прохан, відповідно, відвідали різні святині по всій країні; а в жовтні 1947 року 480000 молодих людей і робітників взяли участь у конгресі в Будапешті. Водночас органи внутрішніх справ, контрольовані комуністами, заборонили католицькі асоціації та школи, погрожували священикам і перешкоджали вірянам у практикуванні їхньої релігії. Тому таке величезне значення мав масовий захід, який відбувся попри антирелігійні кампанії та прямі напади комуністичної влади.

АРЕШТ МІНДСЕНТІ

Всі демократичні партії та організації вимушено розпалися між 1947 і 1948 роками, новому урядові залишилося знищити останні впливові організації, здатні мобілізувати величезні маси людей: чотири головні релігійні конфесії країни. Католицька церква була найбільша з чотирьох,

⁴ Примирення з Богом, навернення до Бога. – Прим. до англ. вид.

охоплювала понад дві третини населення і мала найнепохитнішого лідера, тому було зрозуміло, що саме католики стануть об'єктом найжорстокіших атак. Отож після майже року підготувань, 26 грудня 1948 року, Міндсенті заарештували в палаці примаса в Естергомі. Серед звинувачень, що сфабрикували проти нього, були зрада, змова проти республіки, шпигунство і валютні спекуляції. Його взяли під варту і привезли до будапештської штаб-квартири управління державної безпеки – страшної камери тортур на проспекті Андраші, 60 (Управління державної безпеки, ÁVH – нова угорська таємна державна поліція, сумнозвісна своїми брутальними методами допиту). Міндсенті піддали довгим допитам і тортурам, перш ніж на початку лютого розпочався показовий процес. Насправді весь процес проти Міндсенті був від самого початку керований і зрежисований відповідно до настанов самого очільника комуністичної партії Матяша Ракоші.

«Відкриті» слухання в суді відбувалися з 3 по 5 лютого 1949 року. У той час справи слухалися у так званих «народних судах». Ці суди створили після Другої світової війни, щоб притягти до відповідальності воєнних злочинців, але вони продовжували працювати й після того, як виконали це початкове завдання. Це було щось на кшталт журі присяжних, члени якого належали до дружніх до комуністів партій. Відповідно, вони слугували інструментом засудження соціальних і політичних ворогів комуністів. На процесі Міндсенті, скеровуваним Ракоші, члени журі від партії дрібних землевласників зажадали покарати його 15 роками ув'язнення, присяжні з селянської партії виступали за довічне ув'язнення, а два присяжні-комуністи наполягали на смертній карі для обвинувачуваного.

Зрештою, 8 лютого суд присудив кардиналові довічне ув'язнення, а 6 липня 1949 року це рішення затвердила найвища судова інстанція, Національна рада народних судів.

Вирок суду викликав дуже негативну реакцію на Заході. Папа Пій XIII і президент США Гаррі С. Трумен засудили його. 2 квітня 1949 року угорський уряд отримав британсько-американський меморандум, в якому заявлялося, що країна порушує базові людські права, визначені в статті 2 мирної угоди, та базові свободи. Генеральна Асамблея ООН також засудила дії угорського уряду і оголосила ув'язнення кардинала порушенням міжнародного права.

Міндсенті тримали в самотньому ув'язненні, потім у державній в'язниці. Однак його здоров'я руйнувалося внаслідок тортур, а також фізичного і психологічного тиску. Та через те, що комуністичний режим був не зацікавлений в тому, щоб створювати йому образ мученика в тюремній камері, з літа 1955 року його тримали під домашнім арештом у сільській місцевості. Та навіть під домашнім арештом він був ізольований від зовнішнього світу і не мав доступу до преси чи радіо.

КОВТОК СВОБОДИ

У жовтні 1956 року угорський народ не хотів більше терпіти гноблення, від якого потерпав майже десятиріччя, країною прокотилися студентські демонстрації, з яких 23 жовтня спалахнула революція, що пізніше переросла в боротьбу за свободу проти радянської неволі. Через кілька днів після початку революції, 30 жовтня, Міндсенті звільнила група угорських солдат. Одразу ж, наступного дня, він уже був у Будапешті та взявся до роботи самовіддано і з великим завзяттям. Він провів низку переговорів з політиками, членами єпископату, керівниками своєї єпархії, з державним міністром Золтаном Тільді, провідними діячами кальвіністської та лютеранської церков і навіть з представниками іноземних благодійних організацій. На запрошення прем'єр-міністра Імре Надя, 3 листопада Міндсенті виступив з 15-хвилинною промовою, яку транслювало Вільне угорське радіо. Він сказав, що навіть попри багаторічні страждання, в його серці немає ворожнечі; підтримав боротьбу за свободу і висловився за демократичне суспільство.

Однак уже наступного дня, 4 листопада 1956 року, після введення в країну радянських військ, кардиналові довелося просити притулку в посольстві США. Спочатку він думав, що залишиться там ненадовго, сподіваючись на міжнародний тиск на Радянський Союз. Однак цей «тимчасовий» політичний притулок у посольстві тривав 15 років. Там він дізнавався про новини і події в Угорщині та світі з преси

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ЦЕРКВИ ЗА КОМУНІСТИЧНИХ РЕЖИМІВ

● «Релігія – це опіум народу» – ця цитата Карла Маркса визначила ставлення до релігії всіх комуністичних режимів. Церква була суперником комуністів та їхньої догматично атеїстичної ідеології, особливо в країнах з низьким рівнем письменності та освіти. Саме тому деякі зовнішні форми релігійних ритуалів комуністи просто перейняли. Очевидна подібність між культом ікон у православної церкві та великими портретами комуністичних лідерів у публічних місцях, між релігійними хресними ходами та примусовими масовими демонстраціями на комуністичні свята з портретами лідерів і гаслами.

У 1918–1943 рр. духівництво в Радянському Союзі жорстоко переслідували. Страчено сотні тисяч священників, закрито монастирі, зруйновано церкви, а церковну власність конфісковано. 1943 року Сталін, якого релігійні люди доти називали Антихристом, вирішив скористатися релігійністю людей у своїй пропаганді – припинилися репресії проти російської православної церкви, а священникам наказали молитися за перемогу радянської армії. Після Другої світової війни комуністична влада продовжувала пригноблювати церкву. Релігійні відправи дозволили, але груба атеїстична пропаганда і переслідування видатних релігійних діячів тривали, держбезпека вдавалася навіть до викрадень і вбивства священників. У церквах було повно таємних агентів як серед духівництва, так і поміж вірян. Залякані люди намагалися приховати свою віру. Втім у різних країнах були свої відмінності в політиці. У Польщі католицькій церкві пощастило втримати свою позицію в народі, натомість Албанію, наприклад, проголосили атеїстичною країною. У Східній Німеччині, де церкви мали міцні зв'язки зі своїми колегами з Західної Німеччини, протестантські церковні кола відігравали важливу роль у дисидентському русі, який привів до падіння тоталітарного режиму.

та особистих зустрічей. Відірваний від роботи, головний пастор вів щоденника, проводив історичні дослідження і працював над мемуарами.

Угорська влада погоджувалася відпустити його з країни тільки за умови, що Ватикан гарантує мовчання примаса щодо його засудження, ув'язнення і взагалі умов життя в Угорщині. Вони також вимагали зречення Міндсенті сану архієпископа. Святий Престол довго не погоджувався на ці умови, але 9 вересня 1971 року угоду про долю кардинала, зрештою, уклали, але за його спиною.

ВИГНАННЯ З БАТЬКІВЩИНИ

Зрештою підкорившись волі Папи Павла VI, 28 вересня 1971 року Міндсенті залишив посольство і поїхав до Риму, де перебував до 23 жовтня 1971 року. Потім він перебрався до Відня, де угорська католицька церква мала свою семінарію, і залишився там. Проводив активну пасторську роботу; Міндсенті вважав своїм обов'язком зміцнювати віру та національну ідентичність угорців, розкиданих по всьому світу. У вигнанні головний пастор відвідав Північну та Південну Америки, Південну Африку, Австралію та Нову Зеландію, і скрізь його зустрічали з великим піднесенням і повагою. Чимало людей також відвідували пастора в його резиденції у Відні.

Незмінний авторитет і яскравий успіх його пасторської діяльності під час подорожей драгували угорських комуністичних лідерів. Вони нагадали Ватиканові, що головною умовою переговорів про звільнення примаса було його зречення титулу архієпископа Естергомського. Тож Папа Павло VI, на знак політики «відкритості» щодо східноєвропейських соціалістичних країн, 18 грудня 1973 року оголосив посаду архієпископа Естергомського вільною. Міндсенті підкорився рішенням понтифіка і більше не користувався титулом архієпископа. Але він не пішов на відпочинок, а продовжував активну церковну діяльність до самої смерті, 6 травня 1975 року у Відні.

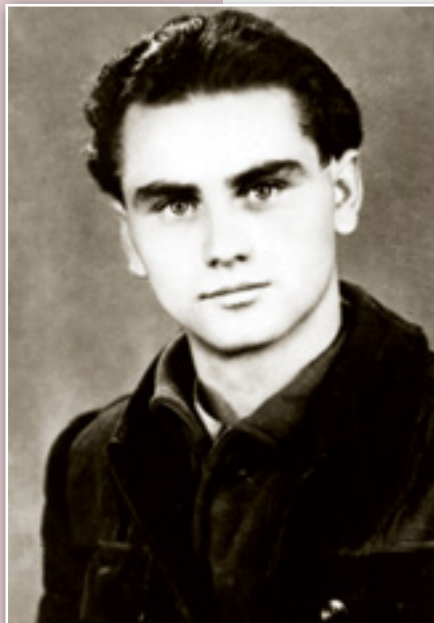
Відповідно до його останньої волі, Міндсенті поховали в каплиці святого Ладислауса в базиліці Маріацелль 15 травня 1975 року. Багато скорботних вірян взяли участь у церемонії поховання та посвячення його могили 30 травня 1976 року. Однак ця могила не мала стати останнім місцем його спочинку, бо в заповіті Міндсенті висловив бажання спочити в землі батьківщини одразу, як вона стане вільною. Урочисте повернення на батьківщину його земних останків та церемонія перепоховання в крипті базиліки Естергома відбулися 4 травня 1991 року.

Наприкінці 1989 року прокуратура Угорщини ініціювала посмертну процедуру перегляду справи Міндсенті. Його «реабілітували» 18 травня 1990 року. Восени 1996 року розпочато процес його беатифікації. Повна юридична реабілітація відбулася тільки 2012 року.

Через багато років по смерті пам'ять про кардинала Міндсенті живе, про це красномовно свідчать численні святкування і вшанування пам'яті з нагоди 120-ї річниці від його дня народження. Його щирий непохитний характер і сьогодні слугує прикладом для всіх угорців, дає їм надію і розраду. Тому він завжди залишається тим, ким його визнав угорський народ: сумлінням Угорщини.

**З ДОПОМОГОЮ ФОНДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ – МУЗЕЮ «БУДИНОК ТЕРОРУ»**

ЙОЖЕФ УНГАР народився 3 лютого 1932 року в Верешберені на заході Угорщини. Він походив з робітничої сім'ї, однак в офіційних документах його соціальний статус визначали як «інтелігенція». Його батько був маляр, мати – швачка. Через фінансову скруту сім'ї він почав працювати вже після першого класу середньої школи. 1951 року Йожеф з друзями створили антикомуністичний рух. Ця організація мала на меті послабити диктатуру, відновити плюралізм і демократію. Вони озброїлися, як могли, і планували акції проти комуністів. Встановили таємні контакти з закордоном і проводили розвідувальну діяльність. Йожефа заарештували в жовтні 1952 року. Його судили разом з друзями, засудили на смерть і стратили 1953 року у віці 21 рік. Могилу Унгара не знайдено.

АРХІВ МУЗЕЮ
«БУДИНОК ТЕРОРУ»

Борець антикомуністичного опору

Дороття Бачоні

Після 1945 року в Угорщині поступово встановилася комуністична диктатура, базована на радянській моделі. Нова політична, соціальна та економічна система викликала різну реакцію суспільства. Одна частина суспільства вибрала покору, натомість друга опиралася, пасивно чи активно.

Це історія про активного бійця опору, історія про юнака, який повстав проти комуністичного режиму та його репресивної влади. Він очолив Угорську національну асоціацію оборони⁵ і поклав за це своє життя. Він жив і боровся в Угорщині на початку 1950-х років, у період, який називають «добою Ракоші». Це була однопартійна система, що утримувала владу з допомогою страху. Страх підтримували силами політичної поліції, ÁVO, а після 1948 року ÁVH.

Йожеф Унгар з друзями створив у своєму селі організацію проти тоталітарного режиму. Уже за рік їх заарештували і стратили. Справа Йожефа Унгара та його прибічників ясно показує, як діяла політична і правоохоронна система в Угорщині в ті часи.

Ці юнаки вірили в те, що можна зламати систему і скинути тих, хто при владі.

ПОЧАТОК ЖИТТЯ

Йожеф Унгар народився 3 лютого 1932 року в селі Верешберені, яке було портом міста Балатональмаді в Західній Угорщині. Він походив з робітничої сім'ї, однак в офіційних документах його соціальний статус визначений як «інтелегенція». Через фінансову скруту в сім'ї він почав працювати після першого класу середньої школи. Його батько був маляр, а мати – швачка. Мав сестру та брата, що мешкали в Німеччині. Спочатку Йожеф працював реєстратором у спортивному клубі у Веспремі, потім його підвищили до директора. Він був кандидатом у члени MDP (Угорська партія трудящих, створена 1948 року, після злиття комуністичної та соціал-демократичної партій, незабаром стала єдиною партією в країні) та DISZ (Союз робітничої молоді).

⁵ *Magyar Nemzetvédelmi Szövetség*. – Прим. до англ. вид.

Саме в шкільні роки в Унгара і трьох його однокласників, Єньо Гуго Гатварі, Габо́ра Куті та Іштвана Толнера, сформувалося рішення про створення руху. Одного дня друзі знайшли тіло людини, побитої до смерті. Її забила політична поліція Веспрема, столиці їхнього регіону. Цей випадок справив на Унгара таке глибоке враження, що він вирішив організувати з друзями-однодумцями групу опору.

УГОРСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АСОЦІАЦІЯ ОБОРОНИ

1951 року вони започаткували рух, який спочатку назвали Угорська партизанська асоціація, а пізніше перейменували на Угорську національну асоціацію оборони. Очолював обидві організації сам Йожеф Унгар. Вони були спрямовані проти так званої «народної демократії». Хоч насправді кожна демократія базується на волі народу, назва «народна демократія» не мала сенсу. Комуністи називали так свою систему, намагаючись приховати справжню рушійну силу їхньої диктатури. Унгар з товаришами вимагали виведення радянських військ з країни та відновлення плюралізму й демократії зразка 1948 року.

Вони пропагували ці принципи і приватно, і відкрито в шкільних газетах. Вони присяглися Унгарові, пообіцяли вірно служити організації та домовилися, що зрадника чекає смерть. Присягу виголошували урочисто, під звуки національного угорського гімну з грамофонної платівки. «Я... син руху угорського опору, присягаю, що буду відданим борцем Угорської національної асоціації оборони». Вони також мали посвідчення і печатку. Зібрання проходили в квартирі Унгара у Верешберені.

Які цілі були в організації? Вони намагалися зібрати більше членів і зброї, щоб підготуватися на випадок нової світової війни; вони збиралися підтримувати західні армії, коли б ті з'явилися на території Угорщини, а також проводити диверсії проти радянської та угорської комуністичної армії. Вони роздобули трохи зброї, але більшість її – часів Другої світової війни, тому вона була малопридатна. Ще вони знайшли цінний старовинний револьвер XIX століття без набоїв, але на суді експерт підтвердив, що він «придатний для переривання людського життя». Організація мала два автомати, два пістолети і три чи чотири ручні гранати.

Вони планували підривати залізницю та мости в сусідніх містах (Еплені та Верешберені) і пошкодити телефонну мережу. Якось у травні Йожеф Унгар і Гуго Єньо Гатварі намалювали вздовж залізниці «антидемократичне» графіті. На той випадок, якщо їх в'їмають, вони мали з собою гранату.

СПІЛКУВАННЯ З ЗАХОДОМ

Організація мала також закордонні зв'язки. Один з її членів, Лайош С. Молнар, утік на Захід разом із Ференцем Батею. Вони мали завдання встановити зв'язки на Заході, які могли б допомогти їм зброєю та фінансами. Вони мали контакти з Грацем в Австрії, звідки їм мали регулярно постачати зброю.

Унгар надіслав на Захід три зашифровані листи з інформацією про веспремський металевий завод, де виробляли набої для автоматів. Він розписав, скільки робітників працює на заводі, співвідношення чоловіків і жінок, а також повідомив номери близько 20 угорських і радянських автомобілів. За це він отримав 500, а потім ще 300 угорських форинтів. Інші члени організації допомагали йому збирати інформацію.

Ференц Батя повернувся додому 22 вересня 1952 року на три дні. Він замешкав на горищі в Унгара і щоночі навчав групу основ шпигунства: криптографії, вербування тощо. Унгар передав йому за кордон незаповнені форми заяв на житло та спортивні членські картки⁶.

АРЕШТ І СУД

Йожеф Унгар відвіз Ференца Батю до Яки⁷ на своєму мотоциклі, щоб той залишив країну. Однак Батю заарештували перед самим переходом кордону. Унгар повернувся до Верешберені та 1 жовтня прийшов на роботу до спортклубу. Хтось переконав його, що має справи за містом і попросив Унгара відвезти його на мотоциклі. Коли вони підїхали до кафе у Веспремі, цей чоловік приставив йому до спини зброю і сказав: «Повертай сюди, не туди». Вони проїхали крізь залізні ворота, де Унгара заарештувала ÁVN. За кілька днів усі члени Угорської національної асоціації оборони були заарештовані. Коли вони знову зустрілися, Унгар сказав їм з гіркотою: «Я два дні терпів катування, щоб дати вам утекти. А ви не збагнули, в чому річ. Мене два дні не було».

Спочатку їх тримали в приміщенні ÁVN у Веспремі, потім перевели до столичної в'язниці на вулиці Фе в Будапешті.

Перше засідання суду відбулося 5 лютого 1953 року. Унгара звинуватили в підготуванні збройного повстання проти уряду, державній зраді та шпигунстві. Адвокат наполягав, що він надто молодий і безвідповідальний, і цілком не усвідомлював серйозність своїх дій. В останньому слові на суді Унгар сказав: «Я не знав, що коїв такий важкий злочин. Я ріс сам, без батьків⁸. Я ще молодий; прошу про пом'якшення вироку».

⁶ Картки, що видавали членам спортивних федерацій. – Прим. до англ. вид.

⁷ Село в медьє Ваш, на західному кордоні Угорщини. – Прим. до англ. вид.

⁸ Це була не зовсім правда, але він запобігав поблажливості суддів. – Прим. до англ. вид.

Суд визнав його винним у шпигунстві та злочині проти держави, за що засудив на смерть через повішення та повну конфіскацію майна.

Чотири підсудні звернулися з апеляцією, в якій їм відмовили 16 квітня 1953 року: «Оголошуючи вирок, суд першої інстанції правильно вказав на велику соціальну небезпеку діяльності підсудних. Усі обвинувачені – вороги нашого народу, який заповзязвся збудувати соціалізм; їхньою метою було зруйнувати владу робітничого класу з допомогою імперіалістичних сил. Відповідач був лідером змовників. Він не тільки організував цей рух, але й провадив активну шпигунську діяльність. У світлі цих фактів, смертна кара – єдине рішення, що достатньо захищає інтереси народної демократії, тому в апеляції слід відмовити».

За протоколом апеляційного слухання 16 квітня 1953 року, Унгар сказав: «Уся зброя була непридатна до використання, дітьми ми збирали її під час війни. Ми не планували серйозного руху; я зрозумів важкість своїх злочинів, тільки коли почалося розслідування. Усі дані були добре відомі в окрузі. Ініціатива йшла від С. Молнара; це він віддавав мені накази, і ми створили організацію по-дитячому, не для політичних цілей. Я глибоко шкодую про свої дії та прошу милосердного покарання».

Зрештою, 14 липня 1953 року Високий військовий суд не змінив міру покарання Ференцові Баті та Йожефові Унгару, але Єньо Гуго Гатварі та Іштванові Турі замінив смертну кару на позиттєве ув'язнення.

Військовий суд не вважав їхній юний вік підставою для пом'якшення покарання і скасування смертної кари.

Підтвердження страти Ференца Баті та Йожефа Унгара від голови військового суду

АРХІВ МУЗЕЮ «БУДИНОК ТЕРОРУ»

За свідченням одного з товаришів, Унгар терпів тортури доволі стійко. Він не піддався під світлом лампи, тоді вони тримали його у воді, через що він дістав запалення нирок і сечового міхура; він потерпав від постійного болісного сечовиділення. Ліки йому призначили лише, коли лікар дізнався, що той засуджений на смерть. Йожефа Унгара та Ференца Батю стратили у дворі військової в'язниці 18 серпня 1953 року. На момент смерті Йожефові був тільки 21 рік.

Навіть потрапивши до в'язниці, Йожеф відмовлявся вірити, що хтось зрадив організацію. Раніше він не був релігійною людиною, але в тюрмі навернувся до християнства і прийняв віру.

Його останків не знайшли, але надгробок на кладовищі в Верешберені зберігає пам'ять про нього. 25 травня 2002 року в Балатональмаді, де він народився, поставили пам'ятник, на якому написано: «На згадку про хороброго Йозефа Унгара, 1932–1953. Страчений комуністичною диктатурою за участь у національному русі опору. 2002».

Його зображення на стіні музею «Будинок терору» в Будапешті нагадує всім про сміливість та рішучість цих юнаків.

**З ДОПОМОГОЮ ФОНДУ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА СУСПІЛЬСТВА ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ – МУЗЕЮ «БУДИНОК ТЕРОРУ»**

СЛОВЕНІЯ

До 1918 року більша частина території сучасної Словенії входила до австро-угорської провінції Крайна. У жовтні 1918 року Національна рада Словенії вирішила приєднати Словенію до Югославської держави. Деякі словенські території анексувала Італія.

ФАШИСТСЬКИЙ РЕЖИМ І НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Після приходу до влади в Італії Беніто Муссоліні 1922 року, словенська меншість в регіонах Трієст, Горіція та Істрія зазнала жорстоких утисків. Сили Осі захопили Королівство Югославія 6 квітня 1941 року, розподіливши словенську територію між Німеччиною, Італією, Угорщиною та державою Хорватією, створеною після розпаду Югославії. На противагу виник сильний комуністичний партизанський рух за звільнення. З 1942 року запалала ще й громадянська війна між партизанами і антикомуністичними силами, що призвело до масових убивств, які чинили партизани ближче до кінця війни.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

Наприкінці Другої світової війни югославська армія Тіта вбила без жодного суду близько 130 000 людей, серед яких близько 15 000 словенців. Багато з них були цивільні. Понад 600 масових поховань знайдено на цей день у Словенії. Після Другої світової війни Словенія стала частиною комуністичної Югославії. Концентраційні табори, таємна політична поліція, релігійні переслідування, вимушена еміграція, колективізація, націоналізація, гучні процеси і цензура були частиною повсякденного життя. У квітні 1990 року на перших вільних виборах перемогла демократична коаліція «ДЕМОС». Словенія стала незалежною 25 червня 1991 року.

ІВАНА ВАЛІЧ народилася 1901 року в сім'ї фермерів і купців у маленькому селі у Віпавській долині, яка була тоді частиною Австро-Угорської імперії, а нині – Словенії. ВІКТОР ВАЛІЧ був із того ж селища, що й Івана, і вони знали одне одного ще дітьми. Він походив з бідної сім'ї, де було восьмеро дітей. Медичну освіту Віктора оплатив Іванин батько, його майбутній тесть. Івана з Віктором кілька років прожили в Югославії, а потім перебралися до північної частини Словенії, яку 1941 року окупували німецькі війська. Подружжя зазнало в юності насильницької італізації, а тепер наразилося на германізацію.

Після Другої світової війни до влади прийшли комуністи. Однієї травневої ночі 1948 року Віктор сів на велосипеда і вирушив до пацієнта; додому він не повернувся. Його вбила комуністична таємна поліція. Івана більше не вийшла заміж. Вона померла 1994 року.

СІМЕЙНИЙ АРХІВ
ЛЮДМИЛИ ВАЛІЧ

Івана і Віктор Валічі

Життя за трьох тоталітарних режимів

Доктор Андрея Валіч Звер

Словенці пережили в ХХ столітті три тоталітарні режими: фашизм, нацизм і комунізм. Усі три позначилися на житті Івани та Віктора Валічів.

Івана народилася 1901 року в сім'ї фермерів і купців у маленькому селі у Віпавській долині, яка належала тоді до Австро-Угорської імперії. Через близькість до лінії фронту по річці Сочі на початку Першої світової війни мешканців села переселили всередину країни. Після закінчення війни західна частина словенської території, населена тоді переважно словенцями, відійшла до Італії за рішенням великих держав-переможниць.

Віпавська долина, де мешкала сім'я Валічів, розділила цю долю. Для словенців це був період італізації, особливо інтенсивної після приходу до влади Муссоліні 1922 року. Івана мусила говорити в школі італійською, словенською можна було говорити тільки вдома та в церкві. Школи, газети, офіційні документи, імена та прізвища були тільки італійською, словенська мова була заборонена. Різні форми насильства проти словенців з роками тільки посилювались.

ІТАЛІЗАЦІЯ

Віктор та Івана були з одного села і знали одне одного з дитинства. Він народився у бідній сім'ї, де було восьмеро дітей, винятково обдарованих. На жаль, сім'я не могла собі дозволити навчати всіх. Тільки Віктор і його брат Франс з допомогою односельців змогли вступити до університету. Віктор вивчав медицину спочатку в Празі, потім у Граці коштом Іваниного батька, свого майбутнього тестя. Молодий інтелектуал, який був свідком жахів Сочського фронту, радо повернувся до рідної Віпавської долини. Вони з Іваною покохали одне одного і 1924 року одружилися.

Через утиски італійської фашистської влади незабаром після одруження вони вирішили залишити домівку та перебраться до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців¹. Спочатку до Любляни перебрався Віктор, Івана з дитиною приїхала до нього через рік. Спершу вони мешкали в Содражиці

¹ Балканська держава, яку 1929 року перейменували на Югославію. – Прим. до англ. вид.

**Віктор Валіч (крайній праворуч),
медичний курс в Голнику, 1928 рік**

ЗІБРАННЯ ДОКТОРА АНДРЕЇ ВАЛІЧ ЗВЕР

в Доленському районі, потім Віктора призначили лікарем до Преддвора у Верхній Крайні. Італійська влада визнала його небезпечним. Віктор болісно усвідомлював, що, можливо, ніколи знову не зможе обійняти батьків, потиснути руки братам і сестрам, прогулятися луками і виноградниками рідного села. Його побоювання частково справдилися. Він повернувся додому тільки через шість років, коли його мати вже померла.

Івана та Віктор влаштувалися зі своїми чотирма дітьми у Горенському районі. Віктор був невеликий на зріст, худий, але жилавий. В юності він був хорошим бігуном і зберіг фізичну форму. Він захоплювався спортом і брав

активну участь у спортивному житті Преддвора. Був членом стрілецької асоціації і часом навідувався до сільського тиру, щоб розслабитися. Віктор полюбив лижі, всі чотири сини наслідували його приклад. Прогулянки на природі давали йому відпочинок, але він ніколи не заходив далеко, бо усвідомлював, що в будь-який момент його допомога може знадобитися пацієнтові. Він дуже любив свою роботу. Йому подобалося приймати пацієнтів у своєму кабінеті та він охоче витрачав багато часу на нескінченні відвідини пацієнтів, які потребували допомоги. Ці візити він проводив у компанії зі своїм вірним товаришем – велосипедом з ручними гальмами.

У переддень Другої світової війни він купив на заощаджені гроші мотоцикла, що мав значно полегшити відвідування пацієнтів удома. Однак з цим мотоциклом йому не пощастило. На початку війни його конфіскував військовий кур'єр югославської армії, що розбив його за першої їзди. Віктор залишився без мотоцикла і знову пересувався старими знайомими способами: пішки, велосипедом або на кінному візку курними дорогами та стежками та на санях по глибокому холодному снігу взимку.

Коли німці напали на Югославію 1941 року, Віктора мобілізували до югославської армії, де він мав звання сержанта. Його дратувало, що військові неправильно писали його ім'я (букву «ч» з неправильним діакритичним знаком). Раптовий розпад Югославії в квітні заскочив його в Ратітовці, звідки він утік до Любляни. Перевдягнувшись у цивільний одяг, скрадаючись ночами, в атмосфері великого страху та невизначеності, він повернувся додому пішки.

ЗНІМЕЧУВАННЯ

1941 року Горенський район окупували німці. Вже раз пережите у Віпавській долині повторювалося знов: Івана, Віктор і їхні четверо синів змушені були говорити німецькою на людях, їхні імена та прізвища були знімечені, книжки та газети друкували тільки німецькою мовою, дітей у школах карали за словенське слово. Кожним рухом селяни наражалися на ризик, перебуваючи під суворим наглядом і обмежені комендантською годиною.

Вікторові, як лікарю, окупаційна влада дозволяла відвідувати пацієнтів у разі нагальної потреби навіть між сьомою годиною вечора та сьомою ранку, коли інші мали дотримуватися комендантської години. До ризику і небезпеки, якими позначалися його візити до пацієнтів, тепер додався ще й страх. Кожен візит був грою в піжмурки зі смертю; за кожним рухом лікаря наглядали. На додачу, окупаційна німецька влада поселила в їхній дім, де він також приймав пацієнтів, німецького вчителя. Старшого сина мобілізували до німецької армії та відправили до Франції, а молодшим двом синам доводилося продовжувати навчання в гімназії в Клагенфурті. Війна палала, а сім'я була розділена і мусила долати важкі випробування. Люди потерпали від страху не тільки за себе, а й за своїх близьких.

Жорстокість німців викликала опір. Партизани Кокрицького загону часто базувалися на околицях Преддвора, а партизанські інформатори та кур'єри перебували в сусідніх поселеннях Маче та Башелі. Між німцями та силами опору часто відбувалися сутички, палали села і будинки, розстрілювали заручників, а вночі таємно страчували людей, яких звинувачували в зраді. Страх панував скрізь.

1943 року Віктор дістав з Кокрицького загону виклик на мобілізацію до партизан. Він вирішив не йти в гори, а залишитися зі своїми пацієнтами і, дотримуючись клятви Гіппократа, допомагати тим, хто потребував його допомоги. Можливо, це рішення не йти до партизан вирішило його долю. Він продовжував виконувати свої лікарські обов'язки, приймав хворих у себе і відвідував їх удома. Віктор регулярно слухав передачі радіо Клагенфурта про події на полях боїв і нічого не розповідав у сім'ї, особливо дітям, про своїх пацієнтів – німців, партизан та інших. Кожне слово могло коштувати життя.

Після закінчення війни він продовжував працювати. Допомагав людям, які й далі потребували його медичної до-

Віктор Валіч

ЗІБРАННЯ ДОКТОРА АНДРЕЇ ВАЛІЧ ЗВЕР

помоги та поради, рецептів, ін'єкцій, перев'язувань, акушерських послуг і лікування дітей, свідомості про смерть, і принагідно саме він часто був тим приязним плечем, на якому вони виплакували свої щоденні проблеми. До смертельних хвороб, поширених до війни, зокрема туберкульозу, додалися тепер короста, висипка і вошивість. Він лікував партизан-інвалідів, які жили на віллі «Даніца», та боснійських дітей-сиріт, що мешкали в замку поруч із церквою. Як лікар, він вів курс першої допомоги в Преддворі та Єзерску. Він обстоював і підтримував будівництво в Преддворі системи водопостачання та використання води з водогону для пиття й особистої гігієни, адже добре знав, скільки інфекційних захворювань може спричинити брудна вода зі струмків і колодязів.

ОДИН ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ ЗМІНИВСЯ ІНШИМ

Нацистська влада змінилася комуністичною, один тоталітарний режим заступив інший. У повоєнні роки тисячі словенців (чоловіків, жінок і дітей) ув'язнили та вбили в лісах, прірвах і шахтах тільки тому, що нова комуністична влада побоювалася, що вони можуть загрожувати її врядуванню. Словенська земля стала територією смерті.

Сім'я Валічів, Преддвор, весна 1944 року

СІМЕЙНИЙ АРХІВ ЛЮДМИЛИ ВАЛІЧ

Однієї травневої ночі 1948 року Віктора викликали, як і багато разів раніше, начебто до пацієнта. Він вирушив у темряву на своєму велосипеді, прихопивши брунатну шкіряну сумку, що містила набір для першої допомоги. Додому він більше не повернувся. Його знайшли мертвим, він лежав під горою біля дороги з розбитою головою. Місцеві мешканці чули вночі здалеку крики про допомогу, але не знали, звідки вони лунали. Часи були страшні, тож забагато знати чи ставити забагато запитань було небезпечно... Офіційно причиною смерті назвали нещасний випадок на роботі, хоча місцеві, що мешкали в долині, могли засвідчити, що того дня насправді двоє членів OZNA вчинили каральний акт, забивши «дока». Івана залишилася сама з чотирма дітьми. Вона прийняла офіційну версію загибелі чоловіка, бо інакше поставила б під загрозу своє власне життя і життя своїх дітей. Вона більше не одружилася і до самої смерті (1994 року) плекала пам'ять про Віктора, любов усього її життя. Пам'ять про «дідуся» жила в картинках і розповідях, рідні

доглядали його могилу, на місці трагічної події поставили меморіальну дошку... Справжню причину загибелі Віктора ніколи не обговорювали. Хто знає, що могло б трапитися з тими, хто б спробував пролити світло на цю темну історію, що поступово розкрилася в усіх своїх вимірах тільки після того, як Словенія стала незалежною на початку 1990-х років.

● Автор надрукував статтю про життя і роботу доктора Віктора Валіча у Преддворській збірці: Доктор Віктор Валіч: Життя і робота сільського лікаря – «Преддвор у просторі та часі», укладач Тоун Роблек, Преддвор, 1999, с. 357–361). Дані про його життя зберігаються в сімейному архіві, а записи усних свідчень про його трагічну загибель зберігаються в Дослідницькому центрі національного примирення.

З ДОПОМОГОЮ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ЦЕНТРУ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ

ЙОЖЕ ПУЧНІК народився 9 березня 1932 року в сім'ї фермерів у селі Чрешневець біля Словенської Бистриці. Вперше він відчув брак демократії за повоєнного югославського режиму, коли вчився у середній школі. Разом з двома однокласниками створив групу, в якій обговорювали Французьку революцію та права людини. Відбувши службу в армії, Пучнік вивчав філософію та порівняльне літературознавство в Люблянському університеті. Він був відвертим критиком комуністичного режиму Броза Тіта. Сім років провів у в'язниці, а потім його змусили емігрувати. Він повернувся до Словенії наприкінці 1980-х років і став лідером Демократичної опозиції Словенії, яка перемогла комуністів на перших вільних виборах 1990 року. Помер у січні 2003 року.

СІМЕЙНИЙ АРХІВ
МАЙДИ ПУЧНІК РУДЛ

Історія дисидента

Андрея Валіч Звер, доктор наук

Доктор Йоже Пучнік – найвідоміший повоєнний словенський політичний дисидент. Він зносив переслідування з неймовірною стійкістю і зробив значний внесок у найважливішу подію у словенській політичній історії – здобуття незалежності.

ВІЛЬНОДУМЕЦЬ ЗІ ШКІЛЬНИХ РОКІВ

Пучнік народився 9 березня 1932 року в сім'ї фермерів у селі Чрешнєвці біля Словенської Бистриці. Дитиною він чув про націоналізацію в селі, про «ліквідації», звірства і переслідування. Вперше він наразився на обмеження демократії в повоєнній Югославії, коли вчився у середній школі. Разом з двома однокласниками він створив групу для обговорення Французької революції та прав людини. Інформатори з класу повідомили владу в Мариборі, що призвело до першої спроби відрахувати його зі школи. Пучнік боровся, на знак протесту вийшов з молодіжної організації, але продовжував відвідувати школу. На початку 1950-х років разом з однокласниками почав публікувати нелегальне видання «Iskanja» (Пошуки). Пучнік казав, що «лише кілька, може п'ять, випусків вийшли. Вони мали чорну обкладинку, а слово «Iskanja» було написане білими буквами. Нас було 10–12 авторів видання, не зареєстрованого і поширюваного таємно. Мало від 20 до 30 сторінок, що надрукувала одна дівчина. Ми публікувалися під псевдонімами. Це було насамперед літературне видання, але з політичним забарвленням». Пучнік написав вступну статтю до першого видання, щось на кшталт програми, яку сам описував як почасти опозиційну і, звісно ж, дещо романтичну. «Як пам'ятаю, я писав, що кордони закрито, ми оточені колючим дротом, отакі речі», – згадував він.

Знаючи, що його можуть відрахувати зі школи, Пучнік вирішив піти сам. Лише так він зміг складати іспит за весь восьмирічний курс середньої школи і зрештою склав, навіть попри те, що лише за кілька днів до іспиту його затримали в мариборському відділі UDBA (Управління державної безпеки) і возили до в'язниці на допит. Після цілоденного допиту, на якому його звинуватили в руйнуванні соціалізму, в його будинку в Чрешнєвці провели обшук. Перед самим іспитом на звання бакалавра, учительська асамблея на рік заборонила Пучнікові з'являтися на іспит. Він оскаржив

це рішення в міністерстві освіти, заявляючи, що він більше не школяр, а приватний студент, який відвідує іспит незалежно. Його відрахування зі школи продовжили на чотири роки. Пучнік був дуже засмучений цим рішенням. Він вирішив йти на службу в армію, і тільки відбувши службу, дістав змогу скласти іспит на бакалавра.

Він вивчав філософію та порівняльне літературознавство в Люблянському університеті. Одночасно з ним там училися такі відомі словенські інтелектуали, як Янко Кос, Тарас Кермаунер, Велько Рус і Юш Козак та письменники Вено Тауфер, Дане Зайц і Домінік Смоле. Пучнік брав активну участь у студентській організації, а також писав статті для видання «Naši razgledi» (Наші погляди). Головною темою його статей було питання людської свободи, він дійшов висновку, що треба «здійснювати свободу», себто активно прагнути досягти її. Саме ця активна концепція здійснення свободи, на думку Пучніка, привела його пізніше до в'язниці.

Після закінчення університету, 1958 року, Пучнік працював асистентом на кафедрі філософії. Здавалося, що цей вдумливий юнак націлений на успішну кар'єру. Однак життя повернулося інакше. Його статті, особливо одна в збірці «Ревю 57» під назвою «Наша соціальна дійсність та наші ілюзії», в якій він критично оцінив соціальну ситуацію, призвела до його арешту восени того ж року.

Пучнік працював над статтею «Наша соціальна дійсність та наші ілюзії» влітку 1958 року. Він торкнувся болючого питання розриву між панівною ідеологією та реальністю. Ця стаття була написана на основі статті про партію, яку Пучнік підготував для видання «Наші погляди». Вона привертала увагу до розриву між людьми та владою і дедалі більшої недовіри влади до народу. Бажання Пучніка вмістити цю статтю в «Ревю 57» спричинило велику суперечку між членами редакційної колегії, та більшість з них проголосували за публікацію. Пучнік був дуже відвертий під час цих палких дискусій, і лише багато років потому він довідався, що UDBA підслуховувало їхні суперечки, і що відомий член партії Міха Марінко начебто сказав, що видання слід викоринити. Університетський комітет Союзу комуністів завадив публікації тієї статті.

ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ, АРЕШТ І УВ'ЯЗНЕННЯ

Того ж року Йозе Пучнік почав політичну діяльність. 8 січня 1958 року він вступив до Союзу комуністів, тому що вірив, що систему можна змінити зсередини. Однак він проникливо помітив, що студентська організація була тільки інструментом в руках партії, а її членами були «найгірші студенти». Його спроба діяти зсередини структури незабаром провалилася. Пучнік не належав до тих людей, які просто йдуть заданим курсом; він прагнув змінювати стан речей. Його віра, що він зможе змінити щось зсередини, пройти «переможним маршем крізь інституції», швидко наштовхнулася на обмеження, накладені системою.

Восени 1958 року Пучніка обговорювали на багатьох політичних зібраннях, і одразу після цього ним зацікавилися правоохоронні органи. Наприкінці жовтня 1958 року його затримали і в наступні місяці піддали інтенсивним допитам у люблянській в'язниці. Того ж року його заочно вилучили з Союзу комуністів. На надзвичайних партійних зборах два члени UDBA начебто поінформували учасників, що Управління державної безпеки виявило зв'язки Пучніка з еміграцією. Його слідчий зробив офіційне повідомлення з цього приводу, розповівши, що реакція Пучніка на звістку про його вилучення була саркастична.

У березні 1959 року районний суд у Любляні засудив Пучніка на дев'ять років суворого режиму. Він начебто намагався створити групу людей, які мали на меті підірвати владу трудящих. Нібито він збивав трійки для проведення актів саботажу, а також поширював у статтях ворожу пропаганду проти держави та її соціального ладу. На підтвердження цього обвинувачення насамперед згадується стаття «Наша соціальна дійсність та наші ілюзії». Пучнік, звісно, не погодився з такими абсурдними звинуваченнями.

Після вироку Пучніка помістили до Мариборської в'язниці, з якої він уже через місяць спробував утекти разом із товаришем в ув'язненні. Товариша схопили під час втечі, а Пучнік, нажаханий жорстокістю, з якою охоронці поводитися з нещасливим втікачем, повернувся сам. В інтерв'ю, яке дав на початку 1990-х років, він розповідав, що його «жорстоко побили і потягли геть. Я провів місяць у бункері. Щоночі вони приходили бити мене». У подальші місяці й роки він зазнав у в'язниці жорстокого поводження: заборона писати, нічні побиття, позбавлення сну, дев'ять місяців у бетонній камері на одного. Йому дозволили навідатися додому тільки після того, як його мати серйозно захворіла. Внаслідок загальної амністії 1961 року вирок був скорочений до семи років. 1963 року його звільнили умовно після п'яти років ув'язнення.

Попри умовний термін, Пучнік хотів повернутися до своєї інтелектуальної діяльності та публікацій. Він повернувся до Любляни і опублікував дисертацію «Дилеми нашого сільського господарства». Здавалося, що подув вітер обмеженої лібералізації, але Пучнік був скептично налаштований щодо цього.

У вступі до цієї праці Пучнік наголошує, що проблеми сільського господарства не економічні, що революційний метод перетворив його на ідеологічні, політичні та соціальні проблеми. «Примусова» колективізація, на його думку, наробила великої шкоди. Пучнік засудив «безжальних по-

**Йоже Пучнік, Любляна, лютий 1989 року
(Установчий з'їзд Соціал-демократичної
асоціації Словенії)**

СІМЕЙНИЙ АРХІВ МАЙДИ ПУЧНІК РУДЛ

Йоже Пучнік вдома, у Вер'є,
літо 2002 року

СІМЕЙНИЙ АРХІВ МАЙДИ ПУЧНИК РУДЛ

льових активістів», які жорстоко поводитися з селянами. Видання швидко розпродали, про нього також говорили в ЗМІ. 1964 року його знову заарештували і звинуватили у ворожій пропаганді. Він не встиг опублікувати статтю «Про наші методи і перспективи соціальних дій», яка призвела до його арешту і засудження. Умовне звільнення скасували, і він знову потрапив до в'язниці; цього разу до Добської в'язниці. Він провів двадцять місяців у самотньому ув'язненні.

ЕМІГРАЦІЯ ДО НІМЕЧЧИНИ

Вийшовши на свободу через два роки, Пучнік марно шукав роботу. Він почувався викинутим, обдуреним, самотнім, і еміграція в той час залишалась єдиним виходом. Перебравшись до Німеччини, він влаштувався в Гамбурзі, де заробляв на життя підсобним робітником на цинковому заводі та в порту. Коли

він вирішив продовжити післядипломне навчання, Люблянський університет відмовився надіслати йому диплом. Без копії університетського диплома його не могли зарахувати на післядипломне навчання, тому він вступив на вечірній відділ Гамбурзького університету, де вивчав соціологію, філософію та педагогіку. 1971 року отримав диплом. Він дістав посаду доцента соціології в Люнебурзькому університеті; звідси ж пішов 1989 року на пенсію старшим академічним радником.

У другій половині 1980-х років Пучнік знову долучився до політичного життя; спочатку як видавець, і дедалі активніше як політик. Завдяки сміливості, рішучості й аналітичним здібностям він зробив значний внесок у процес демократизації Словенії та здобуття незалежності.

ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ І ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Ліберальні 1980-і роки з виданням «Нове ревю» покликали його додому. Це був час, коли стара система розвалювалася, з'являлася нова публіка, що потребувала відповідей. Народжувалося словенське громадянське суспільство. Арешт Янеза Янши та його колег спричинив масовий рух за права людини і свободу. Створювалися альтернативні політичні організації. Пучнік приєднався до Соціал-демократичного союзу Словенії, а з 1989 року очолив його. Він був один із засновників багатопартійного руху «ДЕМОС» і його провідник, беззаперечний лідер опозиції. «ДЕМОС» виграв перші

демократичні вибори в квітні 1990 року і відіграв історичну роль – офіційно впровадив демократію та домогся незалежності Словенії 1991 року.

Йоже Пучнік не шукав легких шляхів; він продирався крутими невторованими стежками, по лючках і скелях. Саме тому він бачив глибоко і далеко, а його судження, рішення та дії мали велику вагу. Коли 1993 року він передав керівництво в партії Янші, то присвятив себе роботі в парламентській комісії з розслідування повосенних убивств. Він підготував звіт, який може слугувати чудовим підґрунтям для пошуку примирення для словенців. Йоахіму Гауку з Німеччини, з яким Пучнік співпрацював, було легше, бо там панувала загальна згода щодо потреби розформування тоталітарних структур і відновлення справедливості. У Словенії такої згоди нема.

Пучнік ніколи багато не розповідав про жахи, яких зазнав у в'язниці. Однак він написав: *«Усвідомлення того, що ми живемо в жорсткій тоталітарній системі допомагає мені зрозуміти певною мірою все те, що мені довелося зазнати. Комуністи ніколи не поважали основне право людини на неотторканність життя і свободу. Їхній режим був звичайний тоталітаризм, такий самий, як італійський фашизм і гітлерівський нацизм».*

З ДОПОМОГОЮ ДОСЛІДНИЦЬКОГО ЦЕНТРУ З НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ

РУМУНІЯ

ПРОНАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ

У 1938–1940 рр. у Румунії панувала диктатура на чолі з королем Каролем II, який зрікся влади на користь свого сина Міхая I, а 1940–1944 рр. була під керівництвом прем'єр-міністра Іона Антонеску. Таємний протокол до Пакту Молотова – Ріббентропа 1939 року зафіксував інтереси Радянського Союзу в Бессарабії, яку совети анексували 1940 року. Румунія приєдналася до країн Осі 1940 року і воювала проти Радянського Союзу на Східному фронті, захопивши Молдову і Одеську область. Єврейське населення на окупованих Румунією територіях зазнало вбивств і депортацій, хоча більшість румунських євреїв пережили Другу світову війну. Король Міхай I заарештував Антонеску 23 серпня 1944 року, за кілька днів до того, як радянські війська увійшли до Бухареста.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

6 березня 1945 року за радянської підтримки прем'єр-міністром призначено комуніста Петру Ґроза. 1946 року комуністи підробили результати виборів і встановили комуністичний уряд. 1947 року всі інші політичні партії розпустили, короля Міхая I змусили зректися престолу, і 1948 року в конституції закріпили, що комуністична партія – єдина політична сила румунського суспільства. Комунізм у Румунії відзначився значними порушеннями прав людини та нещадністю секурітате (таємної поліції). Режим був жорстоко повалений внаслідок румунської революції в грудні 1989 року. Останнього комуністичного диктатора Ніколае Чаушеску судили військово-польовим судом і стратили.

АРИСТІНА ПОП народилася в Лепуші, на північному заході Румунії, 13 травня 1931 року. Мати – Марія Поп, батько – лісник Ніколає Поп, лідер антикомуністичної групи опору. Під час угорської окупації 1940–1945 рр. батько врятував чимало євреїв від депортації до «Аушвіца». Після війни, 1948 року, Ніколає був змушений переховуватися в горах Тіблеш через те, що ховав антикомуністичних біженців. Він узяв із собою сімнадцятирічну Арістину та її брата Акіма. Решту сім'ї депортували до степів Південної Румунії. Чотири роки керування операціями опору зі схованки в горах закінчилися для Ніколає стратою без суду. Арістину ув'язнили на 11 років, до загальної амністії 1964 року. Тепер вона живе в Бухаресті.

АРХІВ МІЖНАРОДНОГО ЦЕНТРУ
ВИВЧЕННЯ КОМУНІЗМУ,
МЕМОРІАЛУ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ
ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ

Арістіна Поп Сейляну

Карусель терору

Ромулус Рузан

У будинку в центрі Бухареста, що ховається за садом і городом, мешкає пані з надзвичайною біографією. Те, що вона пережила, наклало відбиток на її характер і утримувало до недавнього часу від розповідей про себе.

Її батько, відомий лісничий з Лепуша (Північно-Західна Румунія), протягом угорської окупації в 1940–1945 рр. врятував чимало єврейських дітей від депортації до «Аушвіца». Його ім'я значиться в списку Праведників народів світу в меморіалі «Яд Вашем» у Єрусалимі. Але після війни, 1948 року, під загрозою арешту за те, що ховав антикомуністичних утікачів і відмовився від пропозиції секурітате стати інформатором, йому самому довелося тікати в гори Тіблеш. Він узяв із собою двох дітей: сімнадцятирічну дочку з майже міфологічним ім'ям Арістіна та сина Акіма, старшого від неї на чотири роки. Після їхньої втечі решту сім'ї – дружину, інших дітей та численних близьких і далеких родичів – вислали в степову південну частину Румунії.

1953 року, після чотирьох років на чолі Тіблеської групи опору (див. інформаційну вставку), важкохворий Ніколає Поп попросив знести його з гір у долину, щоб він не обтяжував бойових товаришів та здався, «викупивши» цим своїх переслідуваних родичів. Секурітате знайшли його, та не стали чекати смерті від хвороби: вони втратили його без суду. Незабаром після цього тих, хто залишався в горах, постріляли або схопили й засудили. Акім дістав двадцять два роки, Арістіна Поп – двадцять років ув'язнення. Арістіна провела в тюрмі одинадцять років до загальної амністії 1964 року. Вона важко хворіла, та товаришки в нещасті, серед яких вона була наймолодша, незмінно захищали її.

Арістіна Поп зазнала важких випробувань, однак щоразу знаходила руку, яка підтримувала її. Вона викликає любов до себе просто

Сім'я Арістіни Поп (зліва направо): ззаду Георг Бендре (швагер), Іон Поп (брат), посередині Елена Бендре (сестра), Маріуца Поп (матир), Корнелія Поп (зовиця), попереду Біорел Бендре (племінник), Ніколає Поп (брат).

АРХІВ МІЖНАРОДНОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ КОМУНІЗМУ, МЕМОРІАЛУ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ

Арістіна Поп, фото під час арешту в 1953 р.

АРХІВ МІЖНАРОДНОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ КОМУНІЗМУ,
МЕМОРІАЛУ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ
ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ

тому, що нездатна на ненависть. Слідчих вона обеззброювала своєю безпосередністю, лікарів – юнацькою самовідданістю, а жінки-охоронці бачили в ній дочку. Хоч вона живе серед хворих жінок і бачить, як багато з них помирають поруч із нею, та ніколи не втрачає віри, ніколи не підкоряється долі, вона продовжує сподіватися. Інтелектуалки, селянки, черниці й великосвітні панянки утворюють ідеальне товариство взаємопідтримки та ушляхетнення страждання.

Після її звільнення з тюрми люди з секуритате хотіли змусити її співпрацювати з ними, та вона відповіла, що краще повернеться за ґрати. Вона закохалася з «першого погляду» й одружилася з молодим чоловіком, Ніколає Сейляну, який був у тій самій в'язниці, що й вона, і полюбив її, ніколи не бачивши, тільки почувши її історію. Їй пощастило і з батьками чоловіка, до будинку яких вона переїхала, і на роботі, куди її взяли «без автобіографії». Вона розчинилася в багатолюдному Бухаресті обережно, але без комплексів.

У ЧАСИ ТЕРОРУ, ЗА ЧАСІВ СВОБОДИ

Як така людина вміє навіювати любов у світі ненависті та класової боротьби? Таємниця, без сумніву, в природному вмінні залишатися нормальним у ненормальному світі. Крім цього вміння, Арістіна Поп також винятковий свідок і оповідач. Її розповідь проста, ясна і світла. Багатьох людей, поруч з

якими вона жила – в горах, у в'язниці та в приватному житті після звільнення – вона зображує за однією рисою, описом жесту чи біографічної події, завжди в якнайкращому світлі. Доброта без дешевої ідилії, натомість екзистенційне піднесення над злигоднями світу, певна «святість» у стражданні та жертвості.

Її розповіді документально засвідчують несподівано велику кількість тих, хто протистояв комунізму та наповнював в'язниці. Крізь природно вузький виднокіл схованки в горах або в'язниці проходять десятки, сотні людей, за якими стоять тисячі й тисячі інших, маси надійних людей, які страждають мовчки і готові допомогти тобі. Значно більше тоді, за часів терору, ніж сьогодні, за свободи.

Колишні політичні в'язні відвідують колишню політичну в'язницю Меркюра Чук, 1991

АРХІВ МІЖНАРОДНОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ КОМУНІЗМУ,
МЕМОРІАЛУ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ
ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ

ЗБІГИ ТА НЕСПОДІВАНКИ

Збіги та несподіванки дивовижні. Часом трапляється, що членів однієї сім'ї утримують в одній в'язниці, а вони не знають про це. В'язень бачить свою сестру, по-звірячому побиту секурітате, але не впізнає її розбитого обличчя. Вісімдесятирічного батька засуджують до вісімдесяти років важких робіт за відмову виказати сина, якого висадили з парашутом американці. В'язні виходять з в'язниці та повертаються туди ж через роки в каруселі терору. І зрештою, після повернення додому з в'язниці, першою «тітоньку Арістину» впізнають не старші родичі, а її дванадцятирічна племінниця, що народилася за її відсутності та знала її тільки з розповідей інших.

А ще трапляються неймовірні речі: в будинку, де на горищі ховаються партизани, проходять партійні збори, наприкінці яких утікачі чують, як уже п'яні комуністи співають приспів їхньої пісні: «Тримайтеся партизани,/Американці вже ідуть». Опортунізм? Цинізм? Марні сподівання? Для країни, в якій тюрми ломилися від політичних в'язнів, американська мрія була універсальна панацея, але й ілюзія.

Усі ці деталі, хоч які різні, свідчать про жахливі масштаби і нюанси в просторі та часі тюремно-табірної системи.

ТІБЛЕСЬКА ГРУПА ОПОРУ

Тіблеська група опору – це збройне формування опору, яке діяло в Лепуші під командуванням лісника Ніколає Попа. Група налічувала в період діяльності близько двадцяти членів, часом більше чи менше. Загін неодноразово вступав у сутички з внутрішніми військами. Завдяки оборонній стратегії – вони ніколи не нападали – їм вдавалося триматися. Взимку 1952 року захоплено продовольчий склад групи. Війська секурітате розходилися по горах і врізноманітнювали свої методи проти неї: наймали дедалі більше інформаторів, загрожували батькам і рідним членів групи. Це призвело до того, що 1952 року група розділилася на маленькі бойові одиниці, щоб легше тримати оборону. 1953 року Тіблеську групу остаточно знищено. Один за одним її члени потрапляли до рук секурітате. Думітро Хотіко застрелили у вересні 1952 року, Атанасі Онігу – в січні 1953 року, а Васіля Готея – в березні 1953 року.

**З ДОПОМОГОЮ ФОНДУ «ГРОМАДЯНСЬКА АКАДЕМІЯ –
МЕМОРІАЛ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ»**

РЕМУС РАДІНА народився у бідній румунській сім'ї 1924 року. Після сфальшованих виборів 1946 року він подав у відставку з посади молодшого лейтенанта армії на тій підставі, що присягав бути вірним народові, а не партії, якій тепер змушений присягати. Щоб заробити на життя, він працював на найбрудніших роботах, водночас вивчаючи міжнародне право. Багато разів намагався втекти на Захід. На допитах, після невдалих спроб утечі, він читав офіцерам секурітате лекції про права людини. Під час довгих років ув'язнення багато разів оголошував голодні страйки на захист переслідуваних в'язнів. 1978 року йому вдалося потрапити до Франції, де він написав книжку «Свідчення з моргу», історію свого політичного ув'язнення. Помер у Парижі 7 травня 2012 року.

АРХІВ МІЖНАРОДНОГО ЦЕНТРУ
ВИВЧЕННЯ КОМУНІЗМУ,
МЕМОРІАЛУ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ
ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ

Нормальний чоловік в ненормальному світі

Ромулус Рузан

7 травня 2012 року в Парижі помер виходець зі Східної Європи, який емігрував тридцять чотири роки тому. Емігрант жив сам у багатоквартирному будинку; відданий співвітчизник дбав про нього, щодня приносив їжу та ліки. Його поховали на кладовищі на Монмартрі, де була заготовлена ділянка. На надгробку напис: РЕМУС РАДІНА, Румунія.

Хто був цей румун, майже зовсім невідомий парижанам? То був один з найнепохитніших борців за свободу своєї країни. Зі своїм вірним другом, Чичероне Іюніцою, вони залишалися останнім бастионом румунських антикомуністичних вигнанців у Франції, що відзначалися безкомпромісним характером, самозреченням, вірою та надією.

СВІДЧЕННЯ З МОРГУ

1978 року Ремус Радіна, а через рік і Чичероне Іюніцою, змогли вибратися до Франції внаслідок протестів частини румунських емігрантів, які вимагали від Ніколає Чаушеску¹ дотримуватися Гельсінських угод 1975 року, зокрема положення про свободу пересування. Прибувши до Парижа на два місяці для лікування хвороб, нажитих за десять років допитів і побиття у в'язницях і трудових таборах, Радіна жив у нужденній однокімнатній квартирі та працював електриком неповний день. Водночас він писав, сидячи на парковій лаві, свою 150-сторінкову книжку під назвою «Свідчення з моргу»², історію свого політичного ув'язнення. Ця книжка докорінно змінила погляди Заходу на репресивний терор у Румунії. Написана стисло, наче висічена з каменю, збагачена тюремним фольклором, а також цитатами та афоризмами великих людей, вона стала бестселером. У передмові великий драматург румунського походження Ежен Іюнеско, відомий своєю моральною та стилістичною непоступливістю, висловлює щи-

¹ Лідер румунських комуністів, генеральний секретар Комуністичної партії Румунії (1965–1989) і президент Соціалістичної Республіки Румунії (1974–1989). – Прим. до англ. вид.

² «Свідчення з моргу» (символічна назва, бо автор відчував себе на порозі між життям і смертю весь час з першого дня ув'язнення) – це бентежна автобіографія, суміш упертості та героїзму, непримиренності до тиранії та безкорисливої турботи про братів у стражданні, незмінності в розумінні нормальності та самопожертви заради бідних і безпорадних. – Прим. до англ. вид.

рий захват цим маловідомим автором, якому він відводить місце поміж «героїв і святих нашої доби».

Отак Ремус Радіна став взірцем, яким захоплювалися друзі та боялися ті, хто загрожував свободі його любові батьківщини. Втім, попри всі ризики, Радіна повертається до Румунії, де секуритате прагне помститися йому. За ним стежили скрізь, таємно фільмували на вулиці, прослуховували телефонні розмови (навіть з публічних телефонних автоматів), і в жовтні 1980 року піддали судові народних засідателів з настановами звинуватити його в порушенні закону про пресу. Підстави: «публікація твору, зміст якого шкодить державному ладові в нашій країні».

Внаслідок демонстрацій у Парижі, організованих Чичероне Іоніцею та іншими емігрантами, вирок Радіні замінили штрафом і дозволили поїхати з Румунії, цього разу назавжди. Так почався останній етап його боротьби, який тривав з 1980 року до смерті.

Повернувшись до Парижа, він незабаром долучився до діяльності румунської еміграції: доглядання Сульцматського кладовища в Ельзасі, де під час Першої світової війни поховали 678 румунських солдатів; створення в Парижі могили антикомуністичного героя-вигнанця; пропагування через радіо «Вільна Європа» проекту закону про звільнення політичних в'язнів в Румунії; святкування щорічного Дня героїв; публікації статей про Румунію. Водночас він намагався лікувати невиліковну хворобу, на яку заслаб у неволі.

Його життя позначилося численними жемами надзвичайної гідності, на перший погляд, безглуздими, та саме вони закарбувалися в історії.

1946 року він подав у відставку з посади молодшого лейтенанта армії на тій підставі, що складав присягу вірності народові, а не партії, якій тепер змушений присягати.

Він працював на найбрудніших роботах, щоб заробити на життя, поки вивчав міжнародне право, знанням якого озброївся, щоб до

кінця життя захищати, принаймні теоретично, свободу особистості.

1949 року він утік до Югославії, про яку думав, що вона вільніша за його країну. Але там його ув'язнили у виправно-трудоному таборі, а потім передали просто в руки румунській секуритате.

Засуджений і ув'язнений на п'ять років на будівництві каналу Дунай – Чорне море, «будмайданчику смерті», він, попри власну фізичну слабкість, оголошував численні голодування, сухі та мовчазні страйки, захищаючи не себе, а хворих, змучених, голодних товаришів, змучених виконувати понадсильну роботу. Спроби годувати його силою були марні. Він барикадувався у себе в камері, доки не

**Обкладинка книжки
«Свідчення з морга»**

АРХІВ МІЖНАРОДНОГО ЦЕНТРУ
ВИВЧЕННЯ КОМУНІЗМУ,
МЕМОРІАЛУ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ
ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ

приходила комісія з прокуратури розслідувати і поліпшувати умови його товаришів-в'язнів.

Невдовзі після звільнення, восени 1956 року, Радіна написав меморандум з вимогою звільнити всіх політичних в'язнів у Румунії та вивести радянські війська з Угорщини. 10 грудня 1956 року (Міжнародний день прав людини) він передав меморандум до посольства США в Бухаресті. Після виходу з посольства за ним стежили, готуючи новий арешт, що змусило його знову спробувати втекти до Югославії (єдиний шлях можливої втечі на Захід для румунів). Його заарештували щойно він ступив на сербську землю, і знову передали секурітате.

УВ'ЯЗНЕННЯ

Під час наступних допитів у Тімішоарі офіцер секурітате принижував і катував його, але той не відступився, доки не виголосив йому промову про права людини, починаючи з положень Декларації незалежності США і закінчуючи статтями Загальної декларації прав людини, ухвалені ООН 1948 року. Протокол допиту, знайдений в архівах колишньої секурітате, унікальний: жертва пояснює катові, як багато юридичних і моральних норм той порушує. Це було наче Давид проти Голіафа. Його засудили до десяти років ув'язнення, і він знову почав свої самотні страйки. Але в страшній тюрмі в Герлі 14 червня 1958 року його самотній страйк перетворився на загальний, в якому взяли участь сотні в'язнів, перетворивши його на символ політичного ув'язнення.

Він починає зводити до тортур, до пекельної в'язниці з цвяхами в стінах і водою на підлозі; страждання, що він їх приймає і навіть прагне, стають його другою натурою. Його слава шириться румунським ГУЛАГом, і тюремники, налякані його байдужістю перед лицем смерті, радіють, коли він, зрештою, відбуває свій термін і виходить з в'язниці. Але звільнення не дає перепочинку, бо стеження, шантаж і погрози з боку секурітате перетворюють його життя на постійний кошмар.

Братерський жест французького уряду, що прихистив його після пережитого пекла, був визнанням нелюдяності політичного режиму, з якого він вирвався, а також, непрямо, ненормальності комуністичної системи проти нормальності звичайних громадян, тих, хто розуміє, що світ побудований (або має будуватися) на любові, вірі та надії...

**Ремус Радіна,
реєстрація кримінальної справи, 1949 рік**

АРХІВ МІЖНАРОДНОГО ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ КОМУНІЗМУ,
МЕМОРІАЛУ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ
ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ

ПРИМУСОВА ПРАЦЯ НА БУДІВНИЦТВАХ ЗА КОМУНІЗМУ

● Примусову працю політичних в'язнів і депортованих спільно з кримінальними злочинцями широко використовували в Східному блоці. Для постачання робочої сили на великі будівництва створювалися спеціальні табори. Рівень смертності серед ув'язнених був високий через важку працю, жорстокість охоронців, погане харчування, неналежне обладнання і одяг та брак заходів безпеки і медичного догляду. Через жахливий стан гігієни хвороби лютували. В'язні працювали пліч-о-пліч з вільними робітниками, армійськими будівельними загонами та добровольцями з комуністичної молоді.

Найвідомішим будівництвом з використанням примусової праці політичних в'язнів був Біломорсько-Балтійський канал, відкритий 1933 року. Далі було будівництво міста Комсомольська-на-Амурі (з 1932 року), Байкало-Амурська магістраль (1932–1984) та багато інших. Головний румунський приклад – будівництво каналу Дунай – Чорне море завдовжки 64 км, який скорочував водний шлях Дунаєм до Чорного моря. Канал збудували у 1949–1953 рр. переважно силами політичних в'язнів, але остаточно завершили будівництво тільки в 1974–1987 роках з допомогою вільних робітників і армійських будівельних підрозділів.

**З ДОПОМОГОЮ ФОНДУ «ГРОМАДЯНСЬКА АКАДЕМІЯ –
МЕМОРІАЛ ЖЕРТВАМ КОМУНІЗМУ ТА АНТИКОМУНІСТИЧНОГО ОПОРУ»**

БОЛГАРІЯ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Царство Болгарія приєдналося до Осі 1 березня 1941 року, захопивши частину Східної Македонії та Західну Фракію після німецького вторгнення до Греції. Болгарія не оголосила війну Радянському Союзові; однак оголосила війну Сполученому Королівству та США. Болгарський уряд урятував 50 тисяч своїх євреїв, однак співпрацював з нацистами в депортації 11343 євреїв з «Нової Болгарії» до табору смерті «Треблінка». Цар Борис помер 28 серпня 1943 року, повернувшись після зустрічі з Гітлером. 5 вересня 1944 року Радянський Союз захопив країну. 9 вересня 1944 року комуністи вчинили державний переворот.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

Внаслідок державного перевороту 9 вересня 1944 року за підтримки Радянської армії, уряд очолили комуністи. 1946 року сталінський васал Георгій Дімітров став прем'єр-міністром, і встановилася однопартійна диктатура. Політичну опозицію та релігійних діячів переслідували; цар утік з країни. Останній комуністичний диктатор, Тодор Живков, пішов у відставку 10 листопада 1989 року після 35 років при владі. Перші вільні вибори пройшли 10 червня 1990 року. Їх виграла колишня комуністи, Болгарська соціалістична партія.

ЛЮДМИЛА СЛАВОВА народилася 1913 року в сім'ї відомого адвоката і соціал-демократичного політика та члена парламенту. 1936 року вона закінчила юридичний факультет Софійського університету і була секретарем соціал-демократичного молодіжного союзу. Людмила активно виступала проти співпраці Болгарії з нацистською Німеччиною. Після комуністичного перевороту взяла участь у виборах 1946 року як кандидат від об'єднаної опозиції. Однак у день виборів, під час звичайної перевірки виборчих дільниць, її викрала банда молодиків з Робітничого молодіжного союзу, болгарської молодіжної комуністичної організації. Вони били й катували її, а потім залишили вмирати. Та вона вижила і продовжила виступати проти комуністичної тиранії. Людмила Славова померла 16 жовтня 1948 року, у віці 35 років, після того як у катівні комуністичної держбезпеки її обварили окропом. Місце її поховання невідоме.

СІМЕЙНИЙ АРХІВ

Квітка в пекельній машині

Ангел Філчев

Для нинішніх громадян Болгарії ім'я Людмили Славової нічого не означає. Сьогодні ніхто в Болгарії навіть не чув про неї, крім іще живих родичів і вузького кола однодумців з соціал-демократичної партії, зруйнованої комуністами. Таку долю розділили з нею десятки тисяч болгар, похованих у неідентифікованих могилах, приречених на забуття тоталітарною державою та її епігонами¹. Журналісти в сучасній Болгарії уникають розмов про жертви комунізму – щоб не нагадувати людям про події, які сталися після перевороту 9 вересня 1944 року. Бо справжні власники тих ЗМІ – переважно люди з колишньої комуністичної держбезпеки.

Комуністична партія, що узурпувала владу за «рішучої підтримки Радянської армії», охрестила події після 9 вересня 1944 року «соціалістичною революцією». Цим терміном вона намагається переконати тих, хто не знає правди про минуле, що змушена була коїти злочини з історичної необхідності – в ім'я поступу людства до неминучого «світлого комуністичного майбутнього».

БУРХЛИВА ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ

У цій гігантській м'ясорубці Людмила Славова була тільки маленькою квіткою на шляху пекельної машини. Її дитинство і юність припали на важкі й бурхливі часи. Вона народилася 1913 року в сім'ї відомого адвоката і соціал-демократа. «Міля», як називали її друзі та рідні, росла з ідеалами свободи, демократії та соціальної справедливості та мріяла про мирні й квітучі дні для рідної країни, але її час був інакший.

Участь Болгарії в Першій світовій війні мала наслідком страшну національну катастрофу. Країна спливала кров'ю – від неї відірвали території з болгарським населенням. Тисячі бездомних і розорених біженців, про яких держава не спроможна була подбати, стікалися через її пошматовані кордони. Обурення винуватцями катастрофи наростало разом з відчасм. Цар Фердинанд втратив трон, спалахнули масові заворушення, все це створило сприятливі умови для проникнення як ідео-

¹ Імітатори, які не дотягують до оригінала. – Прим. до англ. вид.

логії, так і агентів новоствореної на півночі більшовицької московської імперії, яка надихнула також заснування Болгарської комуністичної партії (БКП).

Російське втручання у внутрішні справи Болгарії не було новиною, але набуло нових вимірів. Для російських більшовиків Болгарія була головною ціллю на Балканах у їхніх стратегічних намаганнях спонукати до нових «хвиль революцій» в Європі. Більшовицькі керманічі ніколи не розлучалися з мріями про всевітню радянську соціалістичну республіку під їхнім контролем. Попри те, що радянська Росія сама лежала в руїнах і потерпала від голоду, Москва вкладала значні фінансові ресурси в дестабілізацію болгарського суспільства і зміцнення в ньому комуністичних агентів.

Бідність і хвороби, принесені Першою світовою війною, спонукали маси людей в Болгарії приєднатися до соціальних рухів і партій, що вимагали соціальної справедливості. Деякі з них були доволі радикальні. Комуністичне крило відокремилася від соціал-демократичної партії. Збільшилася кількість анархістських груп.

1920 року Болгарський землеробський народний союз (BZNS) одноосібно сформував уряд, який захищав інтереси малих і середніх сільських землевласників. Болгарія була тоді аграрною країною з дуже слабко розвинутим промисловим сектором, більшість населення становили селяни, що визначало їхню підтримку уряду. Але контрольований BZNS уряд також застосовував деякі диктаторські методи в реалізації своєї політики.

9 червня 1923 року уряд був скинутий внаслідок державного заколоту на чолі з Військовою лігою та Народним союзом, Александра Стамболійського² катували і вбили. У країні запанувало насильство. Крім внутрішніх чинників, до нього спонукали з-за кордону – з дедалі тоталітарнішого Радянського Союзу. У вересні 1923 року діячі комуністичної партії Георгій Дімітров і Васіл Коларов підбили селян Північно-Західної Болгарії до бунту, який був жорстоко придушений режимом Демократичного союзу. Наказ підняти бунт надійшов з Москви від Комінтерну³.

Після вересневого комуністичного повстання Георгій Дімітров і Васіл Коларов втекли з країни. Але понад 1000 повстанців були вбиті військовими та поліцією уряду Демократичного союзу. Комуністичні й анархістські партизани подалися в гори, щоб терором боротися з терором. 16 квітня 1925 року військове крило комуністичної партії вбило і поранило сотні людей у нападі на собор Святої Неділі. Після нападу без суду й слідства повбивали сотні комуністів, членів лівого крила BZNS і демократичних інтелектуалів; в'язниці були переповнені засудженими членами лівих рухів.

² Прем'єр-міністр Болгарії у 1919–1923 роках. – *Прим. наук. ред. укр. вид.*

³ Комуністичний інтернаціонал, міжнародна комуністична організація, створена в Москві 1919 року. – *Прим. до англ. вид.*

ШЛЯХ ДО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Нормалізацію політичного життя в другій половині 1920-х – на початку 1930-х років перервав новий державний переворот 19 травня 1934 року. Політичний розвиток Болгарії пішов шляхом тоталітаризму.

Людмила Славова закінчила юридичний факультет Софійського університету 1936 року. В ті часи жінок не допускали до роботи в суді, тому вона працювала юристом у будівельній компанії. Державний переворот 19 травня 1934 року стався, коли вона вчилася. На чолі його стояв Кімон Георієв, майбутній прем'єр-міністр першого «антифашистського» уряду після радянської окупації⁴. Але 1934 року заколотники (з Військової ліги та політичної групи «Звено») вдалися до типово фашистських заходів – скасували конституцію, розпустили парламент, заборонили політичні партії та почали переслідування багатьох політичних активістів, зокрема комуністів. Свої методи урядування заколотники 19 травня перейняли в Муссоліні. Але режим встановив дипломатичні відносини з СРСР і, на цьому ґрунті, завдяки їхньому досвіді в перевороті і готовності до незаконних дій, вони дістали схвалення Москви. Так налагодилася співпраця між кремлівськими комуністами та болгарськими фашистами...

Від самого початку вся ідеологія та історія комунізму була просочена тотальною і цинічною брехнею, тому й відносини між комуністами і соціал-демократами, навіть після того, як Комінтерн лицемірно оголосив 1935 року новий курс на створення єдиного фронту проти фашизму, склалися важко. Втім чимало людей з демократичними переконаннями піддалися на сталінську демагогію. Серед них багато соціал-демократів. Людмила Славова також піддалася омані. На той час вона вже активно брала участь у роботі Соціал-демократичної партії. Її знали як громадянську активістку і чудового оратора. Це було незадовго до того, як її обрали секретарем Союзу соціал-демократичної молоді, а потім на керівну посаду в Соціал-демократичній партії. Людмила всім серцем сприйняла ідею боротьби за мир і демократію. Заради цього вона готова була співпрацювати навіть з болгарською комуністичною молодіжною організацією «Молодіжний робітничий союз». Але на неї знову чекало розчарування.

**Люди, заарештовані в Софії
після комуністичного перевороту**

АРХІВ ЦЕНТРУ ГАННИ АРЕНДТ – СОФІЯ

⁴ Прем'єр-міністр країни (1934–1935 та 1944–1946). – Прим. наук. ред. укр. вид.

ВІЙНА І КОМУНІСТИЧНИЙ ТЕРОР

23 серпня 1939 року радянський керівник Йосип Сталін, «головний антифашист» у сприйнятті багатьох, чий голос найгучніше звучав проти фашизму, несподівано підписав з Гітлером пакт, відчинивши двері для Другої світової війни. Цей пакт і спільна радянсько-німецька агресія проти Польщі зіпсували відносини як між соціал-демократами і комуністами, так і всередині Соціал-демократичної партії. Людмила Славова була поміж тих, хто відмовився прийняти думку, продиктовану болгарським комуністам Кремлем, начебто за загальну різанину, що почалася, відповідальність несуть західні демократії Англії та Франції. Її недовіра до комуністів не зникла навіть тоді, коли Гітлер напав на СРСР і Болгарська комуністична партія діаметрально змінила свою позицію. Її сумніви залишилися й після липня 1942 року, коли Георгій Дімітров, голова Комінтерну, який слугував міжнародною рукою Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків), і водночас лідер БКП, оголосив про свій проект формування «Вітчизняного фронту» для боротьби «з монархо-фашизмом і гітлерівськими загарбниками».

Але склалася така ситуація, що хоча соціал-демократи й відчували, що під комуністичними гаслами здійснюватиметься майбутня узурпація влади, вони все ж приєдналися. Крім одного з їхніх найдавніших провідників, Крестьо Пастухова, який бачив, що комуністи лише тимчасово користуються з соціал-демократів як союзників, готуючись до встановлення диктатури. Отже, після того, як Червона армія захопила країну, і після перевороту 9 вересня 1944 року, два соціал-демократи увійшли до уряду «Вітчизняного фронту». Та це не зупинило комуністів від активного втручання в справи Соціал-демократичної партії.

Одного дня четверо «лівих соціал-демократів» у супроводі міліціонерів увірвалися до штаб-квартири партії, скинули генерального секретаря Лулчева і посадили замість нього комуністичного агента Нейкова. Цей вчинок зробив розпад партії неминучим, і 1945 року Лулчев зареєстрував нову «Болгарську соціал-демократичну партію робітників (об'єднану)», яка приєдналася до Демократичної опозиції в протистоянні наступові диктатури.

Комуністи доволі жорстоко поводитися з соціал-демократами, правдиві ідеали соціальної справедливості яких вони імітували у своїй пропаганді. Саме соціал-демократи відкрили справжнє обличчя комуністичних функціонерів – безжальних кар'єристів, які рвуться до влади з допомогою брехні, пропаганди і терору.

Нікола Петков,
лідер демократичної опозиції

АРХІВ ЦЕНТРУ ГАННІ АРЕНДТ – СОФІЯ

Спочатку Сталін наказав комуністичним лідерам у Болгарії формувати союзи з лівими партіями та обіцяти «народну демократію», доки вони не встановлять повний контроль над суспільством з допомогою терору. Коли це здійсниться, по-бандитському, за задумом Сталіна, наївних союзників треба було відсторонити від влади, а пізніше вбити. Нікола Петков з Болгарського землеробського народного союзу брав участь в уряді «Вітчизняного фронту» як міністр без портфеля, але влітку 1945 пішов у відставку й очолив опозицію режимові, до якої увійшли Болгарська соціал-демократична партія робітників (об'єднана) і Демократична партія.

Легальний опір демократичної опозиції тривав до кінця 1947 року, коли засобами комуністичного терору була нав'язана так звана «конституція Дімітрова» (за ім'ям комуністичного лідера Георгія Дімітрова, присланого в країну Йосипом Сталіним). Протягом цих двох з половиною років лідери опозиції – Нікола Петков, Дімітар Гічев, Г. М. Дімітров («землероби»), Коста Лулчев і Крестьо Пастухов (соціал-демократи) та Нікола Мушанов (Демократична партія) разом з тисячами своїх прибічників, переважно аграріїв, обстоювали демократичні цінності в Болгарії всупереч бруталному тоталітарному режимові, нав'язаному Радянським Союзом.

Арештами, вбивствами, тюрмами і концентраційними таборами, заборонами і цензурою сталіністські комуністичні функціонери, що приїхали з Москви, на чолі з Георгієм Дімітровим та Вилком Червенковим, придушили опозицію і встановили уряд, монополізований комуністичною партією та підтриманий системою номінальних організацій. Ніколу Петкова заарештували 5 червня 1947 року і 23 вересня стратили, лише через три дні після того, як США визнали болгарський уряд. Пізніше убили також Ніколу Мушанова і Крестьо Пастухова, а Косту Лулчева і Дімітара Гічева ув'язнили на багато років. Г. М. Дімітров (Гемето) встиг утекти, але його 23-річну секретарку, Мару Рачеву, жорстоко вбили в штабі народної міліції за те, що допомогла йому втекти. Єдиною провинною молодой дівчини було те, що вона супроводжувала опозиційного діяча Гемето, який утік з-під домашнього арешту, до квартири британського дипломата.

Мара Рачева

АРХІВ ЦЕНТРУ ГАННИ АРЕНДТ – СОФІЯ

ЖОРСТОКЕ ВБИВСТВО БЕЗВИННОЇ

Комуністична партія в Болгарії завжди намагалася покласти провину за кожен свій викритий злочин на «безвідповідальних» комуністичних функціонерів, які діяли начебто всупереч настановам керівництва. Та вбивство Мари Рачевої доводить цілком протилежне. У день її смерті Трайчо Костов (друга людина в ієрархії компартії) повідомив Георгію Дімітрову, комуністичному керманічеві, який вже зробився культовою фігурою, що Марта Рачева почала давати цікаві свідчення про організацію Геметової втечі та британської участі в ній. «Але сьогодні, – написав він у своєму звіті, – вона вистригнула з четвертого поверху штабу міліції, вчинивши самогубство».

Скільки в цьому правди, видно з повідомлення полковника С. В. Бейлі, офіцера британської розвідки в Софії, міністерству закордонних справ: *«Лікар, який був присутній разом з матір'ю дівчини, коли відкривали труну, повідомив мене, що, крім кульового і ножових поранень, були встановлені такі ушкодження:...»* Далі йде жахливий перелік численних страшних скалічень.

От за таких обставин Людмила Славова цілковито присвятила себе безнадійній боротьбі за рештки болгарської демократії. Молода жінка їздила країною, підбадьорювала занепалих духом, говорила з людьми особисто з усією пристрастю та самовідданістю свого палкого серця. На зустрічі з нею завжди приходило багато людей, попри невідступне стеження агентів комуністичної держбезпеки та закривавлені дрючки комуністичних банд. Людмила стала надзвичайно популярним трибуном демократичної опозиції, чого комуністи їй ніколи не пробачать.

Політична атмосфера ставала дедалі темнішою. В її вирі назавжди зникали нові й нові обличчя, серед них багато близьких і дорогих Людмилі – рідні, друзі, однодумці, яких вона зустріла на похмурих перехрестях болгарської політики. Ось чому з її життя, як і з життя багатьох інших, нам відомі лише фрагменти.

Софія 1945 року

АРХІВ ЦЕНТРУ ГАННИ АРЕНДТ – СОФІЯ

СИЛЬНИЙ ДУХ

Нижче наведено розповідь Васи́ла Га́тева з Нової Загори, адвоката Людмили, коли вона була кандидатом від об'єднаної опозиції на парламентських виборах 1946 року:

«... У день виборів ми з Людмилією Славовією вирушили пішки з [села] Коньово до [села] Младово, щоб перевірити виборчу ділянку і засвідчити мої повноваження як довіреної особи. Приблизно на півдорозі між селами, за мостом, на нас напали близько десятка чоловіків, озброєних дрючками, всі з Коньово, деякі – мої родичі. Мене зв'язали і жорстоко побити до нестями. Після цього я пролежав, загорнувшись у кожух, щонайменше 40 днів... Хоч там як, я вижив, зі мною все гаразд, це щастя, що я живий і можу розповісти про Мілью... Вони потягли її в сусідній акацієвий гай, вона кликала на допомогу і благала їх, бідна, та ніхто не наважився відповісти, боячись, що їх спіткає така ж доля. А в сусідніх полях і садках були люди... Вони били її і чинили наругу, вони піддали її груповому звалтуванню, вся банда з Робітничого молодіжного союзу, вони зламали їй обидві ноги і руку, пекли її, підпаливши бюлетені, ті, що були в нас з собою для виборчих ділянок... Після побиття, скривавлена, Людмила змогла доповзти до городу старого Диньо Пенчева, за залізницею. Це було наприкінці дня, і коли старий Диньо прийшов поливати свій город, він почув стогін і прохання про допомогу. Старий якийсь зафіксував Людмилині поламані руки з допомогою палиць і ганчір'я, купив їй квиток на нічний потяг до Софії та посадив у останній вагон...».

Якої сили дух мав бути в цієї тендітної молоді жінки, щоб відновити розум і тіло після жахливого удару і неухильно продовжувати свій мученицький шлях! Лише через місяць після звірячого нападу в газеті Соціал-демократичної партії «Вільний народ» вийшла стаття, написана її покаліченими руками, під назвою «Політична безсоромність». У статті вона не скаржилася на те, що трапилося з нею, вона виступала проти насильства, що чинилося над усім болгарським народом, і проти корумпованих закордонних спостерігачів:

«Болгарські виборці мали всі можливості вільно висловити свою волю», – каже Центральна виборча комісія. Я надаю свою картку виборця у розпорядження Комісії і заявляю, що мені, Людмилі Славовій, кандидатів в депутати від округу Нова Загора, не дали проголосувати, і я готова сприяти розслідуванню цієї справи. Я звинувачую не тільки старанних безпосередніх виконавців неймовірних злочинів, учинених у день виборів; я звинувачую також тих, хто дав їм партійну настанову, про яку говорив один з моїх нападників і катів. Того дня я йшла перевірити виборчі ділянки в селі Коньово, і я особисто відвідала двох наших побитих адвокатів з понад десяти людей, які зазнали побиття. Я кидаю це звинувачення без страху, бо людський розум не здатен уявити щось жахливіше за те, що я пережила, бо я досі бачу матерів і дітей у сльозах, досі чую їхній плач, я досі бачу страх у їхніх очах, синці та кров на їхніх спинах. Я знаю це і з того жаху, який сама зазнала «під час наймирніших і найзаконніших виборів», і що не вписується в жодну норму людської моралі».

Наприкінці статті Людмила закликала всіх, хто все ж не злякався, боротися з тиранією:

«Жінки, матері, сестри, болгарські громадяни, від вашого імені я звинувачую та вимагаю гарантії нашої свободи і життя. Заради цього, в ім'я гуманізму, свободи і демократії ми, значна більшість людей, серед яких я завжди була, є і буду, повинні продовжувати боротися».

«Не важливо, хто голосує, важливо, хто рахуватиме голоси!» – учить Сталін, «лідер світового пролетаріату». Георгій Дімітров, «лідер і вчитель болгарського народу» вчить того ж. Але, попри офіційно оголошену перемогу, результати виборів розлютили переможців. Попри безжальний терор, понад 1,2 мільйона людей наважилися голосувати проти диктатури, делегувавши до парламенту 110 опозиційних депутатів. Це те, чого БКП не могла пробачити ні опозиції, ні неповкореному народові. Для багатьох депутатів і активістів опозиційних партій з цього моменту загрожені були не тільки їхні місця в національній асамблеї, а навіть їхнє фізичне існування. Знищення почалося давно, систематично і щоденно, з допомогою «народного суду», убивств, викрадень у темряві ночі, концентраційних таборів, тюремних камер. Час Людмили Славової також збігав. Відповідно до комуністичної практики, вона вирила собі могилу через свою непохитність. І до свого вироку вона додала ще один непробачний гріх – попри «інцидент», виграла вибори в своєму окрузі. Скрегочучи зубами, «рахувальники» підробили, що треба, і відібрали в неї перемогу.

Зі спогадів Пенки Нейкової, мешканки Нової Загори:

«Я зустріла Людмилу в 1946 році, ми були кандидатами від об'єднаної опозиції, я представляла Землеробський союз, а вона і Нікола Петков – представники Соціал-демократичної партії. У нашому розпорядженні був джип, і під час виборчої кампанії ми їздили по округу. У нашому окрузі було 72 села. Це було під час виборів у жовтні 1946 року. Разом ми відвідували громадські збори в Новій Загорі, вона говорила дуже палко, і люди слухали з великою увагою. Останнього тижня ми поїхали до гірських сіл – Твардіца, Гурково, Козарево, Конаре та Сборіште... У день виборів Людмила вирушила до Коньово коло Нової Загори разом з Васілем Гатевим.

Вдруге я зустрілася з Людмилою в концентраційному таборі Босна (в Ножареві) в Силістринській області. Вони посадили мене до кімнати, де утримували політичних в'язнів-жінок; єдина, кого я знала, була Людмила. Наша зустріч була водночас трагічна і радісна; місяць ми ділили з нею солом'яну устілку. Несподівано Людмилі сказали, що її випустять, але вона не надто зраділа цій новині. Наче відчувала, що насправді йдеться не про свободу. Вона сказала мені: «Пенке, я не знаю, що зі мною станеться...». Так ми попрощалися. Невдовзі після цього прийшла Магда, жінка з Софії, дуже чесна і варта довіри людина. Вона сказала, що ділила з нею камеру. Коли вони збиралися йти до ванни, Магда хотіла пройти перша, але міліціонер-охоронець наказав спочатку йти Людмилі. Тоді це й сталося. Час на миття давно збіг, а Людмила не виходила, і коли Магда відчинила двері, то побачила, що та непритомна, і на неї ллється гаряча вода. Це сталося в самій штаб-квартирі дер-

жбезпеки. На жаль, Магда, що була єдиним свідком трагічного «інциденту» з Людмилою Славовою, пізніше потрапила під трамвай, і не може сьогодні переповісти свою історію. Магда розповіла її мені. Вона була свідком злочину».

Зі спогадів доктора Ніколи Грозева з міста Поморії, квітень 1991 року:

«Як лікар, я засвідчував смерть багатьох людей.

Життя моє так склалося, що в більшості випадків це була насильницька смерть. Закінчивши навчання 1943 року, я пішов працювати лікарем у хірургічний відділ. Під час бомбувань туди приносили багато вбитих і поранених; потім я пішов на війну, де ще більше вбитих і поранених. Потім, починаючи з 1945 року, було більше таборів, тюрем... Так я звик до смерті. Люди по-різному реагують, коли відчують наближення кінця: одні хапаються за тебе і благають про допомогу, інші впадають в апатію, байдужіють, здаються. Та її погляд був зовсім інший, наче в Мадонни, умиротворений, сповнений християнської благодаті, я ніколи його не забуду. Навіть тепер він стоїть переді мною, цей погляд жінки, що звібрала біль, віру і надію цілої нації в роки знищення нашої інтелігенції у 1944–1950 рр. Її принесли до шпиталю Софійської центральної в'язниці для невідкладної допомоги: вся обварена! Так, буквально обварена... Я бачив сірувато-білу зварену шкіру майже по всьому її тілу. Вона залишалася при свідомості лише три дні. Відмовилася від морфіну. Яюсь, тримаючи мою руку, вона прошепотіла: «Скажіть усім моїм друзям, я виконала обов'язок, як могла. Та саме так усе мало статися...».

«Люди, громадяни, шапки геть перед святою Людмилою Славовою. Вона померла в розквіті, вона померла за всіх нас, хто живе достатньо довго, щоб трохи скористатися зі свободи та демократії», – сказав доктор Грозев, звертаючись до сьогоднішніх громадян Болгарії...

Це майже й усе, що залишилося від Людмили: уривчасті спогади випадкових свідків, товаришів і рідних, мізерні уривки свідчень у жалюгідних дописах інформаторів державної безпеки, загорнутих у брехливу славу видатними комуністичними пропагандистами, і поблякле фото звичайної і водночас дуже особливої молоді жінки, очі якої дивляться на нас крізь роки.

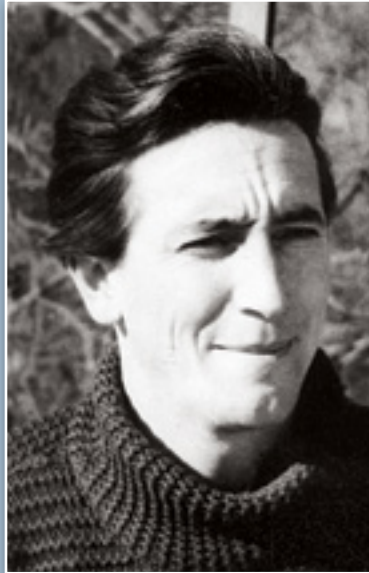

Людмила Славова померла 16 жовтня 1948 року в 35 років; місце її поховання невідоме. На той момент її батько, позбавлений депутатського імунітету, перебував під арештом, чекаючи на вирок, разом з зацілілими керівниками Соціал-демократичної партії. Пізніше його засудили до десяти років ув'язнення. Брат, Дімітар Славов, був у концентраційному таборі, де довідався про жахливу смерть сестри тільки через рік по тому. Коли його переводили з одного табору до іншого, він дізнався про це від випадкового знайомого, якого ув'язнили після її смерті.

Крім Марти Рачевої та Людмили Славової, десятки тисяч інших поборників демократії в Болгарії знайшли свою смерть у похмурому будинку Управління народної міліції на Левовому мосту в Софії. Сьогодні, через 23 роки після 1989 року, на цьому будинку досі немає меморіальної дошки на згадку про цих героїв.

З ДОПОМОГОЮ ЦЕНТРУ ГАННИ АРЕНДТ-СОФІЯ

ГЕОРГІЙ МАРКОВ народився 1 березня 1929 року в районі Софія-Княжево. 1946 року він закінчив середню школу і вступив до університету вивчати промислову хімію. Працював інженером-хіміком і вчителем у технікумі. Він був талановитий письменник і написав кілька романів, п'єс і збірки коротких історій. До середини 1960-х років він був добре відомий як популярний і шанований автор, але почав швидко втрачати ілюзії щодо комуністичного режиму, який піддавав цензурі все, що він писав. Емігрував до Лондона і ділився своїми думками в радіопрограмах на Бі-Бі-Сі, Радіо «Свобода» і «Німецька хвиля». Їхнє критичне ставлення до комуністичного режиму зробило Маркова навіть іще більшим ворогом режиму. 7 вересня 1978 року він дістав отруйний укол спеціальною парасолькою. Через чотири дні помер у шпиталі, йому було 49 років. Убивство вчинила болгарська комуністична служба держбезпеки з допомогою КГБ.

БОЛГАРСЬКЕ
ТЕЛЕГРАФНЕ
АГЕНТСТВО

Голос Болгарії

Джиліан Певез⁵

ПИСЬМЕННИК

Георгій Марков народився 1 березня 1929 року в Софії. 1946 року він закінчив середню школу і вступив до університету вивчати промислову хімію. Працював інженером-хіміком і вчителем у технікумі. У 19 років він захворів на сухоти і часто потребував госпіталізації. Першу літературну спробу зробив в один з таких періодів загострення хвороби. Перший роман – «Цезієва ніч» – вийшов 1957 року. 1959 року виходить роман «Переможці Аякса», потім дві збірки коротких оповідань (1961). 1962 року Марков публікує роман «Люди», що здобув щорічну нагороду Союзу болгарських письменників. З цього моменту Георгій Марков почав працювати у видавництві «Народна младеж». Збірки оповідань «Портрет мого двійника» (1966) та «Жінки Варшави» (1968) принесли йому звання одного з найталановитіших молодих письменників Болгарії. До середини 1960-х років він став популярним і шанованим автором. Високі комуністичні чиновники ставилися до нього ласкаво, його представили комуністичному диктаторові Тодору Живкову. Однак спроба приручити його не вдалася. Настрій його творів ставав дедалі похмурішим, і чимало сюжетних ліній можна було трактувати як майстерно приховану критику комуністичної системи. Йому ставало дедалі важче терпіти всюдисущу цензуру. Марков написав також кілька п'єс, але більшість з них ніколи не були поставлені або їх вилучили з театрального репертуару через комуністичну цензуру. Друк роману «Дах» перервали на півдорозі, бо в ньому він фактично й алегорично описував руйнування даху Ленінського металургійного комбінату. На цьому етапі Марков остаточно втратив ілюзії щодо режиму.

⁵ Використані джерела: Georgi Markov, Biography, БОЛГАРИЯ. globalmuseumoncommunism.org. Hristo Hristov: Who Was Georgi Markov and His Assassination, hristo-hristov.com; Richard H. Cummings: Who Killed the Wanderer? The 1978 Murder of Georgi Markov Remains Unsolved, 9/9/2011, coldwarradios.blogspot.com. – Прим. до англ. вид.

ЕМІГРАЦІЯ ЗА КОРДОН

1969 року він поїхав до свого брата в Італію, в Болонью. Коли болгарський уряд відмовився продовжити його паспорт 1971 року, Марков переїхав до Лондона, де вивчив англійську і почав працювати у болгарській редакції Бі-Бі-Сі. Пізніше він працював як вільний радіожурналіст на радіо «Свобода» і «Німецька хвиля» (німецька міжнародна служба радіомовлення). На радіо «Свобода» Марков почав роботу 8 червня 1975 року програмою під назвою «Борги сучасної болгарської літератури», і його передачі в неділю ввечері, у праймтайм, приваблювали широку аудиторію слухачів у Болгарії.

1972 року болгарський комуністичний суд заочно засудив Маркова до шести років і шести місяців тюрми за «співпрацю з іноземними організаціями, які шкодять Народній Республіці Болгарії (НРБ)» і за «коментарі та есеї на радіо «Німецька хвиля» проти державного ладу в НРБ...».

Усі сліди Маркова були вичищені з суспільного життя в Болгарії. Його книжки вилучили з бібліотек і книгарень, а офіційні болгарські ЗМІ не згадували його ім'я до 1989 року. Болгарський КГБ, комітет державної безпеки, завів справу на Маркова під кодовим ім'ям «Блукач».

1975 року Марков одружився з Еннебел Ділк, а через рік у них народилася дочка, Александра-Раїна. 1974 року його п'єсу «Проповзти під райдугою» поставили в Лондоні, а п'єса «Архангел Михайл», написана англійською мовою, здобула першу премію на Единбурзькому фестивалі. Роман «Високоповажний шимпанзе», написаний у співавторстві з Девідом Філліпсом, вийшов після його смерті. Між 1975 і 1978 роками Марков працював над своїми «Заочними репортажами з Болгарії», в яких аналізував життя в комуністичній Болгарії. Вони транслювалися щотижня на радіо «Свобода». Критика комуністичного уряду та особисто диктатора Тодора Живкова, що звучала в них, зробила Маркова ще більшим ворогом режиму.

БОРОГ РЕЖИМУ

За свідченням колишнього генерала КГБ Олега Калугіна, в червні 1977 року болгарський диктатор Живков головував на засіданні політбюро, де заявив, що хоче покласти край діяльності Маркова. На початку 1978 року міністр внутрішніх справ Болгарії Дімітр Стоянов попросив КГБ допомогти убити Маркова. Він хотів, щоб Маркова убили так, щоб не залишити слідів, які вели б до Болгарії.

Очільник КГБ Юрій Андропов погодився допомогти з убивством, якщо не буде слідів, які привели б до СРСР.

Колишній генерал КГБ Олег Калугін пише⁶:

«Зустріч, на якій розглядали питання про вбивство Георгія Маркова, проходила в просторому кабінеті Андропова на Луб'янці. Присутні були Андропов, Крючков, віце-адмірал Михайло Усатов – перший заступник начальника розвідки та я. Після обговорення кількох інших питань, Крючков взяв слово.

«Ми отримали запит від міністра внутрішніх справ Болгарії Стоянова допомогти їм з одним противником влади, що живе в Лондоні, письменником Марковим, – сказав Крючков. – Вони хочуть допомоги у фізичному усуненні Маркова. Запит зробив товариш Стоянов, але він іде від самого президента Живкова».

Кілька секунд ми мовчали. Я ніколи не забуду цей евфемізм, яким Крючков назвав убивство Маркова – «фізичне усунення»... Я відчув, як за спиною мені морозом сипнуло, а тоді подумав: «Хай їм дідько, цим болгарам. Нехай роблять зі своїми політичними опонентами, що хочуть. Та чому вони втягують у цю справу нас?».

Андропов також був здивований. Він швидко встав з-за столу і почав нервово походжати туди-сюди. Здавалося, він заглибився в свої думки на кілька секунд, потім сказав: «Я проти політичних убивств. Я не думаю, що це правильний спосіб розв'язувати такі проблеми. Давно минули часи, коли такі речі робилися безкарно. Ми не можемо повертатися до старих схем. Я справді проти цього».

Знову запанувала тиша, чути було лише далекий звук від руху транспорту по площі Дзержинського. Зрештою знову заговорив Крючков.⁷

«Але ж, товаришу Андропов, це особисте прохання товариша Живкова. Якщо ми відмовимося йому допомогти, Живков може подумати, що товариш Стоянов утратив нашу довіру чи що його власна репутація в очах радянського народу заплямована. Товариш Живков може сприйняти це як знак, що ми відсторонюємося від нього. Я повторюю: це особисте прохання Живкова. Ми мусимо якимось дати цьому раду».

Андропов продовжував ходити колами по кімнаті.

«Гаразд, гаразд, – сказав він, раптово спинившись. – Але жодного прямого залучення з нашого боку. Дайте болгарам усе, що їм треба, покажіть, як це працює, і відправте когось до Софії, щоб навчити їхніх людей. Та це все. Жодної прямої участі. Я не дозволю нічого більшого...».

Перший замах на вбивство стався в Мюнхені навесні 1978 року, коли Марков відвідував друзів і колег з радіо «Свобода». Була змова отруїти його питво за вечерею. Але брата Маркова попередили про цей план, і Георгій Марков скасував свою подорож. Друга спроба планувалася на італійському острові Сардинія, де Марков з дружиною Еннебел і дочкою Александрою проводив літню відпустку. Вочевидь, агенти вирішили скасувати цей план побоюючись, що його дружина чи дочка можуть стати випадковими жертвами.

⁷ Крючков пізніше братиме участь в антигорбачовському заколоті. – Прим. до англ. вид.

МОВЛЕННЯ ЗАКОРДОННИХ РАДІОСТАНЦІЙ В КОМУНІСТИЧНОМУ БЛОЦІ

● Радіо зробилося важливим інструментом пропаганди незабаром після Другої світової війни. Під час війни всі сторони намагалися з допомогою радіомовлення вплинути не тільки на населення, а й на ворожих солдатів. У деяких випадках конфіскували всі приватні радіоприймачі, для поширення інформації залишали тільки публічну мережу трансляції через гучномовці на вулицях і в державних установах. За таємне слухання іноземних радіостанцій совети і нацисти жорстоко карали, та це однаково було дуже поширеним. У добу холодної війни зовнішнє радіомовлення на АМ коротких хвилях продовжувало слугувати для громадян у комуністичних країнах важливим джерелом інформації про життя у вільному демократичному світі, а також про дисидентів і протидію режимові в їхній власній країні. Всі державні радіостанції великих європейських країн (Бі-Бі-Сі, «Німецька хвиля», радіо «Франція»), також радіо «Ватикан» мали спеціальні програми кількома іноземними мовами, спрямовані спеціально на країни Східного блоку, а також Азії та Африки. Їхні штати зазвичай комплектувалися політичними емігрантами з відповідних країн. Комуністична влада спрямовано намагалася «глушити» ці передачі, транслюючи на тих самих частотах шуми, що погіршували чутність. Найпопулярнішими радіостанціями, фінансованими з федерального бюджету США, були «Голос Америки» і радіо «Свобода/Вільна Європа».

Останній і успішний замах вчинили в Лондоні у день народження диктатора Живкова, 7 вересня 1978 року. Цього дня Марков мав на Бі-Бі-Сі дві зміни. Після ранкової програми він, як повідомляють, пішов додому на обід. Після цього, як звичай, поїхав на стоянку з південного боку мосту Ватерлоо. Він припаркував машину коло мосту і близько другої години по обіді піднявся по сходах на міст. Наблизившись до черги на автобусній зупинці, він відчув раптовий пекучий біль у задній частині правого стегна. Озирнувся і побачив чоловіка, що нахилився підняти впалу парасольку.

Чоловік, який стояв, відвернувшись від Маркова, сказав «перепрошую» з іноземним акцентом і стрибнув у таксі. Цього чоловіка ніколи не ідентифікували, і Георгій Марков був єдиним свідком події. Попри деяке відчуття болю, Марков продовжив свій шлях до будівлі Бі-Бі-Сі. Потім він помітив невеличку плямку крові у себе на штанах і розповів колегам про те, що сталося на мосту Ватерлоо. Одному знайомому він показав маленьку червону підпухлість у себе на стегні. Втім він допрацював свою зміну на радіо до кінця, а ввечері повернувся додому, як звичайно. За ніч у Маркова піднялася температура, і наступного дня він не зміг піти на роботу.

Його стан погіршувався і наступного вечора Маркова забрали до Лондонського шпиталю Святого Джеймса, де його лікували від незрозумілого отруєння в крові. Однак лікування не дало результатів, і через кілька днів, потерпаючи від болю та марення, Георгій Марков помер в Лондоні 11 вересня 1978 року. Йому було 49 років.

Імовірно, дуже таємна лабораторія КГБ, відома як «Камера», розробила і зброю, замасковану у вироблену в США парасольку, і вкриту воском платиново-іридієву кульку розміром як шпилькова голівка, просочену смертельним біотоксином рицином.

Вічний спочинок Георгій Марков знайшов на маленькому церковному цвинтарі в Дорсеті, в Англії. Його «Заочні репортажі» опубліковані в Болгарії 1990 року, після падіння комуністичного уряду. 2000 року Маркова посмертно нагородили найпрестижнішою болгарською нагородою, орденом «Стара планіна» за «значний внесок у болгарську літературу, драму і публіцистику та за виняткову громадянську позицію та опір комуністичному режимові».

Георгій Марков був письменник, який боровся проти тоталітаризму в Європі з допомогою своїх творів, і найкращий спосіб зрозуміти його та його життя – читати його твори. Тут ми наводимо нарис Маркова «Наш власний фашизм», який він читав на радіо «Німецька хвиля».

НАШ ВЛАСНИЙ ФАШИЗМ

Георгій Марков (скорочено)

Схоже, ми взяли собі за зручне правило винуватити в наших проблемах тільки суспільний лад, систему, ідеологію або керманичів. Часто ми, не вагаючись, даруємо собі звання найсправедливішого судді, та позбавлені почуття гумору, підносимо своє «я» до планетарних масштабів. І звісно, ми шляхетно забуваємо про свою власну участь у правопорушеннях, злочинах і гріхах, які судимо. Ми радо судимо всіх, крім себе. Кожен з нас скаже, що це найлюдськіший з усіх гріхів, бо властивий кожному.

Однак я починаю з цього не тому, що хочу виправдати існування корумпованих суспільних систем, ідеологій та лідерів, а тому, що хочу зрозуміти ступінь своєї власної провини, масштаби того, що наразі живить, підтримує, а отже незмінно утримує суспільну несправедливість. Це питання старе як світ. Неодноразово багато людей запитували себе: «Чи справді тільки державні форми фашизму були причиною трагедій мільйонів людей?». Неодноразово багато людей запитували себе: «Чи справді тільки комуністична ідеологія була причиною трагедій мільйонів інших людей?»; «Чи тільки Сталін і Берія⁸ винні?». І звісно, відповідь на ці запитання гучна: «НЕ ТІЛЬКИ».

Насамперед дозвольте мені зауважити, що в цьому контексті я не розрізняю фашизм і комунізм. Я використовую термін «фашизм» як історично ясніший і специфічніший, позбавлений примарної принади слова «комунізм». Обидва виявляються у точнісінько тій самій відмові людства від

⁸ Лаврентій Берія, керівник радянської держбезпеки і таємної поліції за Йосипа Сталіна. – Прим. до англ. вид.

власного обличчя, власного характеру, індивідуальності, у відмові людей бути собою, натомість перетворюючись на аморфну частину чийогось стада із стадним почуттям, стадним голосом, стадним типом. Для мене немає жодної різниці, в ім'я чого людину перетворюють на стадну тварину – в ім'я великої нації чи заради уявного світлого майбутнього.

Але перш ніж ми перейдемо до стада, погляньмо на те, з чого воно формується, і що не виходить за межі прийнятої ідеології чи особистості, а саме (саме так) НАШ ВЛАСНИЙ ФАШИЗМ. Погляньмо в себе, простежмо корені та зазирнімо вглиб.

Мабуть, перша ознака нашого власного фашизму – відмова визнавати, що є інші людські істоти, незалежні від нас, з такими ж правами і такою ж цінністю. Наш особистий фашизм починається з моменту приємного відчуття, що я – дещо більше, ніж людина проти мене, з довільного, іноді нестримного інстинкту, що моє існування має більше значення, ніж його/її. І майже негайно інший інстинкт – показати свою вищість у будь-який спосіб, підпорядкувавши іншу особу. То ж один з витоків нашого власного фашизму – це нестримне прагнення бути більшим за інших.

Будь-хто може побачити, що комуністична ідеологія та всі дії комуністів спеціально спрямовані на те, щоб розвинути цей жадливий початок нашого власного фашизму якнайбільше. Теорія класової боротьби, весь марксизм загалом і те, що вони називають ленінізмом, ні що інше, як ідеологічний розвиток нашого особистого фашизму.

Тому що невизнання рівності та незалежності інших людей веде до другого витoku нашого власного фашизму – небажання розуміти інших. Нам нав'язують уявлення про них лише через вузькі рамки власної вищості. Ми перекриваємо всі шляхи й дороги до справжніх контактів з іншими і просіваємо всі повідомлення через цензурне сито нашої вищості. Ми кажемо: «Він такий» і ставимося до

нього як до «такого», що зазвичай дуже далеко від нього реального. Ми відмовляємося розуміти всі мотиви, причини, кроки, почуття, дії, що не збігаються з нашими уявленнями про «такого».

Не забуваймо також, що природа «такого» походить від першого витoku нашого власного фашизму, а саме, що в нього немає ні рівних прав, ні цінності, ні незалежності від нас. Наша зверхність сліпить нас. Ми не хочемо бачити справжнього обличчя напроти нас і також не хочемо розуміти правду про його унікальну оригінальність. Тому що кожна людина унікальна і оригінальна. Ми спілкуємося тільки з тією части-

Георгій Марков з дочкою Александрою-Раїною та дружиною Еннебел

ЗІБРАННЯ СІМ'І МАРКОВИХ

ною його, яка пасує до нашої вищості. У цьому наше очевидне й повне нерозуміння людини, що перед нами, ми фанатично наполягаємо, що наша думка і судження єдино правильні. Гадаю, мені не треба називати цілком очевидні приклади з болгарської дійсності, що показують величезні масштаби нашого власного фашизму, глибоко закоріненого майже в усіх наших відносинах.

Наше нерозуміння інших позбавляє нас здатності налагодити справжні контакти, позбавляє нас найцінніших елементів людського спілкування – любові, щедрості, пробачення, виправдання...

...Наш власний фашизм – це біси всередині; це, мабуть, саме те, що всі релігії називають дияволом.

А зараз хочу підкреслити дуже важливий момент: відмовляючи іншим людям у праві на незалежність, наш власний фашизм позбавляє нас самих незалежності також. Ось що перетворює нас з індивідуумів на членів різних отар.

Мене завжди приголомшувало те, що мільйони індивідуумів погоджуються стати частиною стада і добровільно, часто навіть завзято, стають фанатичними членами стада. Чому? Що примушує їх поступитися своєю свободою і прийняти з покорю і послухом місце в стаді? Хіба ж це логічно, що вони заперечують рівність і незалежність інших індивідуумів, але визнають стадо? Можливо, саме тому, що в стаді ніхто не вільний, тому що воно гарантує безпеку, захист і підтримку. До того ж відносини в стаді потенційно узгоджуються з нашим власним фашизмом, що йде зсередини. Питання професійного розвитку, боротьба за прибуток, дружба чи ворожнеча, втілення амбіцій та марнославства – все це розквітатиме тільки в атмосфері стада, більш чи менш демократичного. Стадо каструє до пня вроджену духовну індивідуальність його членів, зриває різнокольоровий одяг і вдягає їх в однострої, натомість надає їм підтримку і тріумф нашого власного фашизму – ви чи я належимо не собі, а стаду і його керманичеві. Наш власний фашизм сягає кульмінації в повному запереченні нашої людської індивідуальності...

...Відбираючи вашу індивідуальність, стадо пропонує вам низку зручностей. По-перше, вам не треба ні про що думати, є кому думати замість вас. По-друге, у стада є тільки одна правда – правда більшості, байдуже, справжня ця більшість чи фіктивна. По-третє, стадо не терпить винятків – спроби відділитися від нього називаються зрадою чи віроломством. Спроби говорити власним голосом, замість колективно бекати, називаються індивідуалізмом і караються. По-четверте, стадом керує пастух, і ніхто не має права обговорювати напрямок, у якому він веде стадо, інакше він матиме справу з собаками. По-п'яте, стадо вимагає безумовної покори. По-шосте, стаду треба служити... можна довго ще перелічувати типові характеристики стада, та моя тема – наш власний фашизм або швидше потенційне бажання багатьох людей належати до стада...

... Наш власний фашизм не тільки в центрі наших соціальних відносин, а головню в центрі наших особистих стосунків. Це значно серйозніше і страшніше, коли долучаються дружини, діти, друзі, родичі.

Ідеологія, поганці у владі та буремні події – це тільки підстави для демонстрації нашого особистого фашизму, як і Сталін був не так убивця, як підстава для людей, одержимих особистим фашизмом, убивати інших людей. І насамкінець, є ще одна річ, яку я не можу не згадати. Наш внутрішній фашизм ласкаво дозволяє перекласти особисту відповідальність за наші дії на масу стада. Та не обманюймося. Отари ні за що не відповідають, а відповідальність їхніх членів завжди лишатиметься особистою, індивідуальною. Наш власний фашизм – це наша найстрашніша драма...

● ПОДАЛЬШЕ ЧИТАННЯ: Georgi Markov: The Truth That Killed, Ticknor & Fields, 1984.

З ДОПОМОГОЮ ЦЕНТРУ ГАННИ АРЕНДТ-СОФІЯ

МОЛДОВА

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

У 1918–1940 рр. Східна Молдова (Бессарабія) належала Румунії. 1924 року на східному березі Дністра Радянський Союз створив Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку. Відповідно до таємного протоколу до Пакту Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року Бессарабія потрапила до радянської «сфери впливу» і в червні 1940 була окупована Червоною армією. З Бессарабії та Молдавської АРСР створили Молдавську Радянську Соціалістичну Республіку. У колишній Бессарабії негайно розпочалася примусова советизація, що увінчалася масовою депортацією в червні 1941 року.

ПРОНАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ

Румунія відібрала Молдову назад влітку 1941 року. Під румунською владою тільки 10% бессарабських євреїв пережили Голокост. Понад 2 000 місцевих циган були депортовані; половина з них померли через нелюдські умови. Понад 20 000 чоловіків з Молдови служили в румунській армії.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

Радянський Союз знову захопив територію сучасної Молдови в березні 1944 року. Советизація та радянські репресії продовжилися масовими депортаціями в липні 1949 року та квітні 1951 року. Масовий голод 1946–1947 рр. Убив від 150 000 до 200 000 людей. Після смерті Сталіна стало менше політичних арештів, та режим залишався деспотичним до розпаду Радянського Союзу. Молдова проголосила незалежність у серпні 1991 року.

АГЛЯЯ АРАПУ народилася 1935 року в селі Урсарі, в Республіці Молдова, в ромській сім'ї. У листопаді 1942 року, в рамках цілеспрямованих заходів із викорінення цілого села, в якому переважало циганське населення, її депортували до Придністров'я. Умови життя там були такі нестерпні, що з 25 000 румунських циган, депортованих до Придністров'я, 11 000 померли. Після 1944 року, коли німецька й румунська армія відступила з Придністров'я та Бессарабії, вцілілі роми повернулися до своїх домівок. З Аглаїного села повернувся хіба кожний четвертий. Сьогодні Агляя Арапу лишилася одна з ромської громади, депортованої з Урсарі в 1942 році.

ЛУКАШ ХОДЕК

Єдина вціліла

Ігор Касу, доктор наук

Під час Другої світової війни, країни Осі дотримувалися на своїх територіях політики «расової чистоти». Румунія в цьому сенсі не була винятком¹. Одна з найвідоміших етнічних і расових груп, крім євреїв, що стала жертвою расових чисток, були цигани, або ромська меншина.

Депортація ромів розпочалася в листопаді 1942 року. Цей процес зачепив і кочових, і осілих ромів. Загалом близько 25 000 циган депортували з Румунії до Придністров'я, чоловіків, жінок, літніх людей і дітей. З них бессарабська ромська громада налічувала 2237 (114 осіб були кочові цигани і 2123 – осілі).

Одніє з жертв румунської расової політики під час Другої світової війни була Аґлая Арапу, народжена 1935 року в селі Урсарі, колишнього повіту Лепушна, нині – Калараші в Республіці Молдові. В інтерв'ю 2007 року молдовським дослідникам Іонові Думініка і Татяні Сірбу Аґлая Арапу розповіла, як дитиною її депортували до Придністров'я в листопаді 1942 року. Вона пригадує, що депортація ромів з Урсарі планувалася двома етапами з кінцевою метою знести ціле село, в якому цигани становили абсолютну більшість. За словами Аґлаї, списки людей на два етапи депортації складав Самуїле Арапу, циган з того ж села.

До списку тих, кого мали депортувати пізніше, на другому етапі 1943 року, потрапили роми, що сплатили Самуїлові Арапу певну суму грошей. Тих, хто не сплатив, депортували 1942 року, Аґлая була серед них. Другий етап депортації не відбувся 1943 року; румунська влада скасувала його на тлі поразок німецької армії на Східному фронті. Щодо ставлення сусідів молдаванів і етнічних румунів до депортації ромів, Аґлая розповіла, що люди раділи, що в такий спосіб отримають землю і власність циган.

Депортовані до Придністров'я роми жили у спеціальних місцях, зазвичай працювали в колективних сільських господарствах. Вони отримували мізерну платню, недоїдали, жили в жадливих са-

¹ Найбільша частина сьогоденної території Республіки Молдови, Бессарабія, була в той час частиною Румунії; а Придністров'я, маленька частина якого тепер також частина Молдови, це територія між річками Буг і Дністер, перебувала в той час під військовим керуванням Німеччини і цивільної адміністрації Румунії. – Прим. до англ. вид.

нітарних умовах. З 25 000 загалом депортованих до Придністров'я румунських циган 11 000 померли з різних причин: погане харчування, холод, епідемії та ін. Аглая Арапу розповіла одну моторошну історію про те, як поводитися з ромами в Придністров'ї.

ДИЯВОЛ НА БІЛОМУ КОНІ

Одного дня до бараків, де жили депортовані цигани, приїхав румунський офіцер верхи на білому коні. Спочатку люди подумали, що він приїхав організувати їхнє масове знищення, як це робили з євреями, і дехто почав плакати. Натомість офіцер повів їх до публічних лазень. Роми раділи безмірно, адже відколи їх депортували до Придністров'я (півтора року тому), вони не мали змоги брати гарячу ванну. Вони зняли одяг і пішли митися, але були здивовані, коли вийшли, бо їхній одяг зник. Була зима, і багато ромів померли від холоду. Вижили найсильніші, хто зміг швидко бігти і дістався сусідніх сіл. Серед останніх була й дев'ятирічна Аглая.

МАСОВИЙ ГЕНОЦИД РОМІВ В ЄВРОПІ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

● Термін «Пораймос» (пишеться Porajmos або Porrajmos чи Pharrajimos) походить з ромської мови і буквально означає «пожирати», «руйнувати». У непрямому сенсі його вживають на позначення знищення ромів, організованого нацистською Німеччиною, усташською Хорватією, гортістською Угорщиною та їхніми спільниками під час Другої світової війни. Переслідування ромів було продовженням різноманітних утисків, яких зазнавали їхні предки у попередні століття. Їм забороняли вести кочовий спосіб життя, криміналізували, забороняли з'являтися в публічних місцях тощо. Прийшовши до влади в Німеччині, нацисти поступово ухвалили кілька постанов, якими спочатку затаврували ромів як «асоціальну» групу, а зрештою як таку, що підлягає «фізичному знищенню». У вересні 1935 року ромів разом з євреями та африканцями спершу назвали «неарійським народом», і вони стали громадянами, позбавленими політичних прав. На підставі постанови від 8 грудня 1938 року про «боротьбу з ромською загрозою» в Німеччині, а пізніше й на анексованих територіях, склали списки «ромів, напівкровних ромів і осіб, які вештаються подібно до ромів». Цих людей збирали в табори примусової праці, після яких більшість із них депортували до таборів знищення. Перше масове знищення ромів сталося в січні 1940, коли в «Бухенвальді» вбили 250 ромських дітей. Загальна кількість ромів, жертв нацистського режиму з Німеччини та окупованих країн сягає, за різними оцінками, від 200 000 до 500 000. Та ще щонайменше 90 000 ромів стали жертвами усташського режиму в Хорватії, і близько 36 000, разом з молдовськими ромами, убив пронацистський режим у Румунії. Довгий час фактові геноциду європейських ромів не приділяли належної уваги, до сьогодні ця тема не стала предметом ґрунтовного історичного дослідження. Практично жоден винуватець у цих злочинах не був за них покараний.

Після 1944 року, коли німецька та румунська армія відступила з Придністров'я та Бессарабії, вцілілі роми повернулися додому. Сьогодні Аглая Арапу єдина, хто лишилася з ромської громади, депортованої з Урсарі в 1942 році.

Історія Аглаї Арапу важлива тому, що сьогодні в Європі дуже мало відомо про долю циганської громади під час Другої світової війни. Вона про те, як людей депортували і поселили в нелюдських умовах лише за належність до певної етнічної та расової групи. Наш обов'язок пам'ятати про ці невинні жертви і допомагати ромській меншості інтегруватися в суспільство, де вони живуть, бо й донині ставлення до них в Європі залишається поганим.

З ДОПОМОГОЮ ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

ГЕОРГЕ ДАВІД народився 1943 року в селі Пепені, в Синжерейському районі (колишній Лазовськ). 1970 року він закінчив Кишинівський політехнічний інститут. У 1970–1979 рр. працював інженером у різних організаціях і був відомим фахівцем у своїй галузі. У 1970-х роках і на початку 1980-х Георге Давід відверто висловлював свої погляди на природу комуністичної системи у критичних листах до різних політиків. Зрештою, 1 серпня 1986 року його заарештували під час відрядження і відправили до психіатричної лікарні в Дніпропетровськ, в Україну. Ця лікарня постійно використовувалася для ізоляції політичних в'язнів у Радянському Союзі. Його звільнили 1988 року тільки після втручання закордонних правозахисних організацій. Помер 2007 року, лише за кілька місяців до того, як Європейський суд з прав людини визнав, що він був політичною жертвою комуністичних репресій, і що психіатрію незаконно застосували до здорової людини.

CURAJ.NET

Жертва каральної медицини

Ігор Касу, доктор наук

Комуністичний режим гнобив мільйони людей, використовуючи різні методи, зокрема масові депортації, негайні страти та масовий голод. Тільки з колишньої Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки совети депортували понад 130 000 людей, яких вважали небезпечними для режиму через їхню класову належність, національність або освіту. Організований масовий голод 1946–1947 рр. забрав щонайменше 150 000 життів. Кілька тисяч стратили в 1940–1941 рр. і в 1944–1953 рр.

Усе це відбувалося у сталінський період. Однак менш відомо, що після 1953 року радянський режим продовжував свою репресивну політику, хоч і в менших масштабах. Масових депортацій, голоду або негайних страт не було, але деякі групи і людей відправляли до ГУЛАГу з різних політичних причин: за критику монополії комуністичної партії, через дискримінацію за національною належністю, погану економічну ситуацію тощо. Специфічним для постсталінського комуністичного режиму в СРСР було те, що дисидентів і незгодних зачиняли в психіатричних лікарнях, щоб «лікувати» від критичного ставлення до режиму. Вважалося, що людина, яка висловлює незадоволення комунізмом, психічно хвора¹.

Перший задокументований випадок на території сучасної Республіки Молдови – це справа Олексія Севастьянова, етнічного росіянина, якого 1958 року відправили до психіатричної лікарні за те, що він спалив фотографію Микити Хрущова. Найвідомішим випадком використання психіатрії проти політичних опонентів у Радянському Союзі була справа Володимира Буковського, якого на 12 років позбавили волі, зокрема у «психушці» (психіатричній лікарні). 1976 року він емігрував на Захід і став професором Кембридзького університету.

КРИТИКА ДЕРЖАВИ

У колишній Молдавській РСР найвідомішою була справа Георгіе Давіда. Він народився 1943 року в селі Пепені Синжерейського району (колишній Лазовськ). 1970 року закінчив Кишинівський політехнічний інститут. У 1970–1979 рр. Давід працював інженером у різних організаціях і був відомим

² Микита Хрущов, радянський лідер, який розпочав десталінізацію, заявив про це в публічному виступі 1959 року. – Прим. до англ. вид.

фахівцем у своїй галузі. На початку 1970-х років Георге Давід відверто висловлював свої погляди на природу комуністичної системи і на те, як була створена радянська держава. Конкретно він ставив під сумнів головний міф режиму про те, що СРСР був начебто створений вільним волевиявленням народів. Георге Давід також піддав критиці рішення про вторгнення до Чехословаччини 1968 року.

Як наслідок, 1974 року його викликали до КГБ і попередили, що коли він припуститься «рецидиву», його покарають відповідно до кримінального кодексу. Ця спроба залякування з боку радянських репресивних органів провалилась, і 1982 року, одразу по смерті Брежнєва³, Давід надіслав листа до Президії Верховної Ради СРСР (радянський парламент), в якому стверджував, що злиденна соціально-економічна ситуація в Радянському Союзі загалом і в Молдавській РСР зокрема стала наслідком непомірних витрат на військову галузь. Георге Давід відкрито заявляв, що Радянська армія агресивна (вказуючи на радянське військове вторгнення в Афганістан в грудні 1979 року), а не оборонна, як стверджувала пропаганда. Після смерті Андропова⁴ (лютий 1984 року) Георге Давід надіслав листа Костянтиніві Черненку, новому генеральному секретареві Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, про критичний економічний стан значної більшості радянського населення і назвав деякі причини. У квітні 1985 року він надіслав листа Михайлові Горбачову, незабаром після призначення того генсеком Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу. Через те що він не отримував відповідей на свої листи, а тиск на нього посилювався, Георге Давід вирішив надіслати Горбачову ще одного листа 26 жовтня 1985 року.

Водночас він розіслав його до редакцій деяких радянських і закордонних газет, таких як «Tinerimea Moldovei» (Кишинів), «Правда» (Москва), «Rahva Heacle» (Таллінн), «România Liberă» (Бухарест), «Unità» (газета італійської комуністичної партії), «L'Humanité» (газета французької компартії), а також деяким приватним особам. У своєму листі Георге Давід писав Горбачову, що Радянський Союз проводив імперську зовнішню політику, що вся радянська історія сповнена фальсифікацій, критикував істориків за те, що вони замовчують радянсько-нацистський пакт від 23 серпня 1939 року (так званий Пакт Молотова – Ріббентропа, внаслідок якого СРСР окупував країни Балтії, Бессарабію, Північну Буковину тощо). Він також просив відновити в Молдавській РСР латинську абетку, яку заборонили 1941 року, через що етнічні румуни в Молдавській РСР, які становили більшість населення, не могли читати публікацій румунською мовою, що друкувалися в Румунії. Така політика, на думку Давіда, була дискримінацією місцевих румун і частиною загальної стратегії російщення населення.

³ Леонід Ілліч Брежнєв, генеральний секретар Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, очолював Радянський Союз з 1964 до своєї смерті 1982 року. – Прим. до англ. вид.

⁴ Юрій Володимирович Андропов, генеральний секретар Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу протягом п'ятнадцяти місяців, з 12 листопада 1982 року і до смерті. – Прим. до англ. вид.

АРЕШТ І ГОСПІТАЛІЗАЦІЯ

Крім антирадянського та антиімперського спрямування, Георгі Давід гостро критикував комуністичний режим та ідеологію як систему, базовану на брехні та експлуатації людей. Він також наголошував, що досвід Другої світової війни довів цілому світові потребу забезпечити краще майбутнє, «мирніше, багатше, без імперій та війн». За такі сміливі дії Георгі 1986 року понизили на роботі, зробивши звичайним робітником. А що його ідеї видалися небезпечними для диктатури тоталітарної партії, яка утримувала всю владу в СРСР, то 1 серпня 1986 року його заарештували під час відрядження до Тирасполя, міста на лівому березі Дністра. На допиті в Кишинівській прокуратурі йому сказали, що радянський режим має засоби «промити йому мізки», і що він скоро в цьому переконається. Давід уже кілька місяців перебував за ґратами, коли його перевели до відділу кримінальної психіатрії в Кишинівській в'язниці, де його піддали обіцяному владою «промиванню».

У грудні 1986 року спеціальна психіатрична комісія поставила Георгі Давідові діагноз «психічно ненормальний» і закрила його в психіатричній лікарні в українському місті Дніпропетровську, в одній з найстрашніших «психушок» для політичних в'язнів у Радянському Союзі. Головним «аргументом» комісії на підтвердження цього діагнозу була думка Давіда про те, що Радянський Союз порушив суверенітет і незалежність Чехословаччини 1968 року та Афганістану 1979 року, а також про те, що «молдавська» мова – це румунська. 12 січня 1987 року Георгі Давіда судили і засудили за його відсутності. Він звільнився тільки влітку 1988 внаслідок публікацій в радянській пресі, яка на той час ставала дедалі вільнішою, та завдяки протестам, організованим закордонними правозахисними організаціями, зокрема «Амнесті інтернешнл», а також передачам на радіо «Свобода». Після звільнення

ПСИХІАТРІЯ ЯК ПОЛІТИЧНА ЗБРОЯ КОМУНІЗМУ

● У квітні 1969 року голова КГБ Юрій Андропов наказав створити мережу психіатричних установ, щоб утримувати і лікувати політичних противників режиму. Нищівні викривальні свідчення про цю систему «психушок» (російське скорочення на означення психіатричної лікарні) дали багато дисидентів, поміж них Володимир Буковський, Натан Щаранський та Наталя Горбачевська. Їх «лікували» різними психотропними препаратами та електрошоком. До того ж тримали разом зі справжніми важкими психічнохворими пацієнтами. Радянська офіційна психіатрія намагалася легітимізувати ці процедури з допомогою псевдонаукових публікацій. Всесвітня психіатрична асоціація на 6-му Всесвітньому конгресі 1977 року засудила цю практику, закликавши провести розслідування і покласти цьому край. Представники держав, яких піддали критиці, пізніше відмовилися від членства в цій професійній організації. Психіатрія як наука часто ставала предметом зловживань і в інших країнах, де правила комуністична партія. Справа чеського християнського активіста Августіна Навратіла, наприклад, наприкінці 1970-х років привернула багато уваги за кордоном.

він викладав у Молдовському технічному університеті та став автором двох технічних винаходів. Помер 2007 року, всього лише за кілька місяців до того, як Європейський суд з прав людини визнав, що він був політичною жертвою комуністичних репресій, і що психіатрію незаконно застосували до здорової людини.

Справа Георге Давіда показує, що політичні репресії в Радянському Союзі загалом і зокрема, в Молдові не закінчилися зі смертю Сталіна. Ба більше, вони тривали до останніх років комунізму, з тією різницею, що застосовувалися вигадливіші методи, втім такі ж негуманні та суперечні основним правам людини, які комуністи начебто захищають. Ця справа також свідчить, що в СРСР не дотримувалися такого базового права, як право на свободу слова, і сучасні європейці не повинні забувати, що свобода і демократія просто так не даються.

З ДОПОМОГОЮ ЦЕНТРУ ВИВЧЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

УКРАЇНА

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

Під час війни з Українською Народною Республікою 1918–1921 рр. більшовицька Червона армія окупувала більшу частину України, і створена Українська Радянська Соціалістична Республіка увійшла до складу Радянського Союзу 1922 року. Західна Україна внаслідок польсько-радянської війни (1919–1920) відійшла до Польщі, а 1939 року, після розділу Польщі, її приєднали до Української РСР. Радянська політика зруйнувала українське суспільство. Йдеться, зокрема, про ідеологічно мотивовану насильницьку колективізацію та індустріалізацію, що почалася 1929 року (1,2 мільйона жертв), репресії проти інтелектуалів, відомі під назвою «Розстріляне Відродження» та Великий терор (300 тисяч жертв). У 1932–1933 роках був організований голод, відомий як Голодомор, жертвами якого стали 4,5 мільйона людей. У 1939–1941 роках пройшли депортації з Західної України (300 тисяч). Під час відступу 1941 року совєти вбили близько 24 тисяч політичних в'язнів.

НАЦИСТСЬКА ОКУПАЦІЯ

Україна залишалася під німецькою окупацією з 1941 по 1944 рік. За цей час до 4,5 мільйона українських громадян були вбиті, поміж них до 1,5 мільйона євреїв. Країна була ареною активного збройного опору. Українська повстанська армія (УПА), польська Армія Крайова та радянські червоні партизани билися з німцями, але також і між собою. Українці також служили у сформованих німцями підрозділах, зокрема в дивізії СС «Галичина».

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ

У 1944–1991 рр. Українська РСР знову була частиною Радянського Союзу. Масові репресії тривали, як і переміщення населення. Депортації проводили 1944 року (близько 200 тисяч кримських татар), у 1944–1953 рр. (до 203 тисяч учасників національного опору) та пізніше. Між 1944 та 1946 роками понад 800 тисяч поляків депортували до Польщі та півмільйона українців – до України. У 1947 р. комуністичний уряд Польщі в ході акції «Вісла» депортував близько 150 тисяч українців зі східних теренів цієї країни. Попри те, що Українська РСР була одна з засновниць ООН 1945 року, Україна відновила незалежність тільки після розпаду Радянського Союзу, в серпні 1991 року.

ОМЕЛЯН КОВЧ народився 20 серпня 1884 року в сім'ї греко-католицького священика Григорія Ковча.

Хлопчику призначено було стати священиком, як його батько, дядько

і дід. Він народився в Галичині, де українці, поляки та євреї жили поруч століттями.

Омелян учився в Римі, одружився і став священиком греко-католицької церкви.

Мав шістьох дітей.

Він брав участь у війні за незалежність у 1919–1920 рр., як капелан

Української Галицької армії. Він чинив опір

однаково більшовикам і нацистам і зазнав від них переслідувань.

За німецької окупації під час Другої світової війни він сміливо рятував євреїв і намагався допомогти їм, хрестячи і ховаючи їх. За цю діяльність гестапо заарештувало його і відправило до концентраційного табору «Майданек», де він помер 25 березня 1944 року. 2001 року, відвідуючи Україну, Папа Іван Павло II оголосив отця Омеляна Ковча блаженним священномучеником.

АРХІВ ЦЕНТРУ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Життя і смерть священика Омеляна Ковча

Володимир Бірчак, Володимир В'ятрович

«Був сином і священиком одного народу, загинув на землі другого народу, бо рятував синів і дочок третього народу»

В цих словах кардинала Любомира Гузара коротко історія життя Омеляна Ковча, людини, що була гарячим патріотом своєї землі, але разом з тим зуміла підвестися над національними упередженнями. Його батьківщина Галичина була краєм, де протягом століть разом жили українці, поляки та євреї. Історія їхнього співіснування має чимало драматичних сторінок і конфліктів. Але для представників усіх трьох націй постать Омеляна Ковча стала символом справжньої Людини.

Коли 20 серпня 1884 року в сім'ї греко-католицького священика Григорія Ковча народився син Омелян, усі гадали, що знають його подальшу долю. Звичайно, малюк стане священиком, як і його батько, його дядько та дід. Як і кожен греко-католицький священик Галичини на межі XIX і XX століть, він поєднуватиме духовну службу з активною громадською роботою на селі. Адже такими були його дід, батько, дядько, сотні інших священиків Української греко-католицької церкви, які стали ключовими діячами українського національного відродження на теренах Галичини, що на той час входила до Австро-Угорської імперії.

Майже все в цих передбаченнях виявилось правильним. От тільки, крім очікуваної кропіткої роботи на духовній та громадській ниві, на долю хлопчика випало ще багато страждань, яких тоді, наприкінці XIX століття, ніхто не міг навіть уявити – дві світові війни, участь у визвольній боротьбі українців, переслідування польською, радянською та нацистською владами, врешті, смерть у таборі смерті «Майданек».

Григорій Ковч, який, крім Омеляна, виховував у сім'ї ще трьох дітей, попри матеріальні труднощі у родині, зробив усе від нього залежне, щоб син здобув добру освіту. Після закінчення початкової школи в селі Космачі, де містилася парафія батька, Омелян продовжив навчання в гімназії головного міста Галичини – Львова. Врешті, закінчив здобуття освіти він ще далі від дому – в Римі, де з 1905 до 1911 року навчався в Колегії святих Сергія та Вахса.

НАВЧАННЯ У ВІЧНОМУ МІСТІ

Можливість жити та навчатися у Вічному місті йому забезпечила допомога від тодішнього керівника греко-католицької церкви митрополита Андрея Шептицького. Згодом, через багато років, очільник церкви вдруге намагатиметься допомогти Омелянові Ковчу, цього разу рятуючи його від смерті, а не від бідності.

Ще до завершення навчання та прийняття духовного сану Омелян Ковч одружився з Марією-Анною Добрянською, теж донькою священника. У щасливій сім'ї виросло шестеро дітей – три сини й три дочки. Першу парафію молодий священник отримав далеко від батьківщини, в іншому кінці Австро-Угорської імперії, в містечку Козараці (сучасна Боснія і Герцеговина). Тут його парафіянами були бідні українські емігранти, тому й сім'я священника жила у важких матеріальних умовах.

Проте вже незабаром бурхливі історичні події змінили тихе життя Омеляна Ковча. 1914 року почалася Перша світова війна, і священник повернувся на батьківщину, що стала однією з арен кривавих битв. Галичину завойовували російські війська, потім її відвойовувала армія Австро-Угорської імперії, потім знову наступали росіяни. Чи не найбільшою трагедією українців того часу було те, що у війні, яка точилася на їхніх землях, вони боролися одне з одним за чужі інтереси в імперських арміях. Такою була ціна, яку вони платили за відсутність власної держави.

Українці засвоїли цю науку, тому піднялися на боротьбу за незалежність. На завершальному етапі Першої світової війни імперії розвалювалися, а на їх руїнах поставали національні держави досі поневолених народів. У листопаді 1918 року в Львові проголошено створення Західноукраїнської Народної Республіки. Проте на територію Галичини претендували й представники іншого народу, який до того теж входив до складу Австро-Угорської імперії, – поляки. Тому між українцями та поляками почалася війна.

Омелян Ковч під час навчання в Колегії святих Сергія та Вахха, сидить другий зліва.

АРХІВ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

У ВІЙСКУ

Серед тих, хто вступив до лав Української галицької армії, яка мала захищати новостворену Західноукраїнську Народну Республіку, був рідний брат Омеляна Євстахій. Сам Омелян Ковч як духовна особа не міг брати зброї до рук, проте й не міг проігнорувати патріотичного пориву, тому пішов капеланом до українського війська. З-поміж інших священиків, які виконували свій духовний обов'язок серед вояків Української галицької армії (УГА), був і батько Омеляна, Григорій. Старенький священик так і помер у війську, захворівши наприкінці 1919 року на тиф. Натомість його син продовжував службу до останніх днів боротьби армії, яка після поразки у протистоянні з поляками в Галичині відступила на схід, де протидіяла більшовицькій армії, захищаючи Українську Народну Республіку.

Власне, під час війни сторонні вперше побачили надзвичайну віру отця Ковча, що іноді виливалася в зухвалу сміливість. Його часто помічали разом із вояками на передовій лінії фронту. «Знаю, – говорив він, – що вояк на лінії фронту почуваться найкраще, коли бачить там лікаря й духівника». І жартома додавав: «Ви ж знаєте, що я свячений, а свяченого куля так легко не бере». Ця віра і в майбутньому дозволяла йому виходити з дуже скрутних ситуацій і вселяти впевненість в інших.

Разом з іншими вояками УГА він потрапив у полон до більшовиків. В'язнів завантажили у вагони, що повезли їх до місця розстрілу. На одній із зупинок потяга вартовий, російський солдат, відпустив священика зі словами: «Отче, не забувайте молитися за Луку». Проте замість волі Омелян Ковч знову потрапив у табір для військовополонених, цього разу польський. Найстрашнішим лихом тут був тиф, який щодня забирав життя сотень вояків. Отець Омелян, що до останнього подиху був з умирущими, не міг не заразитися сам. Але йому вдалося подолати хворобу і після тривалої війни повернутися додому.

МІЖ ВІЙНАМИ

1922 року він отримав парафію в містечку Перемишлянах на Львівщині. Після війни ці терени належали до нової Польщі. Перемишляни, як і інші населені пункти такого типу в тогочасній Галичині, були багатонаціональні – крім українців, тут мешкали, поляки, євреї, цигани і навіть кілька німецьких родин. І, попри недавню війну та непросту історію

Перемишляни, Галичина, 1925 рік

АРХІВ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

стосунків між цими націями, люди жили досить мирно, водночас стараючись толерувати і поважати традиції та обряди іншого народу. Коли у християн було якесь велике релігійне свято, то євреї зачиняли свої крамниці й оголошували вихідний день, те саме робили і християни на певне юдейське свято.

У Перемишлянах Омелян Ковч працював увесь недовгий мирний період між двома світовими війнами. Звичайно, він не обмежувався роботою в церкві, а брав активну участь у громадському житті міста – був засновник Народного дому (місця проведення національних свят українців), читальні товариства «Просвіта», метою якого було поширення знань серед українців. Він також знімав створення Українського банку, який мав бути інструментом певної фінансової незалежності української громади міста. Діяльність священника на національній ниві не обмежувалася легальним сектором – у допитах монахині Олени Вітер, проведених енкаведистами, вона вказує на його причетність до Організації українських націоналістів (ОУН) і навіть називає членом Перемишлянського районного проводу підпільної організації. До її лав входив і його син Ярослав, теж священник греко-католицької церкви.

Активна громадська діяльність Ковча викликала репресії з боку польської влади, що намагалася обмежувати розвиток українського національного руху, добачаючи в ньому загрозу цілісності своєї держави. Обшуки в хаті отця стали недоброю місцевою традицією: лише за 1925–1934 роки їх було майже 40, половина з них завершувалась арештом та довшим чи коротшим ув'язненням. Попри репресії, отець Ковч завжди був відкритий для всіх. Він знаходив час для своїх вірних, а також і для представників інших віровизнань – часто по пораду до нього приходили місцеві поляки та євреї.

Омелян Ковч мав шістьох своїх, але допомагав рости й інших дітей. Молодшого хлопчика священник взяв до себе з бідної української сім'ї

АРХІВ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ

У вересні 1939 року, після початку Другої світової війни, з приходом у Галичину радянської влади ситуація в місті почала швидко мінятися. Поляки, що за минулої влади користувалися привілеями як представники державної нації, стали першими жертвами комуністичних репресій. Арешти і репресії зачепили насамперед державних службовців, згодом перекинулися на діячів політичних партій і громадських об'єднань. Отець Омелян був перший, хто кинувся допомагати нужденним. Чи з продуктами, чи з грошима, чи просто з добрим словом він навідувався в сім'ї поль-

ських офіцерів, яких відправили до Сибіру. На запитання їхніх жінок: «Як ти можеш нам допомагати, якщо мій чоловік ще недавно проводив у твоїй оселі обшуки?», отець лише посміхався і говорив, що це його обов'язок.

Українці та євреї, що перші місяці радянської влади відчували певне покращення (комуністична пропаганда говорила про їхнє «визволення з-під польського гніту»), незабаром теж стали об'єктом репресій НКВД. Услід за ешелонами, якими на схід вивозили поляків, потяглися вагони, набиті українцями та євреями.

Український національний рух оголосили «буржуазно-націоналістичним» і ворожим новій владі, а його активістів заарештовували та засуджували до тюремних ув'язнень чи навіть розстрілів. Омелян Ковч уникнув репресій у цей страшний час. Він продовжував свою духовну службу і не боявся навіть організувати масові церковні заходи з участю вірян, попри підкреслену антирелігійність нової влади.

Темпи репресій в 1941 році постійно наростали, а тюрми приєднаної до СРСР Західної України були переповнені в'язнями, здебільшого політичними, тими, кого влада називала «ворогами народу». Серед них найбільше було молодих хлопців і дівчат, активістів Організації українських націоналістів, які розгорнули підпільну антирадянську боротьбу.

22 червня 1941 року наступом німецьких військ на територію СРСР розпочався новий етап Другої світової війни. Радянська влада виявилася не готова до такого швидкого розвитку подій і не здатна була організувати ефективну оборону. Німці з кожною годиною просувалися далі на схід. Тим часом НКВД був зайнятий подальшими арештами всіх «політично неблагонадійних». Цього дня серед них мав бути і отець Омелян Ковч. Місцеві жителі (за деякими свідченнями, це були євреї) заховали священика, і він так уникнув не лише арешту, але, напевно, й розстрілу.

Радянська влада залишила після себе кривавий слід по всій Західній Україні – після відступу в тюрмах виявлено тисячі вбитих в'язнів. Їх розстрілювали без суду через брак часу для розгляду справ і засобів для евакуації ув'язнених. Серед убитих виявили чимало священиків.

Тим часом Омелян Ковч пережив п'яту у своєму житті зміну влади на рідних теренах. Нацисти не збиралися відновлювати на цих землях ані польської держави, ані української. Ці терени мали бути лише колонією Третього Райху, а їхнє населення – рабами прийшлих господарів. Німці зі зневагою ставилися до українців та поляків і позбавляли їх багатьох прав. Проте найгіршим було їхнє ставлення до єврейського населення, вбивства якого почалися з перших днів становлення нового режиму.

НЕПОХИТНА ВІРА

Налякані постійними репресіями, люди часто намагалися не помічати лиха, яке чинили з іншими, кожному вистачало власних проблем, кожен лишався на самоті зі своїм болем і страхом. На цей страх також накладалися різні національні упередження, пам'ять про минулі негаразди та конфлікти, які дозволяли відгородитися від чужих страждань і не помічати знищення представників іншої національності. Але Омелян Ковч навіть у такий важкий час не переступав через свої моральні цінності, хоч би чого йому це коштувало. І знову, як колись, його віра і впевненість у своїй правоті часом творили чудеса.

У вересні 1941 року група есесівців зачинила синагогу міста Перемишлян, наповнену людьми, які прийшли молитися. Усередину хтось із них кинув запальні бомби. Почалася пожежа, кинувшись до дверей, люди зрозуміли, що потрапили у смертельну пастку. *«Римо-католицький ксьондз і група людей із Перемишлян прибігли до отця Ковча з проханням, щоб допоміг врятувати синагогу, – розповідає про цей випадок колишній мешканець Перемишлян Леопольд Кляйман-Козловський. – Ковч, який досконало знав німецьку мову, крикнув до німецьких солдатів, щоб допустили його до синагоги. Останні оніміли від здивування і пустили його, а отець кинувся виносити людей із охопленої вогнем синагоги. Серед інших, кого врятував о. Ковч, був рабин м. Белза Аарон Рокеах, який у той час перебував у Перемишлянах».*

Омелян Ковч був здатний не лише на геройський вчинок, але й на тривалу ризиковану працю. Коли у Перемишлянах утворили гетто, отець неодноразово на свій страх і ризик пробирався туди, щоб допомогти євреям. Він приносив із собою їжу, медикаменти, чисту білизну та інші речі, щоб хоч якось зарадити людям у їхній біді.

Ще одним способом порятунку євреїв, до якого вдавався священник, було виготовлення так званих арійських документів (метричні виписки з церковних книг про хрещення), які могли вберегти від знищення. Так сталося, зокрема, і з Рубіном та Іткою Піземами, яким завдяки посвідкам від о. Ковча вдалося вижити під час Голокосту.

За таку діяльність отець Ковч на початку січня 1943 року був заарештований гестапо та ув'язнений у львівській тюрмі на Лонцького. Родина, знайомі й сам митрополит греко-католицької церкви Андрей Шептицький робили все можливе для його визволення з-за ґрат. Нацисти поставили єдину умову: український священник має письмово зобов'язатися нічим не допомагати євреям. Отець Омелян відповів відмовою. *«Послухайте мене, пане Ставіцький, – сказав він тоді офіцерові гестапо, – ви офіцер поліції. Ваш обов'язок розшукувати злочинців. Будь-ласка, віддайте Божі справи у Божі руки».* Офіцер, обурений зухвалою відповіддю священника, наказав повернути його до в'язниці.

КОНЦТАБІР «МАЙДАНЕК»

Тут його ще довго катували, а згодом запропорили до концтабору «Майданек». Але навіть перебування у страшній фабриці смерті не зламало священика. *«Я розумію, що ви стараєтеся звільнити мене, – писав він своїм рідним із табору, – але я прошу вас нічого не робити. Вчора тут вони розстріляли 50 людей, якщо мене не буде тут, хто допоможе їм перейти в інший світ? Вони підуть навіки зі своїми гріхами в глибокому відчаї, який нависає над цим пеклом. Але зараз вони відходять із високо піднятими головами, залишаючи свої гріхи позаду себе. Вони переходять міст із радістю в серцях, і я бачу, як мир і спокій утверджуються в них, коли я востаннє маю з ними розмову».* Омелян Ковч вважав, що саме тут, серед приречених на смерть, найкраще виконає свою місію. І це було для нього найважливіше.

«Я вдячний Господу за його доброту до мене, – читаємо в іншому його листі. – Поза небесами, це єдине місце, де я б хотів бути. Ми тут усі рівні. Поляки, євреї, українці, росіяни, литовці чи естонці. Я тут єдиний священик. Я не можу уявити, що вони робитимуть без мене. Тут я можу бачити Бога – Бога, який один для всіх, незалежно від наших релігійних відмінностей. Мабуть, наші церкви різні, але в усіх із них панує Всемогутній Господь. Коли я відправляю літургію, всі вони моляться. Вони моляться різними мовами, але ж чи Господь не розуміє всіх мов? Вони помирають по-різному, і я допомагаю їм перейти міст. Чи ж це не благословення? Чи ж це не найкраща корона, яку Господь міг покласти мені на голову? Це так. Я дякую Господу тисячі разів на день за те, що він відіслав мене сюди. Я не міг би просити в Нього більшого. Не впадайте у відчай через мене. Радійте разом зі мною. Моліться за тих, хто створив цей табір та цю систему. Вони найбільше потребують вашої молитви... Хай Господь змилюється над ними...».

Омелян Ковч, в'язень № 2399 «Майданека», працював разом з усіма іншими в таборі, але після важкої фізичної праці він ще виконував функції пароха страшної фабрики смерті. Духовну розраду він давав усім, незалежно від їхньої національності чи віросповідання.

Страшні таборові умови остаточно зламали здоров'я вже немолодого чоловіка. Він помер за колючим дротом 25 березня 1944 року, не доживши кілька місяців до визволення «Майданека». Офі-

Концентраційний табір «Майданек», остання «парафія» отця Омеляна Ковча

АРХІВ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

ційною причиною смерті названо серцеву недостатність. Тіло священника, як і тисяч інших, спалено в одному зі страшних крематоріїв табору.

Але пам'ять про праведника не вдалося знищити так легко, як його тіло. Врятовані ним люди нагадували іншим про життєвий подвиг священника. 2001 року, під час візиту до України, Папа Іван Павло II проголосив отця Омеляна Ковча блаженим священномучеником.

● ПОДАЛЬШЕ ЧИТАННЯ:

Заліско Л. Омелян Ковч: життя й духовний подвиг : [священик УГКЦ, який народився в серпні 1884 р. у с. Космач Косівського повіту] // Карпати: людина, етнос, цивілізація : науковий журнал з проблем карпатознавства. Івано-Франківськ, 2014. Вип. 5. С. 308–312.

В. Білінчук. Поза небесами це єдине місце, де я хотів би бути. – Бучач, 2009 –31 с.

о. О. Ковч. Чому наші від нас утікають?. – Львів: «Свічадо», 2006. – 105 с.

Н. Пуряєва. Про Ковча О., Івана Павла II, Мєня О., Далай-ламу XIV, Марченка В. – Київ: «Грані-Т», 2012. – 160 с.

Н. Назар. Блаженний священномученик Омелян Ковч, покровитель душпастирів УГКЦ (біографія, акафіст, дев'ятниця за парафіяльних священників). – Івано-Франківськ: «Апостол», 2014. – 32 с.

Життя і смерть священника Омеляна Ковча / за ред. В.М. В'ятрович, В.М. Бірчак. – Львів, 2013. – 38 с.

Литвин С. Парох Майданека – отець Омелян Ковч // Воєнна історія. 2012. № 3. С. 94-100.

З ДОПОМОГОЮ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

ОЛЕКСАНДРА РАДЧЕНКО (1896-1965)
майже все своє життя працювала
в Україні вчителькою. Разом з трьома
дітьми вони пережили Голодомор
1932–1933 рр.

Ці часи вона описала
в своєму щоденнику,
засвідчивши жахи
свідомо влаштованого
її народу голоду.

В серпні 1945 року
її заарештували
і звинуватили
в антирадянській
пропаганді. Щоденник
слугував доказом
на суді. Її засудили
до десяти років
у радянських
таборах. Олександра
повернулася до України
в серпні 1955 року,

відбувши в ув'язненні повний термін.
Через слабе здоров'я вона прожила
на свободі ще тільки десять років.

ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ
УКРАЇНСЬКОГО
ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Олександра Радченко

Репресована за пам'ять

Володимир В'ятрович

сторичне минуле України під орудою комуністів схоже на минуле решти посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи. Втім, на відміну від інших держав колишнього східного блоку, тоталітаризм запанував в Україні не після Другої світової війни, а на кілька десятиліть раніше. Найжахливіші злочини комуністичного режиму – масові вбивства, депортації, Голодомор – почалися перед Другою світовою війною. Україна була для режиму своєрідною «лабораторією» – випробувані тут методи придушення опонентів та інструменти тоталітарної системи пізніше застосовані в інших країнах, «звільнених» Червоною армією від нацистської окупації.

Після падіння Української Народної Республіки в 1921 році на більшості українських територій закріпилася комуністична влада. Серед її активістів було чимало українців, але становлення режиму стало можливим лише завдяки завоюванню України більшовицькою армією та постійній підтримці з Москви. Адже масштабний антикомуністичний опір і численні повстання тривали до середини 1920-х років.

УКРАЇНІЗАЦІЯ

Врешті для утримання контролю над територією комуністи змушені були піти на компроміс із українським національним рухом і почали так звану українізацію – українська мова стала офіційною у владних установах, відкрито українські театри та університети. Сприятливі умови спричинили справжній бум в українській культурі, з'явилася ціла генерація письменників, поетів, художників, театральних і кінорежисерів. Оголошена комуністами «нова економічна політика» дозволила селянам відчути себе власниками землі та розвинути свої господарства. Але вже через десять років в села прийде вбивчий голод, а письменники та митці стануть Розстріляним відродженням.

Більшовики розуміли: економічні та культурні поступки бунтівним українцям можуть бути лише тимчасовими, й уже в кінці 1920-х, після остаточного утвердження Сталіна біля керма влади, розпочали масштабний наступ проти всього українського. Цю атаку всесвітньовідомий юрист Рафаель Лемкін, автор терміна «геноцид», назвав «радянським геноцидом українців». Складниками

геноциду були репресії (розстріли та ув'язнення) діячів культури, ліквідація національної церкви та створення умов, які призвели до масової смерті українських селян – головних носіїв національної ідентичності, що стало найбільшим злочином радянського комуністичного режиму. Штучно організований голод протягом 1932–1933 років забрав життя мільйонів (за різними підрахунками, від 4 до 7). Цей злочин увійшов до української та світової історії під назвою Голодомор.

На початку 1930-х років колективізацію українських сіл завершили, і їхні мешканці, примусово загнані до колгоспів, стали цілком залежними від влади. Масовими репресіями та депортаціями комуністи зуміли ліквідувати прошарок заможних і незалежних власників на селі – «куркулів», тих, які могли становити основу національного руху. Але й після цього в Україні періодично спалахували місцеві антирадянські повстання. Для того щоб остаточно придушити рух опору, влада вирішила покарати непокірних селян голодом.

ОРГАНІЗОВАНИЙ ГОЛОД

Спочатку встановили непомірно високі норми заготівлі зерна, а їх очікуване невиконання оголошували саботажем і опором владі. Після цього почалися насильницькі реквізиції, на села відправляли спеціальні «буксирні» бригади, що конфісковували все виявлене в селян зерно. Влада жорстоко карала за будь-які спроби приховати збіжжя, оголошене державною власністю.

У серпні 1932 року була ухвалена спеціальна постанова, названа в народі «законом про п'ять колосків». Вона передбачала багатолітнє ув'язнення або навіть розстріл за те, що трактувалося як «розкрадання соціалістичної власності». Насправді йшлося про спроби зберегти для себе бодай залишки їжі чи віднайти рештки зерна на полях після збору врожаю. Ще одним інструментом вбивства

селян стало запровадження так званих натуральних штрафів: у родин, які не виконали запланованих норм здачі зерна, як покарання вилучали всі харчі. Відповідальність за «саботаж» покладали також на цілі села, яких заносили на «чорну дошку» – такі населені пункти повністю ізолювали від решти світу, а довозення туди будь-яких товарів чи харчів припиняли. Зрештою вся територія України перетворилася у своєрідне «голодне гетто», адже її кордони оточили війська, що не дозволяли змордованим голодом утікати.

Позбавлені будь-якої їжі та можливостей залишити уражені голодом терени, люди масово помирали.

Жертви голоду, Харківська область, 1933 рік

ЗІБРАННЯ КАРДИНАЛА ТЕОДОРА ІННІЦІРА

Гинули цілі сім'ї, повністю вимирали села, людей не встигали хоронити в могилах, тому закопували неподалік поселень у великих ямах. Іноді ховали навіть ще живих: ті, хто збирав тіла, самі були такі ослаблені, що не могли приходити двічі.

Страшну трагедію – смерть мільйонів – приховували від світу. Про неї не можна було говорити і в Україні. Цензуровані газети писали про значні успіхи радянської влади, а будь-яку інформацію про голод трактували як антидержавну пропаганду і суворо карали.

Дехто з постраждалих від голоду був певен: ця біда – наслідок злочинних дій місцевої влади, і варто лише повідомити центральне керівництво, щоб беззаконня припинили. Люди писали листи на ім'я Сталіна, «відкриваючи вождеві народів очі» на жахи голоду. Авторів таких листів влада уважно вислуховувала, а потім... заарештовувала.

СВІДОК ЖАХУ

Однак люди, які пережили Голодомор, намагалися зберегти пам'ять про нього, передати її нащадкам. Одним із мільйонів свідків вбивства голодом була Олександра Радченко, що в той час працювала вчителькою на Харківщині. Як службовець, вона мала певне харчове забезпечення, що допомогло їй вижити та врятувати від голодної смерті своїх дітей. Проте отримуваний від держави «пайок» не міг відгородити її від довколишніх жахів. Можливо, тому, що як учителька змушена була кожного дня дивитися в голодні очі учнів, адже не могла не помічати, як їх ставало дедалі менше. Вона усвідомлювала: будь-яка спроба поширити інформацію про те, що робиться в Україні, означатиме для неї ув'язнення, а отже й смерть для її дітей, залишених напризволяще. Олександра Радченко знала, на який ризик іде, навіть довіряючи правду про побачене лише своєму щоденникові, розуміла, що її очікуватиме у разі виявлення записів. Але стриматися від цього не могла, тому й писала:

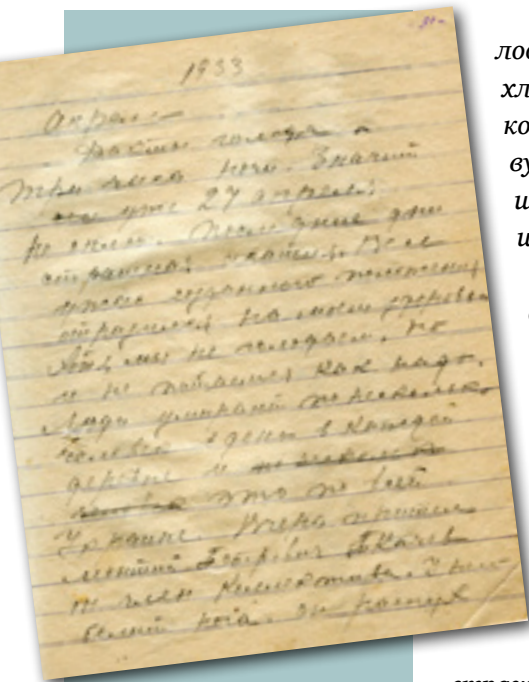
Озброєний вартовий охороняє зерносховище, село Вільшани в Харківській області

ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Микола Бокан з рештою дітей на поминках сина Кості, померлого від голоду 10 липня 1933 року

ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Сторінка щоденника
Олександри Радченко

ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ
УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

«5 квітня 1932 року, вівторок. Голод, штучно створений голод, набуває жахливого характеру. Навіщо забирають до зернини хліб – нікому не зрозуміло, і тепер, коли вже бачать результат такого забирання, все-таки продовжують вимагати хліба для посіву... А діти голодують, замучені, худі, мордовані глистами, тому що їдять одні лиш буряки, та й ті от-от закінчаться, а до врожаю ще чотири місяці. Що буде?».

«6 квітня 1932 року, середа. Іноді мене охоплює така нестримна злість, що починаю хворіти. Читаю про "радянські темпи" (газета "Правда"), про відкриття першої в Європі домни, про завершення греблі в Дніпробуді і багато іншого. Все це добре, але навіщо ці темпи при розпухлих від голоду дітях та людях. Взагалі голод починає лютувати і несе з собою усі біди, які лише можна уявити. Злочинність розвивається з якоюсь особливою швидкістю... Мучать думки про розпухлих від голоду селянських дітей, і злість зростає...».

«2 червня 1932 року, четвер. Як важко жити, до відчаю важко. Взагалі надзвичайний час, небачений в історії. Всі страждають від недоїдання або голоду, та й взагалі від напівжебрацького життя. До того ж безликість страшна, гнітюча.»

«20 листопада 1932 року, неділя. Діда, що працює у крільчатнику, «пограбували власті», як він доповів. Це означає, що забрали все, що

було зі злаків та овочів. Він уже розкуркулений два роки, майже жебрак, хіба що не просить милостиню. Йому 70 років, старій – років 65 і з ними на квартирі їхня дочка-каліка. І ось у них, убогих, забрали все, чим вони могли прожити до лютого.»

«9 січня 1933 року, понеділок. У Харкові творяться жахи голоду. Крадуть дітей і продають ковбасу з людського м'яса. Заводять обманом дорослих людей (більш повних) під приводом продажу взуття. Навіть у газетах про це писали, заспокоюючи, що вживають заходів, але... діти все зникають.»

«23 березня 1933 року, четвер... Горя людського в цей день я бачила жахливо багато. З важкими враженнями верталась додому. По дорозі в Зарожне в полі, біля самої дороги, побачили ми старого, обірваного, худого, чобіт на ньому не було. Ймовірно, він упав знеможений і замерз, чи зразу помер, чоботи хтось зняв. Повертаючись, ми знову бачили цього старого, нікому він не потрібен...».

«Вийжджаючи в Бабку, ми наздогнали хлопчика семи років, мій супутник гукнув, але хлопчик ішов, похитуючись, і ніби не чув, кінь догнав його, я крикнула, хлопчик неохоче звернув з дороги, мене

тягнуло подивитися йому в обличчя. І жакливе, страшне, незабутнє враження залишив вираз цього обличчя. Напевно, вираз очей такий буває у людей, коли вони знають, що повинні ось-ось померти і не хочуть смерті. Але це була дитина! Нерви у мене не витримували: "За що? За що діти?". Я плакала тихенько, щоб не бачив мій супутник. Думка, що я не можу нічого зробити, що мільйони дітей гинуть від голоду, що це все стихія, довела мене до відчаю...».

«Кілька днів тому приходив конюх – лице вже опухло, руки опухлі. Каже, що ноги важкі, спокійно приготувався вмерти. "Дітей шкода, – каже. – Вони нічого не розуміють – не винні"».

Олександра Радченко та троє її доньок, наймолодша з яких народилася 1931 року, пережили Голодомор, їх також не зачепила хвиля репресій Великого терору 1937–1938 років. Та на їхню долю випало ще чимало лиха.

1940 року сім'я Радченків переїхала в нещодавно приєднану до Радянського Союзу Буковину. Тут їх і застав початок німецько-радянської війни, влітку 1941-го. Олександр та її чоловіка Василя заарештували румунські військові, що як союзники Третього Райху окупували цю українську територію. Разом вони кілька тижнів перебували в таборах, доки не були визволені звідти колегами її чоловіка, інженерами лісового господарства. Звільнившись, Василь Радченко продовжив працювати лісником.

МАРНІ СПОДІВАННЯ

Перші дні після зміни влади багато місцевих людей, серед них і Олександра, вірили в «німецьке визволення від комуністів». Тому вона розповіла про свої записи німецькому чиновникові, який раніше в себе на батьківщині працював кореспондентом. Той запропонував їх видати. Німецька пропаганда неодноразово використовувала інформацію про злочини комуністів (так було з інформацією про масові страти в'язнів влітку 1941 року, про віднайдення поховання польських офіцерів у Катині). Проте записи про Голодомор не потрапили до преси нової влади. А вже незабаром Радченко зрозуміла, що ця нова нічим не ліпша за попередню. Тому в нотатках за 1941–1942 роки вона записувала вже про злочини нацистів. У 1943 році жорстока окупаційна політика зачепила безпосередньо її родину – на примусові роботи до Німеччини вивезено її 17-літню доньку Еліду.

Повернення радянської влади в Україну у 1944 році обернулося ще однією втратою для сім'ї Радченків. Чоловіка Олександри Василя забрали на фронт, до того ж у штрафні батальйони, адже він «служив окупантам як лісник».

1945 року завершилася війна. Ще до того на батьківщину з Німеччини повернулася Еліда, а в серпні й Василь Радченко, нагороджений медаллю «За бойові заслуги». Врешті сім'я Радченків знову була разом.

Олександра з чоловіком і дочкою

ЕЛЕКТРОННИЙ АРХІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

І саме в цей щасливий момент в їхнє життя знову втрутився тоталітарний режим. 7 липня 1945 року слідчий Кам'янець-Подільського обласного управління НКВД підписав постанову про арешт Радченко Олександри Миколаївни. Під час обшуку в помешканні затриманої виявлено сім зошитів зі щоденниками колишньої вчительки за 1926–1943 роки. Саме вони стали головним доказом в обвинуваченні заарештованої в «антирадянській пропаганді та агітації».

Донька Еліда згадувала цей трагічний момент в історії сім'ї: *«Мама щоденників ніколи не ховала. Добралися до скриньки, де лежали щоденники. Я п'ять-*

шість загальних зошитів, які лежали на столі, встигла закинути під подушку. Після арешту мами ми почали їх читати, а там стільки жахів було написано про Голодомор, що ми вирішили, що всю сім'ю розстріляють, тому ми спалили їх...». Проте й виявлених чекістами зошитів виявилось досить, щоб засудити вчительку.

СЛІДСТВО

Слідство тривало майже півроку. На допитах Олександра відразу визнала своє авторство, але цього було замало. Слідчий намагався змусити її визнати нотатки фальшивими, написаними спеціально для компрометації радянської влади. *«Слідство було глибоко упереджене, – писала згодом вона у скарзі прокуророві. – Мені погрожували багаторічним сидінням під слідством, доки не підпишу протокол, де вже написали, що на початку 1930-х років я вела контрреволюційного змісту щоденника. Враження від тюрми, страх і поганий стан здоров'я були причиною підписання протоколів»*.

Суд відбувся в місті Проскурові 14 грудня 1945 року. У своєму слові Олександра фактично відмовилася від свідчень, записаних у справі, і заявила: *«Мета моїх записів – присвятити їх дітям. Я писала, що через 20 років діти не повірять, що такими жорстокими методами будували соціалізм. На Україні в 1930–1933 роках український народ переживав страхіття...»*.

Звичайно, судді не прислухалися до її слів, тому у звинуваченні йшлося про те, що Олександра Радченко, «бувши вороже налаштованою до радянської влади в період 1930–1933 років, писала щоденника контрреволюційного змісту, в якому засуджувала дії комуністичної партії з організації колгоспів у СРСР та описувала тяжкий матеріальний стан трудящих». Попри абсурдність звинувачення, покарання за нього було дуже реальне та жорстоке – 10 років таборів ГУЛАГу. Уже в таборі

колишня вчителька продовжувала боротися за своє звільнення, писала скарги та протести, які, втім, не змінили її долі.

ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ

Олександра Радченко повернулася в Україну лише в серпні 1955 року, після відбуття повного терміну ув'язнення. З надірваним здоров'ям вона прожила після цього на волі ще лише десять років.

Удруге радянська влада згадала про неї за кілька тижнів до свого кінця. 23 липня 1991 року Олександрю Радченко посмертно реабілітували, тобто визнали несправедливо засудженою. Тим часом її щоденники (на жаль, не всі – три зошити були спалені ще під час слідства як такі, що «не мають жодної цінності») і далі зберігалися в архіві КГБ, де про їх існування ніхто не знав. Згодом ці документи разом з іншими успадкувала спецслужба незалежної України. Але до того часу, як вони потрапили до рук істориків, минуло ще десять років.

Тільки в 2001-му ці матеріали разом з іншими, що розповідають про Голодомор, знайшли в архіві. «Я випадково почула по радіо, що можна ознайомитися зі щоденниками Олександри Миколаївни Радченко, які містяться в СБУ, – згадує її донька Еліда. – Я була зворушена, розплакалася. Мама не дарма десять років відсиділа, і її робота не пропала марно. Вона писала правду...».

2007 року фрагменти щоденника були опубліковані в книжці «Розсекречена пам'ять». Сьогодні вони стали важливим історичним джерелом для дослідження подій 1930-х років в Україні. Написані небайдужою вчителькою щирі слова руйнують збудований комуністичною пропагандою міф про «щасливе радянське життя», розповідають страшну правду про те, що робилося в Україні у 1932–1933 роках.

Тож Олександра Радченко таки виконала свою місію: зберегла і передала нащадкам пам'ять про трагедію Голодомору.

З ДОПОМОГОЮ ЦЕНТРУ ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

АЙШЕ СЕЙТМУРАТОВА народилася 1937 року в селі Аджи-Елі на Кримському півострові. Її батько, Сейтмурат Берсуїтов, загинув у бою, захищаючи СРСР. Айше було сім років, коли її з матір'ю та шістьма братами й сестрами депортували до Самаркандської області Узбекистану (Середня Азія). Навчання Айше в університеті влада неодноразово переривала через її активну участь у національному русі кримських татар. За активну громадську роботу її тримали за ґратами з 1971 по 1974 рік. 1978 року вона емігрувала і 1979 дісталася Нью-Йорка. Відтоді вона розпочала кампанію на захист мусульманської меншини, кримських татар, розповідаючи їхню історію та добиваючись їхнього повернення на батьківщину. Тепер вона директор будинку для самотніх старих кримських татар «Картлар еві» в Сімферополі.

ОСОБИСТИЙ АРХІВ
АЙШЕ СЕЙТМУРАТОВОЇ

Айше Сейтмуратова

Історія народу, який відмовився вмирати

Алі Хамзін

Головною причиною трагічної історії двадцятого століття з його жахливими злочинами проти людства, війнами, що призвели до масової загибелі людей, було встановлення тоталітарного режиму в Росії. Це була спроба практичного втілення божевільного ідеологічного гасла про необхідність «перемоги соціалістичної революції в усьому світі». Йдеться про так звану «соціалістичну революцію» 1917 року в Росії, з її брехливими гаслами про соціальну рівність, що пізніше послужила фундаментом, який підтримав поширення ідеології німецького націонал-соціалізму та прихід нацистів до влади в Німеччині.

Нацистська система також декларувала потребу встановити певний різновид соціальної рівності та справедливості, належний «німецькій арійській расі». Це ідеологічне мислення було зворотним боком комуністичного режиму. Такий жахливий, незбагнений злочин, як депортація цілих народів з їхньої батьківщини, супроводжувалися геноцидом етнічних громад. Отак діяв тоталітарний режим російських комуністів.

Кримські татари – одна з багатьох груп людей, депортованих режимом у травні 1944 року з Криму до Середньої Азії та на північ Росії. У перші роки під наглядом НКВД, скасованим тільки 1956 року, нація втратила близько половини людності. Це були насамперед діти, жінки та літні люди, а також кримські татари, що воювали проти нацистської Німеччини і працювали на трудових фронтах.

В історії національної боротьби за повернення кримських татар на рідну землю є багато яскравих, патріотичних особистостей. Айше Сейтмуратова – хоробра жінка, що кинула виклик тоталітарному режимові СРСР.

Айше-студентка, Самарканд, 1957 рік

ОСОБИСТИЙ АРХІВ АЙШЕ СЕЙТМУРАТОВОЇ

Айше (зверху ліворуч) із сусідками в гуртожитку Самаркандського державного університету, початок 1960-х років

ОСОБИСТИЙ АРХІВ АЙШЕ СЕЙТМУРАТОВОЇ

Вона зробила великий внесок у боротьбу за повернення свого народу до Криму і відновлення національних прав (1979–1990). Як кореспондент радіостанції «Голос Америки» в США, вона розповідала всьому світові та радянській публіці про становище кримськотатарського народу, про його довгу і жорстоку боротьбу за право жити на батьківщині, в Криму.

ПОЧАТОК ЖИТТЯ

Айше Сейтмуратова народилася 1937 року в селі Аджі-Елі Маяк-Салинського району на Кримському півострові. Її батько, Сейтмурат Берсеїтов, загинув у бою, захищаючи СРСР. Матір,

Найме, з сімома дітьми депортували до Самаркандської області в Узбекистані (Середня Азія).

Депортація, спеціальний режим поселення та приниження і страждання її сім'ї та народу глибоко закарбувалися в душі Айше. Отож, закінчивши школу, вона прагнула вивчити історію свого народу і знайти причини переслідувань і дискримінації. 1958 року вона вступила на історичний факультет Самаркандського університету. 1963 року Айше закінчила університет з відзнакою. Вона почала працювати в місцевій школі та асистенткою на історичному факультеті.

1964 року вона зробила спробу вступити до аспірантури в Інститут історії Академії наук СРСР. Успішно склала іспити. Однак її не прийняли через активну участь у національному русі кримських татар.

Вона була членом ініціативної групи в Самарканді та пізніше увійшла до ініціативної групи Узбекистану. Як національний представник кримських татар, вона неодноразово була в Москві. Разом зі своїми товаришами на зустрічах з партійними лідерами вона намагалася довести несправедливість і необґрунтованість депортації кримськотатарського народу.

КГБ і радянський уряд постійно контролювали її діяльність.

Наприкінці 1965 року її звільнили з університету.

14 жовтня 1966 року під час допиту в Самаркандському КГБ Айше заарештували. Під вартою її привезли до Москви. 24 жовтня обвинуватили в тому, що вона начебто «займалася підготуванням, друком і розповсюдженням наклепницьких матеріалів, які ганьбили СРСР». У травні 1967 року відбувся закритий суд, де її засудили до трьох років умовно.

За рік Айше Сейтмуратова стала представницею свого народу в Москві. Вона також взяла активну участь у збиранні різних матеріалів для кримських татар, самвидавних книжок тощо. Вона складала тексти, протести та звернення до найвищого державного керівництва СРСР. Вона писала матеріали про кримськотатарський національний рух і розповсюджувала їх через радянські правозахисні організації.

Восени 1967 року Айше вступила до аспірантури з четвертої спроби. Навчання вона поєднувала з боротьбою за повернення свого народу на батьківщину.

УВ'ЯЗНЕННЯ

У червні 1971 року, за кілька місяців до того, як вона мала захищати дисертацію, її знову заарештували і засудили за кримінальним кодексом Узбекистану і Росії до трьох років ув'язнення. Свій термін Айше відбувала в таборах у Мордовії.

Після звільнення 1974 року їй не дозволили займатися науковими дослідженнями і вчителюванням. Але ні тюрма, ні втрати й приниження не могли зламати духу Айше. Як відома публічна фігура, вона зрозуміла, що Радянський Союз обмежує її можливості в боротьбі.

1978 року Айше виявила, що влада плекає план запроторити її до психіатричної лікарні. Вона відкрито заявила: *«Я радше підпалю себе на Червоній площі. Мені нічого втратити. Але спочатку я звернуся до мусульманського світу й опишу життя мусульманських жінок у СРСР».*

Айше написала Андропову: *«Від усіх форм переслідування в країні рад мене врятує смерть».*

23 червня 1971 року в Криму на знак протесту проти дискримінаційної політики влади, що не дозволила кримським татарам вільно жити в їхній країні, Муса Мамут¹ вчинив акт самоспалення. Радянська влада не хотіла ще одного скандалу, що мав би негативний відгук у міжнародній спільноті та в Радянському Союзі. Зрештою Айше дозволили емігрувати.

ЕМІГРАЦІЯ ТА НОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

У листопаді 1978 року Айше за «єврейським запрошенням» виїхала спочатку до Відня, а в січні 1979 року прибула до Нью-Йорка.

Незалежний мусульманський журнал «Імпект інтернешнел» писав: *«Радянські владці вирішили, що вони покінчили з Айше, та вони помилилися. Вона розповіла всім, як маленький мусульманський на-*

¹ Муса Мамут народився у сім'ї пастухів у Криму. 23 червня 1978 року, протестуючи проти депортації кримських татар, він облив себе бензином і підпалив. Через п'ять днів він помер. – Прим. до англ. вид.

род нищать у Криму». Еміграція до США, за «залізну завісу», відкрила новий етап життя Айше і нові можливості для боротьби за кримськотатарський народ і права людини.

Вона оселилася в Нью-Йорку і стала кореспондентом радіостанції «Голос Америки». Передачі російською, узбецькою та азербайджанською мовами інформували слухачів про проблеми кримських татар. Її голос можна було почути на хвилях радіо «Свобода» (радіо «Вільна Європа»), Бі-Бі-Сі та «Німецька хвиля».

ЕМІГРАЦІЯ З КОМУНІСТИЧНИХ КРАЇН

● Еміграція зі Східного блоку була здебільшого заборонена на означенням. Втекти було складно через дуже великі обмеження щодо виїзду за кордон, ефективний прикордонний контроль і посилену охорону кордонів до Західної Європи («залізна завіса»). Тисячі людей вбили за спроби перетнути кордон із Заходом; багатьох захопили під час спроби залишити країну і засудили на довгі роки в таборах. Нечисленні туристичні групи, яким дозволяли виїжджати за кордон, перебували під суворим контролем керівників груп і, на додачу, агентів таємної поліції, введених до складу кожної групи. Іншим способом залишити країну було вигнання як покарання. «Привілей» бути покараним у такий спосіб мали тільки деякі видатні дисиденти, які зазвичай ставали добре відомими за кордоном ще до вигнання, як-от романіст Олександр Солженіцин.

Щоб утекти з «комуністичного раю», люди використовували всі способи: захоплювали пасажирські літаки, успішно перетинали кордон, який суворо охоронявся, не поверталися з туристичної, ділової або приватної поїздки тощо. Але всі ці методи використовували також і комуністичні спецслужби, щоб упродовжити/заслати своїх агентів на Захід. Тому більшість емігрантів піддавали ретельному «просвічуванню» відповідні західні установи. В окремі періоди обмеження на поїздки до деяких країн Східної Європи були менші. Так, наприклад, багатьом вдалося втекти з Угорщини після революції 1956 року та з Чехословаччини після придушення «Празької весни» 1968 року; і мільйони німців залишили Східну Німеччину перед спорудженням Берлінської стіни 1961 року. Східна Німеччина також ганебно «продавала» своїх громадян, які бажали емігрувати до ФРН.

INFO BOX

У своїх передачах Айше досліджувала історію, культуру і сучасний стан народу. Теми були, наприклад, такі: «Про національні мови СРСР (на прикладі кримськотатарської мови)», «Ліквідація кримськотатарської літератури», «Знищення кримськотатарської інтелігенції (1917–1940)», «Документи про політику асиміляції кримських татар» тощо.

На додачу до роботи на провідних світових радіостанціях, Айше брала участь у багатьох міжнародних конференціях з прав людини: у Вашингтоні, Оттаві, Монреалі, Лондоні, Стокгольмі, Осло, Анкарі, Стамбулі та Римі. Журнал «Імпект інтернешнел», характеризуючи її участь у П'ятих міжнародних Сахаровських слуханнях, які проходили 10–11 квітня 1985 року в Лондоні, писав: *«Її присутність на слуханнях була особливо важлива, бо жорстока реальність радянського поводження з національними меншинами не була загальновідома. Це було також нагадуванням, що «забутий народ» СРСР складається з мусульман. Їх понад 50 мільйонів, хоча їхні проблеми майже ніколи не порушувалися на міжнародних форумах. Це багато означало, бо про них було зовсім мало відомо. Айше, одна з небагатьох мусульманських емігрантів з СРСР, змогла авторитетно описати умови їхнього життя».*

Щоб поінформувати мусульманську громадськість про проблеми кримських татар, Айше Сейтмуратова взяла участь у трьох міжнародних мусульманських конференціях, проведених Організацією «Ісламська конференція» (об'єднує 43 країни), в Лондоні (1980), Парижі (в приміщенні ЮНЕСКО в грудні 1980 року) та Куала-Лумпурі (листопад – грудень 1981 року). На цій конференції в Малайзії з нагоди 15 століть існування ісламу, Айше була єдина жінка-учасниця. Вона виступала в національному одязі кримських татар, наочно демонструючи аудиторії культуру свого народу.

Айше з делегатами другого Курултаю кримськотатарського народу, Сімферополь, червень 1991 року

ОСОБИСТИЙ АРХІВ АЙШЕ СЕЙТМУРАТОВОЇ

Айше Сейтмуратова активно лобювала інтереси кримських татар на нарадах щодо Гельсінської угоди. У листопаді 1980 року її запросили взяти участь у конференції в Мадриді, а в листопаді 1986 року – у Відні. Виступаючи на Мадридській конференції як повноважний представник кримських татар на Заході, вона звернулася до учасників Гельсінського прикінцевого акта з проханням підтримати прагнення кримськотатарського народу повернутися на батьківщину до Криму і стати на захист засуджених членів кримськотатарського національного руху: Мустафи Джемільова, Сейдамета Меметова, Ельдара Шабанова, Мамеді Чобанова, Решата Джемільова, Ролана Кадисва та інших.

«Я сподіваюся, – казала вона, – що учасники дотримуватимуться Гельсінських принципів, що вони визнають рівність усіх народів і їхнє право на самовизначення, діючи завжди відповідно до вимог і принципів Статуту ООН і міжнародного права. Шановні делегати Мадридської конференції, захистіть національні та людські права кримських татар!».

До Віденської конференції Айше Сейтмуратова підготувала англійською мовою буклет на захист Мустафи Джемільова, який тоді сидів у таборі в Магадані. В буклеті були різні факти про Джемільова та його фотографії.

Віденська конференція спонукала до звільнення політичних в'язнів у СРСР. Після неї Михайло Горбачов наказав повернути Андрія Сахарова з вислання до Москви і звільнити з табору Джемільова.

Айше Сейтмуратова розповідала про стан кримських татар у парламентах Канади, Великої Британії, Туреччини, Франції, Італії, в Конгресі США. Ці виступи викликали відповідну реакцію та бажання допомогти кримським татарам. Так, під час відвідин Італії, незадовго перед візитом до цієї країни Горбачова, Айше змогла заручитися підтримкою італійських сенаторів, які приділили

велику увагу проблемам кримських татар. А коли вона зустрічалася з канадським сенатором Полем Юзиком, він наприкінці звернувся до репортерів: «Я прошу вас кричати на весь світ, що цей народ треба рятувати».

Щоб піднести голос міжнародної спільноти на захист кримськотатарського народу, вона зустрічалася зі світовими лідерами. Двічі Айше запрошували до Білого дому на зустріч з президентом Рейганом (1982, 1988). Вона говорила з президентами Тургатом Озалом (Туреччина), Вацлавом Гавелом (Чеська Республіка) та Леонідом Кравчуком (Україна).

Щоб привернути увагу до проблем кримськотатарської молоді та студентів, Айше виступала в різних університетах і коледжах з лекціями про боротьбу кримських татар за повернення додому.

Також Айше брала участь у міжнародних організаціях, таких як «Міжнародна амністія», «Міжнародна ліга з прав людини», «Американська Гельсінська група», «Центр за демократію в СРСР» та інших.

1986 року вона організувала в 12 країнах Комітет на захист Мустафи Джемільова, активно обстоювала звільнення Юрія Османова, Решата Аблаєва, Сінавера Кадірова та інших членів кримськотатарського національного руху.

Святкування Курбан байраму в фонді «Картлар еві», Симферополь, 2001

ОСОБИСТИЙ АРХІВ АЙШЕ СЕЙТМУРАТОВОЇ

Велике значення для інформування світової громадськості про проблеми кримських татар мали виступи і статті Сейтмуратової в міжнародних ЗМІ. Її публікації виходили в таких впливових виданнях, як «Kontinent», «Le Nouvel Espoir», «The Journal Rabitat Al-Alam Al-Islami», «Новое русское слово» та інших. Вона підносить свій голос і на захист інших народів, пригноблених за комуністичного режиму. Наприклад, журнал «RCDA» надрукував її статтю (написану разом з Ібрагімом Туною) під назвою «Геноцид в Болгарії» про насильну болгаризацію

тюркської мусульманської меншини. Її статті увійшли до збірок виданих Колумбійським, Гарвардським та іншими університетами. 1997 року вийшла брошура під назвою «Національний рух кримських татар». Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років Айше багато займається наданням гуманітарної допомоги співвітчизникам, що поверталися додому без допомоги держави у період важкої економічної та соціальної кризи, а згодом і розпаду СРСР. Ці люди наражалися на багато труднощів, зокрема неповернення їхніх банківських заощаджень.

1992 року вона створила і очолила благодійний фонд «Мергамет еві» (Дім ласки). Його мета – надання матеріальної, медичної та правової допомоги самотнім літнім людям і багатодітним сім'ям.

ЇЇ СПАДЩИНА

Без сумніву, діяльність Айше Сейтмуратової як репортера «Голосу Америки» була неоціненна. Це був великий внесок у боротьбу руху за права людини в Радянському Союзі та національного руху кримськотатарського народу проти комуністичного режиму. Вона була дуже визначною радянською правозахисницею і однією з найактивніших учасниць національного руху кримських татар, видатною публічною фігурою, що розуміла злочини комуністичного режиму в СРСР у всій їх складності, зсередини і ззовні, розуміла небезпеку для людства його нестримної ідеології ненависті. Захищаючи права свого репресованого народу, вона зробила величезний внесок у захист прав людини в «імперії зла», яка природно розпалася наприкінці 1991 року.

Тепер вона директор заснованого нею будинку для самотніх літніх кримських татар «Картлар еві» в Сімферополі. Життєвий шлях Айше Сейтмуратової, її самовіддана боротьба за відновлення національних і людських прав кримських татар – яскравий приклад боротьби кримськотатарського народу за виживання, відродження і розвиток на своїй батьківщині, в Криму. Один міжнародний журнал у своєму заголовку назвав історію Айше Сейтмуратової «історією народу, який відмовляється вмирати».

● Цей нарис написано на основі газетних і журнальних статей, публікацій в інтернеті та книжок, зокрема, книжки доктора Гульнари Бекірової та Еді Муслімова «Айше Сейтмуратова біля мікрофона: передачі радіо «Свобода»», а також статті доктора Ельдара Сейдаметова «Роль Айше Сейтмуратової в русі солідарності кримськотатарської діаспори США за повернення співвітчизників на історичну батьківщину – Крим».

З ДОПОМОГОЮ МЕДЖЛІСУ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ

ПЕРЕГОРНУТИ СТОРІНКУ ІСТОРІЇ ТОТАЛІТАРИЗМУ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ РІВНІ

Громадяни тоталітарних держав жили в стані безправності, коли одна політична група контролювала суспільство, чинила огидні злочини і систематично порушувала фундаментальні права людини. Наслідки руйнування базових цінностей у суспільствах, які потерпали від тоталітаризму протягом кількох поколінь, помітні й досі. Вони виявляються, поміж іншим, у повсюдній корупції, недієвих демократичних інституціях і нехтуванні принципами правової держави. Обстоювання насправді демократичного суспільства в усій Європі вимагає щоденних зусиль від кожного з нас.

Після падіння комуністичних режимів в Європі в 1989–1991 рр. і з поступом європейської інтеграції, значні політичні зусилля були спрямовані на те, щоб допомогти суспільству перегорнути сторінку історії тоталітаризму на європейському рівні та гарантувати, що злочини, скоєні тоталітарними режимами не повторяться знову. Далі наведено кілька важливих рішень, ухвалених демократично обраними європейськими органами.

Парламентська асамблея Ради Європи:

Резолюція 1096 від 27 червня 1996 року про заходи з ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем;

Резолюція 1481 від 25 січня 2006 року про необхідність міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів.

Європейський Парламент:

Декларація від 23 вересня 2008 року про проголошення 23 серпня днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму;

Резолюція від 2 квітня 2009 року про європейське сумління і тоталітаризм.

Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ):

Резолюція від 3 липня 2009 року «Возз'єднання розділеної Європи: підтримка прав людини та громадянських свобод у країнах ОБСЄ в XXI столітті».

ГОЛОВНІ ДОКУМЕНТИ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ЄВРОПІ

Європейська конвенція Ради Європи про захист прав людини і основоположних свобод – чинна з 1953 року;
Хартія Європейського Союзу про основні права – чинна з 2009 року.

ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУМЛІННЯ І ТОТАЛІТАРИЗМ

Резолюція Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 року

Європейський Парламент,

- беручи до уваги Загальну декларацію прав людини Організації Об'єднаних Націй,
- беручи до уваги Резолюцію 260 (III) Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 9 грудня 1948 року про геноцид,
- беручи до уваги статті 6 та 7 Договору про Європейський Союз,
- беручи до уваги Хартію Європейського Союзу про основоположні свободи,
- беручи до уваги Рамкове рішення Ради 2008/913/JHA від 28 листопада 2008 року щодо боротьби з певними формами та проявами расизму та ксенофобії за допомогою кримінального права¹,
- беручи до уваги Резолюцію 1481 Парламентської асамблеї Ради Європи від 26 січня 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів,
- беручи до уваги свою заяву від 23 вересня 2008 року про проголошення 23 серпня Європейським днем пам'яті жертв сталінізму та нацизму²,
- беручи до уваги свої попередні резолюції з питань демократії та дотримання основоположних прав і свобод, у тому числі Резолюцію від 12 травня 2005 року, присвячену 60-й річниці закінчення Другої світової війни в Європі 8 травня 1945 року³, Резолюцію від 23 жовтня 2008 року в пам'ять про Голодомор⁴, а також Резолюцію від 15 січня 2009 року в пам'ять про події у Сребрениці⁵,
- беручи до уваги роботу комісій з істини та справедливості, що створені в різних частинах світу та допомагають тим, хто жив за часів існування численних авторитарних і тоталітарних режимів, подолати свої розбіжності та досягти примирення,
- беручи до уваги заяви свого голови та політичних груп 4 липня 2006 року, у день 70-ї річниці державного перевороту генерала Франко в Іспанії,

¹ OJ L 328, 6.12.2008, p. 55.

² P6_TA(2008)0439.

³ OJ C 92 E, 20.4.2006, p. 392.

⁴ P6_TA(2008)0523.

⁵ P6_TA(2009)0028.

– беручи до уваги Правило 103 (4) свого Регламенту,

A. Через те що історики погоджуються з тим, що неможливо надати абсолютно об'єктивну історичну інтерпретацію історичних фактів, не існує об'єктивних історичних оцінок, та, проте, професійні історики використовують наукові методи для вивчення минулого і намагаються бути неупередженими, скільки це можливо,

B. Через те що жодний політичний орган та жодна політична партія не мають монополії на інтерпретацію історії, та подібні органи не можуть претендувати на об'єктивність,

C. Через те що офіційна політична інтерпретація історичних фактів не повинна затверджуватися мажоритарними рішеннями парламенту; через те що парламент не може ухвалювати закони, що стосуються минулого,

D. Через те що головною метою процесу європейської інтеграції слід вважати забезпечення в подальшому поваги до основоположних прав людини та верховенства права, та через те що відповідні механізми задля досягнення цієї мети передбачені статтями 6 та 7 Договору про Європейський Союз,

E. Через те що хибне тлумачення історії може призвести до ексклюзивістської політики, роздмухування ненависті та расизму,

F. Через те що варто пам'ятати про трагічний досвід Європи, щоб ушанувати пам'ять жертв, засудити винних і закласти основи для примирення на засадах істини та пам'яті,

G. Через те що мільйони жертв були депортовані, заарештовані, піддані тортурам і вбиті тоталітарними та авторитарними режимами, що існували в Європі у ХХ столітті; через те що варто, проте, визнати унікальність Голокосту,

H. Через те що домінантним історичним досвідом Західної Європи був нацизм та через те що країни Центральної та Східної Європи пережили як комунізм, так і нацизм; через те що має бути досягнуте розуміння в зв'язку з подвійним успадкуванням диктатури в цих країнах,

I. Через те що з самого початку європейська інтеграція була реакцією на страждання, спричинені двома світовими війнами та нацистською тиранією, що призвели до Голокосту та виникнення тоталітарних комуністичних і недемократичних режимів у країнах Центральної та Східної Європи, а також пошуком заходів подолання глибоких суперечностей і ворожості в Європі на засадах співробітництва та інтеграції, задля припинення війн та забезпечення демократії в Європі,

J. Через те що процес європейської інтеграції проходив успішно і вже привів до створення Європейського Союзу, що охоплює країни Центральної та Східної Європи, які жили в умовах комуністичного режиму від закінчення Другої світової війни до початку 1990-х років, та через те що Греція, Іспанія та Португалія, які постраждали від довготривалої влади фашистських режимів, ще раніше приєдналися, це допомогло забезпечити демократію у південній частині Європи,

K. Через те що Європа не буде єдина, якщо вона не зможе сформувати загальне уявлення про свою історію,

не визнає фашизм, сталінізм, фашистські та комуністичні режими загальним спадком і не організує чесного та уважного обговорення злочинів цих режимів у минулому сторіччі,

L. Через те що 2009 року Об'єднана Європа святкуватиме 20-у річницю падіння комуністичної диктатури в Центральній та Східній Європі та падіння Берлінської стіни, що сприятиме підвищенню поінформованості щодо минулого та визнанню ролі демократичних громадянських ініціатив, а також слугуватиме стимулом задля зміцнення почуття єдності та згуртованості,

M. Через те що важливо пам'ятати про тих людей, які активно виступали проти тоталітарного врядування та яких жителі Європи мають сприймати як героїв тоталітарної епохи за їхню самовідданість, вірність ідеалам, честь та мужність,

N. Через те що жертвам неважливо, який режим позбавив їх волі, піддавав катуванням або вбивав їх, незалежно від причин,

1. Висловлює співчуття всім жертвам тоталітарних і недемократичних режимів Європи та віддає належне тим, хто боровся проти тиранії та пригнічення;

2. Знову заявляє про свою прихильність до мирної та квітучої Європі, заснованої на повазі до людської гідності, свободи, демократії, рівності, верховенстві права та дотриманні прав людини;

3. Підкреслює важливість збереження пам'яті про минуле, тому що без правди та пам'яті не може бути примирення; підтверджує свою єдину позицію стосовно всіх тоталітарних режимів, незалежно від ідеологічного тла;

4. Нагадує про те, що останні злочини проти людства та акти геноциду в Європі відбувались у липні 1995 року, та що для боротьби з недемократичними, ксенофобськими, авторитарними та тоталітарними ідеями і тенденціями необхідна постійна пильність;

5. Підкреслює, що задля підвищення європейської поінформованості щодо злочинів, скоєних тоталітарними та недемократичними режимами, варто підтримувати збір документів і свідоцтв про неспокійне минуле Європи, бо без пам'яті не може бути примирення;

6. Жалкує, що через 20 років після краху комуністичної диктатури в Центральній та Східній Європі в деяких країнах-членах доступ до документів, що мають персональне значення або необхідні для проведення наукових досліджень, як і колись невинувато обмежений; закликає всі країни-члени до реальних зусиль у відкритті архівів, у тому числі колишніх внутрішніх служб безпеки, таємної поліції та розвідки, хоча необхідно вжити заходів для того, щоб цей процес не слугував підставою для службових зловживань.

7. Рішуче та безперечно засуджує всі злочини проти людства та масові порушення прав людини, що вчинили усі тоталітарні та авторитарні режими, висловлює своє співчуття жертвам цих злочинів та їхнім рідним, розуміє та визнає їхні страждання,

8. Заявляє, що європейська інтеграція, як модель світу та примирення, являє собою вільний вибір народів Єв-

ропи в їхньому прагненні до загального майбутнього, та те, що Європейський Союз несе особливу відповідальність у справі заохочення та захисту демократії, поваги прав людини та верховенства права, як у Європейському Союзі, так і поза його межами;

9. Закликає Комісію та країни-члени вжити додаткових зусиль для зміцнення навчання історії Європи та підкреслення історичних досягнень європейської інтеграції й разючий контраст між трагічним минулим і мирним, демократичним соціальним ладом сучасного Європейського Союзу;

10. Вважає, що належне збереження історичної пам'яті, всеосяжний перегляд європейської історії та загальноєвропейське визнання всіх історичних аспектів сучасної Європи сприятимуть зміцненню європейської інтеграції;

11. У зв'язку з цим закликає Раду та Комісію підтримати та захищати діяльність неурядових організацій на кшталт „Меморіал” у Російській Федерації, які беруть активну участь у дослідженнях і зборі документів, пов'язаних із злочинами, скоєними в часи сталінського режиму;

12. Знову підтверджує свою послідовну підтримку зміцнення міжнародного правосуддя;

13. Закликає створити Платформу європейської пам'яті та свідомості задля підтримки розвитку співробітництва між національними дослідницькими установами, що спеціалізуються на історії тоталітаризму, а також задля створення загальноєвропейського центру документації/меморіалу жертвам усіх тоталітарних режимів;

14. Закликає зміцнювати наявні фінансові інструменти з метою підтримки вищезгаданих фахових історичних досліджень;

15. Пропонує оголосити 23 серпня загальноєвропейським Днем пам'яті жертв усіх тоталітарних та авторитарних режимів, пам'яті, що має вшановуватися з гідністю та неупередженістю;

16. Переконаний в тому, що кінцева мета розкриття та оцінення злочинів, скоєних комуністичними тоталітарними режимами, – примирення, якого можна досягти шляхом визнання відповідальності, прохання вибачення та пошуків морального оновлення;

17. Доручає своєму голові довести цю резолюцію до відома Ради, Комісії, парламентів країн-членів, урядів та парламентів країн-кандидатів, урядів і парламентів країн – асоційованих членів Європейського Союзу, а також урядів і парламентів членів Ради Європи.

Резолюція про Європейське сумління і тоталітаризм – перше офіційне визнання з боку Європейського Парламенту злочинів комунізму – ухвалена на пленарній сесії 553 голосами «за», 44 – «проти», 33 – «утрималися».

АБРЕВІАТУРИ

ÁVH	(Államvédelmi Hatóság) – Управління державної безпеки (Угорщина)
ÁVO	(Államvédelmi Osztálya) – Департамент державної безпеки (Угорщина)
BDPS	(Bendras Demokratino Pasipriesinimo Sajudis) – Об'єднання демократичного руху опору (Литва)
BZNS	(Български земеделски народен съюз) – Болгарський землеробський народний союз
DISZ	(Dolgozó Ifjúság Szövetsége) – Союз робітничої молоді (Угорщина)
HSLS	(Hlinkova slovenská ľudová strana) – Глінкова словацька народна партія
KPD	(Kommunistische Partei Deutschlands) – Комуністична партія Німеччини
LLKS	(Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdis) – Союз боротьби за свободу Литви
MBP	(Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego) – Міністерство громадської безпеки (Польща)
MDP	(Magyar Dolgozók Pártja) – Угорська партія трудящих
NSB	(Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland) – Націонал-соціалістичний рух (Нідерланди)
NSDAP	(Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei) – Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (Нацистська Німеччина)
OZNA	(Odjeljenje za zaštitu naroda) – Департамент національної безпеки (Словенія)
POW	(Polska Organizacja Wojskowa) – Польська військова організація
PPR	(Polska Partia Robotnicza) – Польська робітничка партія
SED	(Sozialistische Einheitspartei Deutschlands) – Соціалістична єдина партія Німеччини (Східна Німеччина)
SPD	(Sozialdemokratische Partei Deutschlands) – Соціал-демократична партія Німеччини
UB	(Urząd Bezpieczeństwa) – Служба безпеки (Польща)
UDBA	(Uprava državne bezbednosti) – Управління державної безпеки (Словенія)
VGPŠ	(Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų štabo) – Верховний штаб збройних сил (Литва)
VLAKE	(Vyriausiasis Lietuvos atstatymo komitetas) – Верховний комітет відновлення Литви
VLIK	(Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas) – Верховний комітет звільнення Литви
WUBP	(Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego) – Воєводське управління громадської безпеки
ZBK	(Związek Bezpieczeństwa Kraju) – Союз державної безпеки (Польща)
ZOW	(Związek Organizacji Wojskowej) – Союз військової організації (Польща)

ZWZ	(Związek Walki Zbrojnej) – Союз збройної боротьби (Польща)
АК	Армія Крайова (Польща)
БКП	Болгарська комуністична партія
ГУЛАГ	(Главное управление исправительно-трудовых лагерей и колоний) – Головне управління виправно-трудових таборів і колоній
«ДЕМОС»	Демократична опозиція Словенії
ЕС	Европейський Союз
КГБ	(Комитет государственной безопасности) – Комітет державної безпеки (Радянський Союз)
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КПЧ	Комуністична партія Чехословаччини
МГБ	(Министерство государственной безопасности) – Міністерство державної безпеки (Радянський Союз)
НАТО	(North Atlantic Treaty Organization) – Організація Північноатлантичного договору
НДР	Німецька Демократична Республіка, Східна Німеччина
НКВД	Народный комиссариат внутренних дел – Народний комісаріат внутрішніх справ (Радянський Союз)
НРБ	Народна Республіка Болгарія
ОБСЕ	Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ООН	Організація Об'єднаних Націй
РАГС	(Регистрация актов гражданского состояния) – Реєстрація актів громадянського стану
СА	(Sturmabteilung) – Штурмові загони NSDAP (Нацистська Німеччина)
СД	(Sicherheitsdienst des Reichsführers-SS) – Служба безпеки СС (Нацистська Німеччина)
СРСР	Союз Радянських Соціалістичних Республік, Радянський Союз
СС	(Schutzstaffel der NSDAP) – Захисні загони NSDAP (Нацистська Німеччина)
США	Сполучені Штати Америки
ТАР	(Tajna Armia Polska) – Підпільна польська армія
ЦРУ	Центральне розвідувальне управління (США)
ЮНЕСКО	(United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, UNESCO) – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

(НЕ)ПОДОЛАНИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ. УКРАЇНСЬКИЙ УРОК

Післямова до українського видання

Коли вщухла ейфорія після відновлення незалежності України в 1991 році, стало зрозуміло: перед українцями постало багато важких проблем. Як і в інших постколоніальних державах, тут відчувався брак відповідальної політичної еліти, здатної до рішучих реформ, розвиненої політичної культури, готовності людей активно включитися в суспільно-політичне життя. Проблеми відновленої держави не обмежувалися її минулим колоніальним статусом. Стояла й досі стоїть на заваді побудови демократичної країни спадщина тоталітарного режиму. Але 2015 року процес декомунізації в Україні нарешті зрушив із мертвої точки.

Україна пройшла подібний до інших посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи історичний шлях. З тією різницею, що тоталітаризм прийшов в Україну на кілька десятиліть раніше: не після Другої світової війни, а ще понад двадцять років перед тим. У комуністів не просто було більше часу для реалізації своєї політики: саме ці перші десятиліття — час найкривавіших експериментів більшовицької влади, які забрали життя мільйонів людей, час, коли комунізм перебував у найагресивнішій стадії. Україна стала своєрідним експериментальним полігоном, де комуністи відпрацьовували сценарії захоплення влади і встановлення тоталітарного режиму, що їх згодом, після 1939-го, застосовували на новоприєднаних теренах Західної України і Білорусі, країнах Балтії, а з 1945 року — у державах Центральної та Східної Європи.

В роки Другої світової війни Україна стала ареною зіткнення двох тоталітарних режимів — радянського комуністичного й німецького нацистського, центром того, що американський історик Тімоті Снайдер окреслив як «Криваві землі». Результатом протистояння систем стали величезні жертви серед населення України, які оцінюються в 8 млн загиблих. Повторне встановлення радянської влади після відступу німців вилилося в масштабне придушення визвольного руху, що активно розвивався на західних територіях.

Після смерті творця радянського тоталітарного режиму Йосифа Сталіна масштаб репресивної політики різко зменшився, більше того, з 1956 року розпочалася часткова реабілітація засуджених у роки масового терору. До того часу жертвами комуністичних репресій стало близько 10 млн українців. Але політичні репресії повністю не припинилися. Їхнім об'єктом і далі були борці за демократизацію політичної системи, захисники української національної культури або ті, хто вимагав реалізації передбаченого радянською Конституцією права на національне самовизначення. Потужні хвилі арештів дисидентів прокотилися в 1966-му і 1972 роках. Превентивні репресії проти незгодних тривали і в наступні роки. Останні українські політ'язні вийшли на свободу лише наприкінці 1990 року.

Дослідники досі сперечаються, чи варто вважати тоталітарним увесь період панування комуністичної влади в Україні протягом 70 років чи лише 1930–1950-ті роки, час коли влада вдавалася до масштабних політичних репресій. Але навіть якщо прийняти аргументи, які говорять про пом'якшення режиму після Сталіна, про набуття

ним рис радше авторитарного режиму, слід наголосити: жодної політики, спрямованої на подолання тоталітарної спадщини керівництво СРСР не проводило. Навпаки, пам'ять про роки терору продовжувала жити серед людей і була зручним інструментом контролю над суспільством. Для його «втихомирення» вже не треба було масштабних репресій, достатньо було лише періодично нагадувати про їх можливість арештами найбільш активних дисидентів. Важка тоталітарна спадщина не зникла, вона консервувалася, продовжувала впливати на розвиток суспільства протягом усього радянського періоду історії України і навіть після відродження її незалежності.

Крім етнокультурних змін, яких зазнала Україна за роки радянської влади (русифікація, зміни етнічного складу), відбулася загальна деформація структури соціуму: цілковито зник самодостатній середній клас, що мав би бути його основою, істотно ослаб прошарок національної еліти, який мав би його очолювати. Прояви такої деформації сьогодні бачимо як на суспільному рівні (у відносинах влада-громадянин), так і на персональному, коли стикаємося з браком індивідуальної ініціативи у подоланні проблем і завищеними очікуваннями щодо влади (патерналізм). Поєднання цих факторів виливається в очікування «сильної руки», здатної навести лад, що, врешті, призвело до зростання авторитарних тенденцій. Їх посиленню сприяють пережитки тоталітарного минулого: уявлення про місцеве самоврядування як філію центральної влади, про правоохоронні органи як каральні і не підконтрольні громаді, нерозуміння місця і ролі громадських організацій у суспільних відносинах.

Зі схожими викликами зіткнулися й у інших посткомуністичних країнах після відновлення незалежності наприкінці 1980-х — початку 1990-х. Але глибина проблем там виявилася меншою завдяки коротшому періоду тоталітаризму. Ця «вікова» різниця відіграла велику роль у відродженні кінця 1980-х років. На той час в Україні залишилося дуже мало людей, народжених у докомуністичні часи, таких практично не було в активній політиці. Натомість у країнах Центральної та Східної Європи їх було значно більше, деякі з них очолили політичну опозицію режиму, стали навіть лідерами держав. Невдовзі після падіння комунізму Східна Європа розпочала системну політику подолання тоталітарного минулого, використовуючи, зокрема, ефективний приклад післявоєнної «денацифікації» Німеччини.

Одним із ключових елементів такої політики було відкриття архівів таємної поліції, які містили інформацію про функціонування режиму, здійснення контролю над суспільством, усунення інакшомисців. У рекомендаціях Ради Європи 2000 року зазначалося, що відкриття цих архівів є «необхідною умовою запобігання поверненню до ідеологій, які призвели до масових порушень прав людини у ХХ столітті». Для цього ухвалено спеціальні закони про використання раніше секретних документів. У деяких країнах відбулася «люстрація» — очищення державного апарату від людей, які співпрацювали з органами безпеки. Крім випадків індивідуальних санкцій щодо активістів колишньої влади, парламенти країн Центральної та Східної Європи ухвалили спеціальні закони, якими на юридичному рівні засуджено тоталітарні режими. Такі політичні рішення чітко відмежували новопосталі держави від їхніх недемократичних попередниць. Велику увагу було звернуто на освітні програми про злочини тоталітарних режимів: проводили виставки, створювали музеї, видавали навчальні посібники. У більшості країн регіону для реалізації такої політики було створено спеціально уповноважені органи влади (спеціальні комісії або інститути національної пам'яті).

Втім, такі тенденції характерні не для всіх посткомуністичних держав. У багатьох із них процеси подолання тоталітарного минулого залишилися незавершеними. А то й узагалі не починалися. При цьому спостерігається закономірність: що активнішими були революційні події 1989–1991 років, що супроводжували падіння комунізму й відновлення суверенітету, то далі країна просунулася у подоланні наслідків комуністичного режиму. Сьогодні найбільшими успіхами у відході від тоталітарних практик можуть похвалитися країни так званих оксамитових революцій 1989–1990-го років (Польща, Угорщина, Чехія, Німеччина). Трохи відстають від них держави Балтії, де наприкінці 1980-х теж виник активний національно-демократичний рух, який, проте, розвивався повільніше, ніж у західних сусідів. Ще далі в ланцюжку стоїть Україна, в якій, попри наявність національно-демократичного руху і проголошення незалежності 1991 року, демократична революція не завершилася. Замикає цей ряд низка пострадянських республік, де не було революцій, а відбулася лише косметична зміна урядів, які досі залишаються дуже радянськими.

До середини 1991 року, коли у більшості країн Східної Європи комуністів уже було усунуто від влади, в Україні ситуація залишалася невизначеною. Більшість в уряді й на місцях (окрім Західної України) утримували комуністи. Крах їхньої монополії на владу був зумовлений не тільки і не стільки процесами в нашій державі, як подіями у Москві. Після невдалого перевороту в серпні 1991 року місцеві комуністи під страхом відповідальності за участь в антиконституційних діях і під тиском представників національно-демократичного табору проголосували за незалежність України.

Хоча незалежність стала закономірним результатом розвитку українського національного руху протягом усього ХХ століття, безпосередньо її проголошення 24 серпня 1991 року не було наслідком революційних дій. Більшість номенклатури радянського періоду стала владою відновленої незалежної держави. Тому в Україні на державному рівні донедавна не було жодних ініціатив щодо розроблення історичної політики, спрямованої на подолання тоталітарного минулого. Бажання по-новому подивитися на українську історію, відкрити її невідомі й спотворені сторінки залишилося в небагатьох людей. Це насамперед ті, хто постраждав від радянської влади, хто через особисті переживання не міг прийняти радянську модель історичної пам'яті і, отримавши можливість говорити вголос про свій досвід, кинулися виконувати просвітницьку місію. Очевидно, що їхніх зусиль було замало.

На державному ж рівні в незалежній Україні домінувала своєрідна еkleктична модель українського минулого, що поєднувала елементи старої радянської конструкції (центральною концепцією якої була Велика вітчизняна війна) з новими національними історичними віяннями (такими як українська державність 1917–1921 років). Така модель цілком відповідала запитам тогочасної політичної еліти, яка, хоч і представляла незалежну державу, ментально залишалася «вихованкою» радянської епохи.

Втілення концепції на практиці теж вилилося в половинчасті кроки: у вересні 1991 року ухвалено рішення про передачу документів КГБ до державних архівів, але її проведено лише частково. Найважливіші документи карально-репресивної системи ще на два з половиною десятиліття залишилися у віданні сучасних силових структур — Служби безпеки та Міністерства внутрішніх справ. Тема люстрації в Україні була актуальною на політичному рівні протягом кількох місяців між серпнем і груднем 1991 року. Після поразки націонал-демократів на президентських виборах її вже практично не згадували. Так само протягом 1991–2005 років не було жодних спроб інституалізації подолання комуністичного минулого, тоді як у Східній Європі це було зроблено.

Погляди на українське минуле неабияк еволюціонували завдяки істотним політичним змінам після 2004 року. До влади прийшли люди іншого покоління, менше прив'язані до минулого, здатні об'єктивніше його оцінити. І найголовніше — влада змінилася в результаті протесту проти урядування Леоніда Кучми, який не приховував свого захоплення радянським минулим. 2006 року створено Український інститут національної пам'яті як урядовий орган. Поставлені перед ним завдання були подібні до діяльності аналогічних структур у Східній Європі, правовий статус як спеціального органу державної влади теж приблизно відповідав європейським зразкам. Найвагомим кроком інституту стало увічнення пам'яті жертв Голодомору — створено багатотомну Національну книгу пам'яті зі списками загиблих у 1932–1933 роках, споруджено меморіал у столиці. За кілька років роботи інститут тільки розпочав роботу з очищення українських міст від топоніміки тоталітарного режиму: у 2007–2009 роках було демонтовано 481 пам'ятник і змінено 2754 назви.

Втім, процес так і залишився незавершеним. Так само забракло часу для вирішення долі архівів КГБ. Із січня 2009 року, згідно з указом Президента України, почалося системне розсекречення. Вперше за багато років для дослідників стали доступними документи, які проливали світло на функціонування тоталітарного режиму, відкрито інформацію про масштаби репресивної політики. Доступ до раніше закритих архівів істотно похвавив дослідження, спровокував суспільні дискусії. Але вирішального кроку, а саме передачі архівів колишніх спецслужб до запроєктованого архіву національної пам'яті не відбулося, самого архіву так і не було створено. На заваді цьому знову стали політичні причини — неспроможність українського парламенту ухвалити закон і регламентувати роботу з такими документами.

Переосмислення тоталітарного минулого в Україні у 2005–2010 роках збіглося з діаметрально протилежними кроками Росії. Там закривали архіви, політики виступали із заявами про реабілітацію радянського минулого, у підручниках історії Сталіна почали подавати як ефективного державного менеджера. Історія стала ареною протистояння між обома державами — не менш гострого, ніж енергетичні конфлікти. При цьому російське керівництво намагалося нав'язати Україні власні оцінки її минулого. Кремль спирався на підтримку проросійської опозиції в Україні, представленій Партією регіонів, тому зміна влади після президентських виборів 2010 року, прихід на пост Президента керівника цієї політичної сили Віктора Януковича призвели до радикальної зміни гуманітарної політики й зупинення процесів подолання тоталітарної спадщини.

Аби не допустити засудження радянського минулого, в Україні, слідом за Росією, почали обмежувати доступ до архівів радянських спецслужб. Навіть більше — намагалися залякати дослідників: у вересні 2010 року було затримано директора музею «Тюрма на Лонцького» Руслана Забілого, якого звинуватили у спробі розголошення державної таємниці і конфіскували в нього копії документів з архівів КГБ. Представник Комуністичної партії Ольга Гінзбург очолила відомство, уповноважене керувати українськими архівами. Вона неодноразово публічно заявляла: архіви не повинні бути повністю відкритими, а історикам радила менше звертати уваги на дослідження репресій, а більше зосереджуватися на радянських досягненнях. 2010 року указом Президента фактично ліквідовано Український інститут національної пам'яті, який звели до рівня наукової установи при Уряді. Символічно, що новим керівником інституту теж став ставленик Комуністичної партії — Валерій Солдатенко.

Президент Янукович в одному з перших виступів на міжнародному рівні в Парламентській асамблеї Ради Європи відмовився від визначення Голодомору як геноциду, назвавши його «спільною трагедією всіх народів Радянського Союзу». За що заслужив схвальні оплески російської делегації. Міністр освіти Дмитро Табачник без жодних обговорень з науковцями й педагогами вилучив із підручників історії події та імена особистостей, пов'язаних з українським визвольним рухом у ХХ столітті, натомість повернув радянський пропагандистський термін «Велика Вітчизняна війна» для означення Другої світової. На найвищому державному рівні в цілком радянському стилі відбувалися святкування перемоги у «Великій Вітчизняній війні».

Політичні події тих часів продемонстрували: реабілітація радянської історії означає не лише зміну оцінки минулого, а й зумовлює спроби використовувати його практики сьогодні. Повернення до методів не засудженого на юридичному й політичному рівнях злочинного режиму подавалося суспільству як виправдане й необхідне, особливо у важкий період кризи. Пам'ять про наслідки, до яких це може призвести, поступово зникла разом із відходом покоління, що пережило сталінізм. А без цілеспрямованої державної політики ця пам'ять не акумулюється в суспільний досвід.

Президент Янукович істотно посилив власні повноваження, неодноразово порушивши Конституцію України. Він повністю захопив контроль над судовою гілкою влади, політично мотивовані суди стали інструментом розправи з опозицією. За ґратами як політичні в'язні опинилися не лише високопосадовці попередньої «помаранчевої» влади, а й громадські активісти. Янукович зменшив вплив парламенту через судове позбавлення депутатських мандатів представників опозиції, підважив інститут місцевого самоврядування, блокуючи вибори мера й міської ради у столиці країни Києві. Українські журналісти знову заговорили про цензуру (показово, що її першим проявом після приходу команди Януковича було зняття з ефіру одного з національних каналів репортажу про Голодомор). Влада забороняла мирні зібрання, а міліція їх розганяла, Служба безпеки України, повторюючи ганебну практику КГБ, переслідувала журналістів, студентів, громадських активістів.

Правління Януковича засвідчило: нові демократичні інституції і традиції в Україні виявилися дуже нестійкими, часто вони виступали лише як прикриття для вкорінених практик тоталітарного й авторитарного минулого. Особливо яскраво це стало помітно під час революційних подій кінця 2013-го — початку 2014 року. Суди, які зухвало й демонстративно нехтували засадами правосуддя, діючи як сумнозвісні «трійки»; правоохоронці й сили безпеки, котрі, співпрацюючи з криміналітетом, стали таким самим інструментом придушення народу, яким свого часу були ОГПУ—НКВД—КГБ; викрадення, побиття, вбивства в типово чекістському стилі — все це було страшним відлунням неподоланого тоталітарного минулого.

Після падіння режиму Януковича нам здалося, що ми перемогли це минуле назавжди. Так само здавалося і в 1991-му, і в 2005-му, але воно повернулося. Історія жорстока вчителька, яка нагадує про незасвоєні уроки. Суть українського уроку в тому, що тоталітаризм не зникає безслідно, він може підняти голову і взяти реванш. Тим паче що має можливість зіпертися на підтримку агресивного сусіда.

Потужний імпульс Революції гідності дозволив процесу декомунізації зрушити з мертвої точки. Унаслідок демократичних виборів 2014 року відбулося суттєве оновлення українського парламенту за рахунок молодого поко-

ління, і Україна вперше отримала Верховну Раду без комуністичної партії. 9 квітня 2015 року нова Верховна Рада ухвалила пакет законів про декомунізацію. Ці закони — лише складова нової політики країни, спрямованої на надання сталості демократичним змінам, допомозі гуманітарним, економічним та правовим трансформаціям. Нової політики національної пам'яті, що повинна стати вакциною для створення сталого імунітету українців супроти тоталітаризму.

Йдеться про чотири закони, розроблені Українським інститутом національної пам'яті за участю народних депутатів та громадських активістів. Їхня підготовка тривала багато років за участі іноземних експертів та міжнародних інституцій. Це закони «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного режимів і заборону пропаганди їхніх символів», «Про доступ до архівів репресивних органів тоталітарного комуністичного режиму 1917-1991 років», «Про правовий статус і вшанування пам'яті борців за незалежність України у двадцятому столітті» та «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років».

Україна запровадила європейську та світову традицію вшанування пам'яті полеглих у війнах, насамперед у Другій світовій, без радянського мілітаристського пафосу, з наголосом на примирення й гуманізм. Для цього запроваджено День пам'яті і примирення, що відзначатиметься 8 травня з нагоди завершення війни у Європі. Сотні тисяч українців в 2015 році одягнули червоний мак як символ підтримки нової традиції. Ми спостерігали зворушливі сцени громадянського порозуміння воїнів-червоноармійців та вояків Української повстанської армії.

Впродовж двох років документи, які досі зберігали Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ та прокуратура, будуть передані до Архіву національної пам'яті. Від 21 травня 2015 року кожен громадянин, просто написавши запит, має право й можливість ознайомитися з документами КГБ, які доти були секретними, і самостійно скопіювати їх. Кількість таких запитів уже зросла в кілька разів. Документи відкриті також для іноземців. Тим часом у Росії 2014 року вирішили, що їхні архіви будуть закриті до 2044 року.

У країні триває широка дискусія щодо нових назв для населених пунктів. Найближчим часом парламент почне розглядати подання місцевих громад щодо перейменування. Вже змінили свої назви тисячі проспектів, вулиць, площ і районів. Чимало пам'ятників радянським політичним і військовим діячам демонтовано, інші будуть демонтовані незабаром. Ті з них, що становлять мистецьку цінність, знайдуть своє місце в музеях. Реакційні політичні сили чинять спротив цьому процесу й дезінформують суспільство про зміст декомунізації, однак історію не зупинити – закон буде виконаний, і звільнення від символів радянської доби відбудеться.

Декомунізаційні закони спровокували масштабну суспільну дискусію про цінності. Громадяни України активно обговорюють минуле своєї країни, намагаються дати оцінку тим чи іншим його діячам чи подіям, зрозуміти, що з історії ми повинні пам'ятати як таке, що ніколи не повинно повторитися, а що — навпаки — варто передати своїм нащадкам. Певен, що страшний час комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, про який розповідає ця книга, назавжди залишиться в категоріях «було» і «ніколи знову».

Володимир В'ятрович, історик, Голова Українського інституту національної пам'яті

Київ, грудень 2015 року

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 26, ст.219)

Верховна Рада України від імені Українського народу - громадян України всіх національностей, керуючись положеннями Загальної декларації прав людини, беручи до уваги резолюції Парламентської Асамблеї Ради Європи № 1096 (1996) від 27 червня 1996 року щодо ліквідації спадщини колишніх комуністичних тоталітарних режимів, № 1481 (2006) від 26 січня 2006 року щодо необхідності міжнародного засудження злочинів тоталітарних комуністичних режимів, № 1495 (2006) від 12 квітня 2006 року щодо боротьби з відродженням нацистської ідеології, № 1652 (2009) від 29 січня 2009 року щодо відношення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію у державах - членах Ради Європи, резолюцію Парламентської Асамблеї ОБСЄ SC (09) З R від 29 червня - 3 липня 2009 року щодо неприпустимості звеличення тоталітарних режимів, відкриття історичних та політичних архівів, вивчення тоталітарної спадщини та підвищення поінформованості громадськості, декларацію Європейського Парламенту від 23 вересня 2008 року щодо проголошення 23 серпня днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму, резолюцію Європейського Парламенту від 23 жовтня 2008 року в пам'ять про Голодомор - штучний голод в Україні 1932-1933 років, резолюцію Європейського Парламенту від 2 квітня 2009 року щодо європейської свідомості та тоталітаризму, Спільну заяву з нагоди 70-х роковин Голодомору - Великого голоду 1932-1933 років в Україні, прийняту на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН,

враховуючи засудження у 1991 році Законом України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" політичних репресій, що здійснювалися протягом 1917-1991 років комуністичним тоталітарним режимом на території України, відмежування від методу державного терору в управлінні державою, притаманного комуністичному тоталітарному режиму, і проголошення намірів неухильно сприяти відновленню справедливості та усуненню наслідків свавілля і порушення громадянських прав,

враховуючи визнання Законом України "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні" Голодомору 1932-1933 років геноцидом Українського народу, засудження злочинних дій тоталітарного режиму СРСР, спрямованих на організацію Голодомору, наслідком якого стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ Українського народу та його вікових традицій, духовної культури та етнічної самобутності, а також встановлення постановою Апеляційного суду міста Києва 13 січня 2010 року факту причетності вищого керівництва СРСР, УРСР та комуністичної партії до організації Голодомору 1932-1933 років в Україні,

дбаючи про забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина,

прагнучи розвивати і зміцнювати незалежну, демократичну, правову державу,

керуючись статтею 11 Конституції України, яка зобов'язує державу сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості,

з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за національною, соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України

приймає цей Закон, яким засуджує комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні, визначає правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлює порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму.

Стаття 1. Визначення термінів

1. У цьому Законі нижченаведені терміни вживаються в такому значенні:

1) комуністична партія - Російська соціал-демократична робітничая партія (більшовиків) (РСДРП(б)), Російська комуністична партія (більшовиків) (РКП(б)), Всесоюзна комуністична партія (більшовиків) (ВКП(б)), Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У), Комуністична партія України (КПУ), комуністичні партії союзних республік, що входили до складу СРСР, а також їхні осередки в автономних радянських соціалістичних республіках, краях, областях, автономних областях, автономних округах, містах республіканського підпорядкування та місцеві осередки;

2) пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів - публічне заперечення, зокрема через засоби масової інформації, злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, поширення інформації, спрямованої на виправдання злочинного характеру комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, діяльності радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, виготовлення та/або поширення, а також публічне використання продукції, що містить символіку комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів;

3) радянські органи державної безпеки - Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем, Всеукраїнська надзвичайна комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, Державне політичне управління, Об'єднане державне політичне управління, Народний комісаріат внутрішніх справ, Народний комісаріат державної безпеки, Міністерство державної безпеки, Комітет державної безпеки, їхні територіальні, функціональні, структурні підрозділи, а також безпосередньо підпорядковані цим органам бойові загони, охорона (варта), війська або спеціальні частини;

4) символіка комуністичного тоталітарного режиму - символіка, що включає:

а) будь-яке зображення державних прапорів, гербів та інших символів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік у складі СРСР, держав так званої "народної демократії": Народної Республіки Албанії (Соціалістичної Народної Республіки Албанії), Народної Республіки Болгарії, Німецької Демократичної Республіки, Народної Республіки Румунії (Соціалістичної Республіки Румунії), Угорської Народної Республіки, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Федеративної Народної Республіки Югославії (Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії) та соціалістичних республік, що входили до її складу, крім тих, що є чинними (діючими) прапорами або гербами країн світу;

б) гімни СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік чи їх фрагменти;

в) прапори, символи, зображення або інша атрибутика, в яких відтворюється поєднання серпа та молота, серпа, молота та п'ятикутної зірки, плуга (рала), молота та п'ятикутної зірки;

г) символіку комуністичної партії або її елементи;

ґ) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), особам, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

д) зображення, пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури);

е) зображення гасел комуністичної партії, цитат осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), осіб, які обіймали керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування (крім цитат, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки всіх рівнів;

є) назви областей, районів, населених пунктів, районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів, підприємств, установ, організацій, у яких використані імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік, працювали в радянських органах державної безпеки, а також назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії (включаючи партійні з'їзди), річницями Жовтневого перевороту 25 жовтня (7 листопада) 1917 року, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (крім назв, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури);

ж) найменування комуністичної партії;

5) символіка націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму - символіка, що включає:

а) символіку Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП);

б) державний прапор нацистської Німеччини 1939-1945 років;

в) державний герб нацистської Німеччини 1939-1945 років;

г) найменування Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП);

ґ) зображення, написи, присвячені подіям, пов'язаним з діяльністю Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП);

д) зображення гасел Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), цитат осіб, які обіймали керівні посади в Націонал-соціалістичній робітничій партії Німеччини (НСДАП), вищих органах влади та управління нацистської Німеччини та на окупованих нею територіях у 1935-1945 роках.

Стаття 2. Засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів

1. Комуністичний тоталітарний режим 1917-1991 років в Україні визнається злочинним і таким, що здійснював політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, депортацій, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіянням моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму, та у зв'язку з цим засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

2. Націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарний режим визнається в Україні злочинним і таким, що здійснював політику державного терору, яка характеризувалася численними порушеннями прав людини у формі індивідуальних та масових вбивств, страт, смертей, катувань, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідувань з расових, етнічних мотивів, порушенням свободи совісті, думки, вираження поглядів, свободи преси та відсутністю політичного плюралізму, та у зв'язку з цим, спираючись на встановлені Нюрнберзьким міжнародним військовим трибуналом 1945-1946 років факти, засуджується як несумісний з основоположними правами і свободами людини і громадянина.

Стаття 3. Заборона пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки

1. Пропаганда комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв комуністичного тоталітарного режиму, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму та заборонена законом.

2. Пропаганда комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки юридичною особою, політичною партією, іншим об'єднанням громадян, друкованим засобом масової інформації та/або використання у назві символіки комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів є підставою для відмови в реєстрації та/або припинення діяльності юридичної особи, політичної партії, іншого об'єднання громадян, підставою для відмови в реєстрації та/або припинення випуску друкованого засобу масової інформації.

3. У разі невиконання юридичними особами, політичними партіями, іншими об'єднаннями громадян, друкованими засобами масової інформації вимог цього Закону їх діяльність/випуск підлягає припиненню в судовому порядку за позовом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державної реєстрації юридичних осіб, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, громадських спілок, інших громадських формувань, або іншого уповноваженого органу державної влади.

4. Рішення про невідповідність діяльності, найменування та/або символіки юридичної особи, політичної партії, іншого об'єднання громадян вимогам цього Закону приймає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державної реєстрації юридичних осіб, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, громадських спілок, інших громадських формувань, у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку.

5. Політичні партії, обласні, міські, районні організації або інші структурні утворення, передбачені статутом політичної партії, щодо яких центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державної реєстрації юридичних осіб, реєстрації (легалізації) об'єднань громадян, громадських спілок, інших громадських формувань, прийнято у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку рішення про невідповідність їх діяльності, найменування та/або символіки вимогам цього Закону, не можуть бути суб'єктом виборчого процесу.

Стаття 4. Заборона використання та пропаганди символіки комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів

1. Виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України заборонено.

2. Заборона виготовлення символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму не поширюється на випадки виготовлення такої символіки для її подальшого використання з метою, зазначеною у частині третій цієї статті.

3. Заборона не поширюється на випадки використання символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму:

1) на документах державних органів та органів місцевого самоврядування (місцевих органів державної влади і управління), прийнятих чи виданих до 1991 року;

2) на документах, виданих закладами освіти та науки, підприємствами, установами, організаціями до 1991 року;

3) в експозиціях музеїв, тематичних виставках, Музейному фонді України, а також бібліотечних фондах на різних носіях інформації;

4) у творах мистецтва, створених до набрання чинності цим Законом;

5) у процесі наукової діяльності, в тому числі під час наукових досліджень та поширення їх результатів у не заборонений законодавством України спосіб;

6) на оригіналах бойових знамен;

7) на державних нагородах, ювілейних медалях та інших відзнаках, якими нагороджувались особи до 1991 року та протягом 1991-2015 років у зв'язку з річницями подій періоду Другої світової війни, а також на документах, що посвідчують нагородження ними;

8) на надгробних спорудах, розташованих на території місць поховань, місць почесних поховань;

9) під час викладення або реконструкції (зокрема історичної) історичних подій;

10) у приватних колекціях та приватних архівних зібраннях;

11) як об'єктів антикварної торгівлі.

Заборона не поширюється на випадки використання символіки комуністичного тоталітарного режиму, символіки націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму (за умови, що це не призводить до пропаганди злочинного характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років, злочинного характеру націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму):

- 1) у посібниках, підручниках та інших матеріалах наукового, освітнього і навчального характеру, які використовуються у навчальному, навчально-виховному і освітньому процесах;
- 2) у творах мистецтва, створених після набрання чинності цим Законом.

Стаття 5. Розслідування та оприлюднення інформації про злочини, вчинені представниками комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів

1. Держава здійснює розслідування злочинів геноциду, злочинів проти людства та людяності, військових злочинів, вчинених в Україні представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, та вживає заходів, спрямованих на ліквідацію наслідків таких злочинів та відновлення історичної справедливості, зокрема шляхом дослідження та встановлення кількості жертв комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років в Україні, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, визначення та упорядкування місць масових поховань таких жертв, збору, узагальнення та оприлюднення інформації про розкуркулення, репресії, масові та індивідуальні страти, смерті, депортації, катування, використання примусової праці та інших форм масового фізичного терору, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних, класових, соціальних та інших мотивів, заподіяння моральних і фізичних страждань під час застосування психіатричних заходів у політичних цілях.

2. Держава вживає заходів, спрямованих на підвищення поінформованості громадськості про злочини, вчинені представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, розробляє та вдосконалює навчальні посібники, програми та заходи з питань історії комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, сприяє утвердженню в суспільстві поваги до людської гідності, прав і основоположних свобод людини, розвитку плюралізму та демократії.

3. Держава заохочує та підтримує діяльність неурядових установ та організацій, які проводять дослідницьку та просвітницьку роботу стосовно злочинів, вчинених представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

4. Архівні документи, зокрема документи колишніх радянських органів державної безпеки, пов'язані з політичними репресіями, Голодомором 1932-1933 років в Україні, іншими злочинами, вчиненими представниками комуністичного або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, а також будь-яка інформація, що міститься в них, не належать до інформації з обмеженим доступом. Держава здійснює оприлюднення, забезпечує можливість вивчення та доступ до зазначених архівних документів та інформації, що міститься в них.

Стаття 6. Відповідальність за порушення законодавства про заборону пропаганди комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та використання їхньої символіки

1. Особи, винні у порушенні вимог цього Закону, несуть відповідальність згідно із законом.

Стаття 7. Прикінцеві та перехідні положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) у Кримінальному кодексі України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131):

частину першу статті 96-9 після цифр "436" доповнити цифрами "436-1";

статтю 436-1 викласти в такій редакції:

"Стаття 436-1. Виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів

1. Виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, у тому числі у вигляді сувенірної продукції, публічне виконання гімнів СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік або їх фрагментів на всій території України, крім випадків, передбачених частинами другою і третьою статті 4 Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки", -

карається обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з конфіскацією майна або без такої.

2. Ті самі дії, вчинені особою, яка є представником влади, або вчинені повторно, або організованою групою, або з використанням засобів масової інформації, -

караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років з конфіскацією майна або без такої";

2) у Законі України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні" (Відомості Верховної Ради України, 1993 р., № 1, ст. 1; 2004 р., № 11, ст. 141; 2014 р., № 5, ст. 62, № 22, ст. 816):

частину першу статті 3 доповнити абзацом сьомим такого змісту:

"пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки";

статтю 11 доповнити частиною четвертою такого змісту:

"Забороняється державна реєстрація друкованого засобу масової інформації, назва якого містить символіку комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів";

3) у Законі України "Про охорону прав на знаки для товарів і послуг" (Відомості Верховної Ради України, 1994 р., № 7, ст. 36; 2003 р., № 35, ст. 271):

у статті 5:

частину першу після слова "моралі" доповнити словами "вимогам Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

частину другу доповнити реченням такого змісту: "Об'єктом знака не можуть бути імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працювали у радянських органах державної безпеки, назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних радянських республік та похідні від них, назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті";

статтю 6 доповнити частиною п'ятою такого змісту:

"5. Не можуть одержати правову охорону та не можуть бути зареєстровані як знаки позначення, що суперечать вимогам частини другої статті 5 цього Закону та вимогам Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

4) статтю 2 Закону України "Про інформаційні агентства" (Відомості Верховної Ради України, 1995 р., № 13, ст. 83; 2014 р., № 12, ст. 178, № 22, ст. 816) доповнити частиною четвертою такого змісту:

"Інформаційні агентства не мають права у своїх матеріалах пропагувати комуністичний та/або націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими та їхню символіку";

5) частину першу статті 52 Закону України "Про вибори Президента України" (Відомості Верховної Ради України, 2004 р., № 20-21, ст. 291; 2014 р., № 16, ст. 582) доповнити пунктом 8 такого змісту:

"8) висування кандидата на пост Президента України від партії, яка здійснює пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, їхньої символіки та щодо якої в установленому Кабінетом Міністрів України порядку прийнято рішення про невідповідність її діяльності, найменування та/або символіки вимогам Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

б) розділ VII "Заключні положення" Закону України "Про місцеві державні адміністрації" (Відомості Верховної Ради України, 1999 р., № 20-21, ст. 190) доповнити двома абзацами такого змісту:

"У разі якщо протягом строку, визначеного абзацами першим і другим пункту 6 статті 7 "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", сільські, селищні, міські ради або сільські, селищні, міські голови населених пунктів на території відповідної області в установленому Законом України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки" порядку не здійснять перейменування районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів чи інших об'єктів топоніміки населених пунктів, назви яких містять у собі символіку комуністичного тоталітарного режиму, таке перейменування здійснюється розпорядженням голови відповідної обласної державної адміністрації (або особи, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження). Голова обласної державної адміністрації (або особа, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) зобов'язаний прийняти таке розпорядження у тримісячний строк, який обчислюється з моменту закінчення строку, визначеного абзацом другим пункту 6 статті 7 "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні

та заборону пропаганди їхньої символіки". Таке розпорядження приймається з урахуванням вимог, установлених Законом України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", статтю 3 Закону України "Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій", пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

У разі якщо протягом строку, визначеного пунктом 6 статті 7 "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", сільські, селищні, міські ради або сільські, селищні, міські голови населених пунктів на території відповідної області в установленому зазначеним законом порядку не здійснять демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті, такий демонтаж здійснюється за розпорядженням голови відповідної обласної державної адміністрації (або особи, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження). Голова обласної державної адміністрації (або особа, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) зобов'язаний прийняти розпорядження про демонтаж у тримісячний строк, який обчислюється з моменту закінчення строку, визначеного абзацом четвертим пункту 6 статті 7 "Прикінцеві та перехідні положення" Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

7) у Законі України "Про політичні партії в Україні" (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 23, ст. 118; 2014 р., № 5, ст. 62): частину першу статті 5 доповнити пунктом 9 такого змісту:

"9) пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки"; статтю 9 після частини другої доповнити новою частиною такого змісту:

"У символіці політичної партії не може використовуватися символіка комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів".

У зв'язку з цим частини третю і четверту вважати відповідно частинами четвертою і п'ятою;

8) у Законі України "Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб - підприємців" (Відомості Верховної Ради України, 2003 р., № 31-32, ст. 263 із наступними змінами):

частину сьому статті 8 доповнити другим реченням такого змісту: "Забороняється використовувати в назві юридичної особи символіку комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів";

частину другу статті 10 викласти в такій редакції:

"2. Адміністративний збір не справляється за проведення державної реєстрації змін, що вносяться до установчих документів: благодійних організацій;

юридичних осіб, пов'язаних із прийняттям Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки", а також зміни місцезнаходження юридичної особи, місця проживання фізичної особи у зв'язку із зміною назви (перейменуванням) скверів, бульварів, вулиць, провулків, узвозів, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів, інших об'єктів топоніміки населених пунктів";

частину першу статті 27 після абзацу третього доповнити новим абзацом такого змісту:

"наявність в установчих документах юридичної особи пропаганди комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки".

У зв'язку з цим абзаци четвертий - дванадцятий вважати відповідно абзацами п'ятим - тринадцятим;

9) у Законі України "Про географічні назви" (Відомості Верховної Ради України, 2005 р., № 27, ст. 360; 2014 р., № 6-7, ст. 80):

у статті 5:

після частини дев'ятої доповнити новою частиною такого змісту:

"Забороняється присвоювати географічним об'єктам назви, які є іменами або псевдонімами осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працювали у радянських органах державної безпеки, назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних радянських республік та похідні від них, а також назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури)".

У зв'язку з цим частини десяту та одинадцятую вважати відповідно частинами одинадцятую та дванадцятую;

частину одинадцятую викласти в такій редакції:

"Перейменування географічних об'єктів здійснюється у випадку:

повторення назв однорідних географічних об'єктів у межах однієї адміністративно-територіальної одиниці;

необхідності повернення окремим географічним об'єктам їхніх історичних назв;

істотної зміни функції або призначення географічного об'єкта;

необхідності приведення назви географічного об'єкта у відповідність із вимогами Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

частину дванадцятую доповнити реченням такого змісту: "Перейменування географічних об'єктів, пов'язане з необхідністю приведення назв таких географічних об'єктів у відповідність із вимогами Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", здійснюється у порядку, встановленому Законом України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

статтю 8 після частини четвертої доповнити новою частиною такого змісту:

"Перейменування географічних об'єктів, пов'язане з необхідністю приведення назв таких об'єктів у відповідність із вимогами Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", здійснюється з урахуванням особливостей, установлених Законом України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки".

У зв'язку з цим частини п'яту та шосту вважати відповідно частинами шостою та сьомою;

10) статтю 9 Закону України "Про телебачення і радіомовлення" (Відомості Верховної Ради України, 2006 р., № 18, ст. 155) після частини першої доповнити новою частиною такого змісту:

"2. Мовник не має права розповсюджувати аудіовізуальні твори, у яких заперечується або виправдовується злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років в Україні, злочинний характер націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, створюється позитивний образ осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки, виправдовується діяльність радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті".

У зв'язку з цим частину другу вважати частиною третьою;

11) частину першу статті 44 Закону України "Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів" (Відомості Верховної Ради України, 2010 р., № 35-36, ст. 491; 2014 р., № 18-19, ст. 696) доповнити пунктом б такого змісту:

"б) висування кандидата в депутати, кандидата на посаду сільського, селищного, міського голови від місцевої організації партії, яка здійснює пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, їхньої символіки та щодо якої в установленому Кабінетом Міністрів України порядку прийнято рішення про невідповідність її діяльності, найменування та/або символіки вимогам Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

12) пункт 4 частини четвертої статті 21 Закону України "Про інформацію" (Відомості Верховної Ради України, 2011 р., № 32, ст. 313) викласти в такій редакції:

"4) про факти порушення прав і свобод людини, включаючи інформацію, що міститься в архівних документах колишніх радянських органів державної безпеки, пов'язаних з політичними репресіями, Голодомором 1932-1933 років в Україні та іншими злочинами, вчиненими представниками комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів";

13) частину першу статті 60 Закону України "Про вибори народних депутатів України" (Відомості Верховної Ради України, 2012 р., № 10-11, ст. 73; 2014 р., № 22, ст. 794) доповнити пунктом 8 такого змісту:

"8) висування кандидата (кандидатів) у депутати від партії, яка здійснює пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, їхньої символіки та щодо якої в установленому Кабінетом Міністрів України порядку прийнято рішення про невідповідність її діяльності, найменування та/або символіки вимогам Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

14) у Законі України "Про громадські об'єднання" (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., № 1, ст. 1; 2014 р., № 17, ст. 593, № 22, ст. 801, ст. 811):

частину першу статті 4 після слів "здоров'я населення" доповнити словами "пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їхньої символіки";

частину другу статті 18 після пункту 5 доповнити новим пунктом такого змісту:

"б) символіку комуністичного, націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів".

У зв'язку з цим пункт б вважати пунктом 7;

15) у Законі України "Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій" (Відомості Верховної Ради України, 2013 р., № 17, ст. 150):

статтю 1 доповнити частиною четвертою такого змісту:

"4. Питання, пов'язані з приведенням раніше присвоєних об'єктам права власності імен фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій у відповідність з вимогами Закону України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", регулюються цим Законом з урахуванням особливостей, встановлених Законом України "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки";

статтю 3 доповнити частиною шостою такого змісту:

"б. Забороняється присвоювати юридичним особам та об'єктам права власності імена або псевдоніми осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних або автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працювали у радянських органах державної безпеки, назви СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних радянських республік та похідні від них, а також назви, пов'язані з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті (крім пам'ятників та пам'ятних знаків, пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури)".

3. Юридичні особи, політичні партії, інші об'єднання громадян, зареєстровані на день набрання чинності цим Законом, у разі порушення його вимог зобов'язані протягом одного місяця з дня набрання чинності цим Законом привести свої установчі документи, найменування та/або символіку у відповідність із вимогами цього Закону. При цьому такі юридичні особи звільняються від сплати адміністративного збору під час державної реєстрації змін до установчих документів, пов'язаних з приведенням їх у відповідність із цим Законом.

Власники знаків для товарів і послуг, які на день набрання чинності цим Законом містять символіку комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, протягом шести місяців з дня набрання чинності цим Законом зобов'язані привести такі знаки для товарів і послуг у відповідність із цим Законом.

4. У разі недотримання вимог цього Закону юридичними особами, політичними партіями, іншими об'єднаннями громадян, зазначеними у пункті 3 цієї статті Закону, їхня діяльність підлягає припиненню в установленому законом порядку, крім випадків, коли юридичними особами, політичними партіями, іншими об'єднаннями громадян вжито заходів щодо дотримання вимог цього Закону, а неможливість державної реєстрації змін до установчих документів, пов'язаних з приведенням їх у відповідність із цим Законом, зумовлена об'єктивними причинами.

5. Засновники друкованих засобів масової інформації, які на момент набрання чинності цим Законом здійснювали пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та/або використовували у назві символіку комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, зобов'язані припинити здійснення такої пропаганди та/або здійснити перереєстрацію друкованого засобу масової інформації. Засновники таких друкованих засобів масової інформації звільняються від сплати реєстраційного збору за перереєстрацію.

У разі недотримання вимог цього Закону засновниками друкованих засобів масової інформації після спливу трьох місяців з дня набрання чинності цим Законом їх випуск підлягає припиненню в установленому законом порядку, крім випадків, коли засновником друкованого засобу масової інформації вжито заходів щодо дотримання вимог цього Закону, а неможливість перереєстрації такого друкованого засобу масової інформації зумовлена об'єктивними причинами.

6. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським, районним державним адміністраціям, Верховній Раді Автономної Республіки Крим, органам місцевого самоврядування у шестимісячний строк з дня набрання чинності цим Законом в установленому порядку здійснити демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті, а також в установленому порядку перейменувати райони у містах, сквери, бульвари, вулиці, провулки, узвози, проїзди, проспекти, площі, майдани, набережні, мости, інші об'єкти топоніміки населених пунктів, а також інші географічні об'єкти, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму.

У разі якщо протягом зазначеного в абзаці першому цього пункту строку сільською, селищною, міською радою в установленому цим Законом порядку не прийнято рішення про перейменування районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів чи інших об'єктів топоніміки населених пунктів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, таке рішення у формі розпорядження приймається відповідним сільським, селищним, міським головою (або особою, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) у тримісячний строк, що обчислюється з моменту закінчення строку, встановленого абзацом першим цього пункту. Таке розпорядження приймається з урахуванням вимог, встановлених цим Законом, статтею 3 Закону України "Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій", пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

У разі якщо протягом зазначеного в абзаці першому цього пункту строку Верховною Радою Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування (обласними, районними, сільськими, селищними, міськими радами) в установленому цим Законом порядку не прийнято рішення про перейменування назв географічних об'єктів, що містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, таке рішення у формі постанови приймається Кабінетом Міністрів України у тримісячний строк, що обчислюється з моменту закінчення строку, встановленого абзацом першим цього пункту. Таке розпорядження приймається з урахуванням вимог, встановлених цим Законом, статтею 5 Закону України "Про географічні назви", пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

У разі якщо протягом строку, зазначеного в абзаці другому цього пункту, сільським, селищним, міським головою (або особою, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) в установленому цим Законом порядку не прийнято рішення у формі розпорядження про перейменування районів у містах, скверів, бульварів, вулиць, провулків, проїздів, проспектів, площ, майданів, набережних, мостів чи інших об'єктів топоніміки населених пунктів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, таке перейменування здійснюється розпорядженням голови відповідної обласної державної адміністрації (або особи, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження). Голова обласної державної адміністрації (або особа, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) зобов'язаний прийняти таке розпорядження у тримісячний строк, який обчислюється з моменту закінчення строку, визначеного абзацом другим цього пункту. Таке розпорядження приймається з урахуванням вимог, встановлених цим Законом, статтею 3 Закону України "Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій", пропозицій громадськості, науковців та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

У разі якщо протягом зазначеного в абзаці першому цього пункту строку сільською, селищною, міською радою в установленому цим Законом порядку не прийнято рішення про демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, таке рішення у формі розпорядження приймається відповідним сільським, селищним, міським головою (або особою, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) у тримісячний строк, що обчислюється з моменту закінчення строку, встановленого абзацом першим цього пункту.

У разі якщо протягом зазначеного в абзаці п'ятому цього пункту строку не здійснено демонтаж пам'ятників, пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932-1933 років в Україні, політичних репресій, особам, які обіймали керівні посади у комуністичній партії, вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім осіб, діяльність яких була значною мірою пов'язана з розвитком української науки та культури), працівникам радянських органів державної безпеки, подіям, пов'язаним з діяльністю комуністичної партії, встановленням радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідуванням учасників боротьби за незалежність України у XX столітті, такий демонтаж здійснюється за розпорядженням голови відповідної обласної державної адміністрації (або особи, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження). Голова обласної державної адміністрації (або особа, яка відповідно до законодавства здійснює його повноваження) зобов'язаний

прийняти таке розпорядження про демонтаж у тримісячний строк, який обчислюється з моменту закінчення строку, визначеного абзацом п'ятим цього пункту.

7. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським, районним державним адміністраціям, органам місцевого самоврядування у шестимісячний строк з дня набрання чинності цим Законом в установленому порядку провести громадські слухання та подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо перейменування населених пунктів, районів та областей, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму.

8. Верховна Рада України у тримісячний строк, який обчислюється з дня закінчення строку, визначеного пунктом 7 цієї статті Закону, приймає рішення про перейменування населених пунктів та районів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, з урахуванням пропозицій, поданих Радою міністрів Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, органами місцевого самоврядування, та рекомендацій Українського інституту національної пам'яті. У разі якщо протягом строку, встановленого пунктом 7 цієї статті Закону, пропозиції щодо перейменування населених пунктів та районів, назви яких містять символіку комуністичного тоталітарного режиму, не були подані до Верховної Ради України, відповідне рішення про перейменування таких населених пунктів та районів приймається Верховною Радою України на підставі рекомендацій Українського інституту національної пам'яті.

9. Кабінету Міністрів України з метою створення належних умов для реалізації цього Закону:

- 1) у тримісячний строк з дня опублікування цього Закону привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;
- 2) вжити інших заходів до реалізації цього Закону.

10. Рекомендувати Президенту України з метою збереження пам'яті про жертви комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні встановити День пам'яті жертв комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів.

11. Рекомендувати Президенту України привести укази Президента України у відповідність із цим Законом.

Президент України **П.ПОРОШЕНКО**

м. Київ, 9 квітня 2015 року

ЩОБ НЕ ЗАБУЛИ

Пам'ять про тоталітаризм в Європі

Читанка для учнів старших класів середньої школи в усіх європейських країнах

Редактор: Джиліан Певез.

Переклад з оригіналу англійською мовою "Lest We Forget. Memory of Totalitarianism in Europe". Перекладач Марина Марченко, науковий редактор к.іст.н. Вікторія Яременко, літературний редактор Олександр Телемко.

Передмова: Стефан Куртуа.

Передмови про країни та інформаційні вставки: Томас Гію, Петер Блажек, Ніла Вінкелманн-Гейровська.

Автори: Пенні Шрайбер, Томас Гію, Мееліс Маріпуу, Лукаш Пржибіл, Едвард Андерс, Вальтерс Ноллендорфс, Беніта Плезере-Егліте, Даріус Юодіс, Вілма Юозевічуте, Яцек Павлович, Гжегож Берендт, Бірджит Зак, Берт Пампель, Зігфрід Райпріх, Лукаш Мартиняк, Марінус Соетерс, Шон Соетерс, Зора Дворжакова, Людек Навара, Любомир Морбахер, Федор Гал, Петер Заяц, Тамаш Старк, Дороття Бачоні, Андрея Валіч Звер, Ромулус Рузан, Ангел Філчев, Джиліан Певез, Георгій Марков, Ігор Касу, Володимир Бірчак, Володимир В'ятрович, Алі Хамзін.

Фотографії та репродукції: приватна колекція Ніни Лагергрєн, Карл Габор, колекція сім'ї Сарвів, Офіс президента Естонії, архів Лукаша Пржибіла, Едвард Андерс, Архів Меморіального музею Голокосту, США, приватна колекція Беніти Плезере-Егліте, Музей окупації Латвії, Посольство Сполученого Королівства в Латвії, Музей жертв геноциду, сімейна колекція Юліани Зархі, Литовський спеціальний архів, Центральний державний архів Литви, зібрання Інституту національної пам'яті, Державний архів Саксонії, Державний архів Лейпцига, Меморіальний будинок друзів лікаря Маргарити Бланк у Панищі, Федеральний архів, приватна колекція Штефана Брандта, Австрійська національна бібліотека, архів Державного музею «Аушвіц-Біркенау» в Освенцимі, зібрання сім'ї Соетерс, архів Клубу Мілади Горакової, Архів служби безпеки Чеської Республіки, Чеське агентство новин «СТК», архів Карела Брікса, STUDIOCANAL Films Ltd., Національний архів, Архів Інституту національної пам'яті Республіки Польща, Міро Шволік, архів Федора Гала, Угорський фонд Міндсенті, архів Фортелан, архів Музею «Будинок терору», сімейний архів Людмили Валіч, зібрання доктора Андреї Валіча Звера, сімейний архів Майли Пучнік Рудл, Архів міжнародного центру вивчення комунізму, Меморіал жертвам комунізму та антикомуністичного опору, сім'я Людмили Славової, архів Центру Ганни Арєндт-Софія, Васіл Кадрінов, Болгарське телеграфне агентство, зібрання сім'ї Маркових, Лукаш Ходек, sigaj.net, електронний архів Українського визвольного руху (avc.org.ua), архів Центру досліджень визвольного руху, зібрання кардинала Теодора Іннічиря, особистий архів Айше Сейтмуратової, Архів Служби безпеки України.

Фото на обкладинці: концентраційний табір «Майданек», Роланд Гайдер.

Ілюстрації: Габрієла Копецка.

Макет і дизайн: Габрієла Копецка.

Координатор проекту: Ніла Вінкелманн-Гейровська.

Українське видання: Український інститут національної пам'яті. 01021, м. Київ, вул. Липська, 16. www.memory.gov.ua.

Післямова до українського видання: Володимир В'ятрович.

Верстка: Юрій Марченко.

Друк: ДВ «Преса України». Тираж 2 000 прим. Зам. № 0215247. Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК №310 від 11.01.2001 р.

ISBN: 978-617-684-128-9 Видавництво «К.І.С.». Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК №677 від 19.11.2001 р.

Platform of European Memory and Conscience: Londýnská 43, 120 00 Praha 2, ЧЕСЬКА РЕСПУБЛІКА, www.memoryandconscience.eu